

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М.П. ДРАГОМАНОВА**

На правах рукопису

НІКІТІН МИХАЙЛО ЮРІЙОВИЧ

УДК 94(477.54)"19/20"

**ДІЯЛЬНІСТЬ ЗЕМСТВ ХАРКІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ
В МЕДИЧНІЙ ТА ОСВІТНІЙ ГАЛУЗЯХ
(ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)**

Спеціальність 07.00.01 – історія України

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Науковий керівник

Дробот Іван Іванович,

доктор історичних наук, професор

Київ – 2013

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ	
1.1. Історіографія проблеми.....	9
1.2. Джерельна база.....	39
1.3. Теоретико-методологічні основи дослідження проблеми.....	45
РОЗДІЛ 2. ПРАВОВІ ОСНОВИ ФОРМУВАННЯ ТА ДІЯЛЬНОСТІ ЗЕМСТВ	
2.1. Створення земств та їх повноваження за реформою 1864 року.....	53
2.2. Принципи формування та функціонування земств за Положенням 1890 року.....	74
РОЗДІЛ 3. ДІЯЛЬНІСТЬ ЗЕМСТВ ЩОДО СТВОРЕННЯ ДОСТУПНОЇ СИСТЕМИ ОХОРОНИ НАРОДНОГО ЗДОРОВ'Я	
3.1. Завдання й організація надання населенню медичної допомоги.....	86
3.2. Матеріальне та кадрове забезпечення медичних закладів.....	104
3.3. Участь у розбудові земської медицини органів місцевої влади та громадськості.....	125
РОЗДІЛ 4. РОЛЬ ЗЕМСТВ У РОЗВИТКУ ОСВІТНІХ ЗАКЛАДІВ ГУБЕРНІЇ	
4.1. Участь земств в організації народної освіти.....	139
4.2. Кадрове забезпечення земських навчальних закладів.....	154
4.3. Співпраця земств у галузі народної освіти з урядовими організаціями, товариствами та населенням.....	164
ВИСНОВКИ	178
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	187
ДОДАТКИ	253

ВСТУП

Актуальність проблеми дослідження. На початку нового тисячоліття незалежна Українська держава вирішує завдання по формуванню ефективної системи місцевого самоврядування. Пошук оптимальної моделі державного управління та місцевого самоврядування зумовлює потребу ретроспективного осмислення наявного вітчизняного досвіду їх організації. Серед вдалих нововведень важливе місце посідають земські реформи другої половини ХІХ ст. Земські органи самоврядування, що функціонували як органи представницької демократії на місцях, поєднуючи зусилля земської адміністрації, вибірних гласних, ініціативу місцевих громад, виявилися здатними до вирішення важливих питань у соціально-економічній, культурно-освітній та інших галузях, незважаючи на обмежену законодавством компетенцію. Зокрема, значних успіхів досягли органи земського самоврядування в медичній та освітній галузях.

Здобутий досвід роботи земств, як органів місцевого самоврядування, набуває особливо актуального значення в наш час, коли влада й суспільство вирішують проблеми підвищення якості медичного обслуговування населення, оновлення змісту та форм організації навчально-виховного процесу в різних типах навчальних закладів, зміцнення матеріальної бази медичних та освітніх установ, підготовки кваліфікованих кадрів. Усі ці питання розглядаються за умов постійного дефіциту бюджету та недостатнього фінансування медичної й освітньої галузей. Аналіз досягнень та прорахунків діяльності земських установ може сприяти виведенню сучасної медицини та освіти на більш якісний рівень функціонування.

Знайомство з відповідною історіографічною літературою засвідчує недостатній рівень наукового осмислення проблеми взагалі і особливо на регіональному рівні. Зокрема, у такому специфічному регіоні України як Харківська губернія, яка мала певні особливості соціально-економічного та національно-культурного розвитку.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконане відповідно до тематичного плану науково-дослідної роботи

Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова «Дослідження проблем гуманітарних наук» та згідно з проблематикою кафедри історії та філософії історії Інституту філософської освіти і науки «Державницьке, економічне, суспільно-політичне життя та освіта в Україні ХХ – ХХІ ст.». Тема дисертації затверджена Вченою радою Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (протокол № 4 від 25.11.2010).

Мета дисертації полягає у дослідженні правових основ та організації діяльності органів земського самоврядування; на основі всебічного, комплексного аналізу напрямів, форм і методів діяльності земських установ визначити їх справжню роль, тобто ступінь участі, міру впливу, значення і внесок у розвиток медичної та шкільної справи в Харківській губернії у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.

Відповідно до мети визначено такі **завдання** наукового дослідження:

– відповідно до сучасних методологічних позицій проаналізувати стан розроблення проблеми у вітчизняній та зарубіжній історіографії, встановити повноту її джерельного забезпечення;

– висвітлити адміністративно-правове становище органів земського самоврядування Харківської губернії за реформами 1864, 1890 рр.;

– з'ясувати принципи та напрями діяльності земств Харківської губернії з розвитку медичного обслуговування населення;

– проаналізувати стан матеріального забезпечення, та фінансування земської медицини, шляхів і методів вирішення земствами кадрових питань, підготовки медичного персоналу та підвищення його професійного рівня;

– простежити соціально-економічні та політичні умови процесу становлення й розвитку освітньої сфери, основні напрями діяльності земств Харківської губернії з розбудови системи народної освіти;

– розглянути стан кадрового забезпечення освітніх установ Харківської губернії, визначити роль держави, громадськості та окремих благодійників у розвитку освітянської галузі.

Об'єктом дослідження є земські органи самоврядування Харківської губернії

у другій половині XIX – на початку XX ст.

Предмет дослідження – правові основи та організація діяльності земств Харківської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст.; принципи, напрями, методи земської діяльності у медичній та освітній галузях.

Хронологічні межі дослідження охоплюють другу половину XIX – початок XX ст., тобто від створення земств до початку XX ст., коли на фоні ринкових відносин у Російській імперії трансформувалися функції виборних інституцій, мало місце посилення кризових явищ у суспільстві, відбувалися зміни політико-правових характеристик самоврядних структур, загострення соціально-політичних суперечностей.

Географічні межі дисертації визначаються кордонами Харківської губернії, яка за своєю територією була однією з найбільших в Україні. Губернія мала особливості в соціально-економічному та національно-культурному розвитку, що вирізняло її серед інших регіонів України.

Методологічною основою дисертаційної роботи стали: наукові принципи системності, історизму, об'єктивності, розвитку, що сприяли розкриттю поставлених завдань.

У ході розв'язання завдань використовувалися філософські, загальнонаукові та спеціально-наукові **методи дослідження**: при визначенні структури, мети і завдань дослідження, систематизації й класифікації джерельної бази і фактичного матеріалу були використані діалектичний метод пізнання та гносеологічний підхід. Серед загальнонаукових методів використовувалися такі як емпірично-теоретичні (під час збору фактичного й історіографічного матеріалу та його первинної обробки), системно-структурний (при аналізі діяльності органів земського самоврядування), порівняння (виділення спільних та специфічних рис діяльності земських установ Харківської губернії), дедукції, індукції та узагальнення (при аналізі джерельної бази та формулюванні висновків). Спеціально-наукові методи: проблемно-хронологічний та періодизації – вплинули на визначення хронологічних меж дослідження, на структуру та послідовність викладення матеріалу, генетичний (сприяв послідовному розкриттю змін функцій земських самоврядних інституцій),

ретроспективний (дозволив простежити в динаміці еволюцію земського законодавства).

Наукова новизна дисертаційного дослідження полягає у постановці та розробці актуальної теми, яка досі не отримала всебічного висвітлення в сучасній історичній науці. В результаті проведеної роботи сформульовані нові положення та висновки, що містять наукову новизну й виносяться на захист.

Основні з них такі:

вперше:

– здійснено комплексне, різноаспектне, історичне дослідження особливостей формування та діяльності земств Харківської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст.;

– проаналізовано та систематизовано джерела, що розкривають процес підготовки й реалізації земських реформ 1864 та 1890 рр. у Харківській губернії;

– комплексно висвітлено основні проблеми організаційного становлення повітових земських установ Харківщини з притаманними їм особливостями правореалізації, характерними для українських губерній;

– визначено характерні риси та особливості діяльності земств Харківської губернії з розбудови системи доступної медицини та народної освіти.

Уточнено, що:

– вітчизняна та зарубіжна історіографія заклали історико-теоретичні основи історії земського самоврядування України періоду другої половини XIX – початку XX ст.;

– регіональні дослідження допомагають об'єктивному висвітленню історії земського самоврядування в Україні.

Дістали подальшого розвитку:

– узагальнення та систематизія нормативно-правової бази й визначення організаційно-правових засад формування повітових земських органів у Харківській губернії;

– вивчення визначальної, пріоритетної ролі земств у становленні мережі земських медичних закладів і розвитку шкільної справи в Харківській губернії.

Практичне значення одержаних результатів полягає у тому, що фактологічний матеріал, теоретичні положення, узагальнення можуть бути використані для подальшої розробки обраної теми, для історичних, юридичних та краєзнавчих досліджень, а також для написання узагальнюючих праць з історії України, монографій, статей, присвячених проблемам формування та розвитку законодавчої бази про місцеве самоврядування в Україні та осмислення важливих історико-правових питань розвитку українського державотворчого процесу; при визначенні ролі й обсягів участі держави та органів місцевого самоврядування в розвитку медичної чи освітньої галузі; при викладанні загальних і спеціальних курсів з історії України, історії держави й права України та при підготовці відповідних розділів підручників і навчально-методичних посібників; з метою створення необхідного підґрунтя для вдосконалення правової бази сучасної української держави.

Сформульовані в дисертації положення, узагальнення, висновки, рекомендації та пропозиції обґрунтовано на підставі власних авторських досліджень у результаті опрацювання й аналізу наукових нормативних і статистичних джерел.

Апробація результатів дисертаційного дослідження. Положення й висновки наукового дослідження відображені в публікаціях автора, обговорювалися на засіданнях кафедри історії та філософії історії Інституту філософської освіти і науки Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Основні теоретично-методологічні положення й результати дисертаційної роботи апробовані на 11 міжнародних, всеукраїнських, регіональних наукових конференціях, наукових читаннях: Всеукраїнській науковій конференції «Актуальні питання вітчизняної та світової історії» (Суми, 2010); Міжнародній науково-практичній конференції «Держава і право: проблеми становлення і стратегія розвитку» (Суми, 2010); III Всероссийском симпозиуме по исторической демографии (Российская Федерация, г. Сыктывкар, 2010); III Волинській Міжнародній історико-краєзнавчій конференції (Житомир, 2010); XI джерелознавчих читаннях (до 100-річчя від дня народження професора В'ячеслава Ілліча Стрельського) (Київ, 2010); XII джерелознавчих читаннях (До 20-ї річниці незалежності України) (Київ, 2011);

Всеукраїнській науково-практичній конференції «Українська державно-соборницька ідея: історико-філософський дискурс» (Київ, 2011); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Суспільно-політичні процеси на українських землях: історія, проблеми, перспективи» (Суми, 2011); IV Волинській Міжнародній історико-краєзнавчій конференції (Житомир, 2011); XIII джерелознавчих читаннях (присвячені 160-річчю Центрального державного історичного архіву України, м. Київ) (Київ, 2012); Звітній науково-практичній конференції викладачів, докторантів та аспірантів Інституту філософської освіти і науки Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (Київ, 2013).

Публікації. Теоретичні положення та висновки дисертаційного дослідження відображено в 12 одноосібних наукових публікаціях, сім з яких – у фахових виданнях.

Структура і обсяг роботи. Структура дисертації зумовлена метою і завданнями дослідження. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів (11 підрозділів), висновків, списку використаних джерел та літератури (824 позиції), додатків (14 найменувань). Загальний обсяг дисертації становить 276 сторінок, із них 186 – основний текст.

1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1 ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

Проблема формування земських установ та їх діяльність у другій половині XIX – на початку XX століття цікавила багатьох дослідників, які вивчали проблему місцевого самоврядування взагалі або її окремі аспекти. Однак питання створення земств на теренах Харківської губернії, зміна їх компетенції та діяльність щодо розвитку системи медичного обслуговування населення та освітньої галузі залишається актуальним і дотепер.

Умовно всі дослідження із земської проблематики можна поділити на такі групи: 1) з кінця 60-х років XIX століття до 20-х років XX століття, 2) 20-ті – 80-ті роки XX століття, 3) 90-ті роки XX століття до нашого часу, 4) роботи закордонних дослідників. Натомість необхідно зауважити, що кожна із зазначених груп поділяється на менші хронологічні відрізки.

Вивчення окремих аспектів земських реформ 1864, 1890 рр. та інших законодавчих актів, що були прийняті у другій половині XIX – на початку XX століття, розпочали автори, які були сучасниками даних подій. Вони розглядали й аналізували роботу новостворених органів місцевого самоврядування з різних точок зору, намагаючись визначити роль і місце земств, яке вони мали займати в громадсько-політичному та економічному житті держави. Така постановка проблеми була викликана тим, що земства, розпочинаючи свою діяльність, не мали досвіду попередників у вітчизняній історії. Тому у вищезгаданих працях переважав державно-правовий аспект. Автори намагалися, перш за все, дати політичне та юридичне визначення такого явища як земства.

Розглядаючи дореволюційну історіографію земської проблеми, слід також вказати, що увагу дослідників більше привертала її юридично-правовий аспект, а саме роль та місце земств у структурі державного механізму Російської імперії. У той час сформувався ряд відмінних між собою підходів у розумінні даної проблеми. Прихильниками ліберального напрямку в історіографії були *В. Безобразов* [538;

539], *О. Васильчиков* [550], *К. Кавелін* [613], *Б. Чичерін* [760], які робили спроби пристосувати під реалії Російської імперії ідеї державної та громадської теорій самоврядування.

Прихильники громадсько-господарської теорії вважали, що поряд з державними справами існує безліч суто місцевих питань, якими влада не повинна займатися. Їх мають вирішувати органи місцевого самоврядування самостійно, а держава повинна лише контролювати їх діяльність. Прихильниками цієї теорії були *О.І. Васильчиков*, *А.В. Лохвицький*, *В.Н. Лешков* та інші, які викладали свої погляди в публіцистичних та науково-публіцистичних творах [550; 668; 661 – 664]. Ліберальні дослідники вважали, що тільки місцеве самоврядування з широкими повноваженнями зможе забезпечити високий рівень розвитку господарської, освітньої та культурної галузей на місцях.

На противагу їм існувала державницька теорія, яка захищала думку про те, що земства – це частина державного управління, бо виконує ті ж завдання щодо управління країною, що й держава. Остання ж у зв'язку з цим мала право втручатися в земську діяльність. Прихильниками цієї теорії були, як правило, представники держаних адміністративно-бюрократичних структур, які вважали, що вся система місцевого самоврядування є додатком центрального управлінського апарату.

М. Драгоманов, підтримуючи ліберальні погляди на земства, бачив у них основу народного представництва в державі. На його думку, органи місцевого самоврядування повинні сприяти політичній, господарській та культурній модернізації України і Росії на основі розвитку «державно-земської автономії» [594; 595]. Розвиток місцевого самоврядування, на погляд вченого, позитивно позначиться на загальнодержавному управлінні, буде сприяти його демократизації та допоможе в боротьбі за політичну автономію українців.

Поточні питання діяльності земств при розв'язанні проблем медичної та освітньої галузей були висвітлені в ряді праць, створених наприкінці XIX – на початку XX століття. Проблема взаємовідносин органів міського самоврядування і земств розглядалася в роботах *М. Страдомського* [733] та *Д. Шипова* [766]. *М. Страдомський* з'ясував, що однією з головних причин непорозуміння між

земствами та міськими самоврядними інституціями була неврегульована система оподаткування, яка надавала земствам певні преференції. *Д. Шипов* висвітлив специфіку завдань, що стояли перед повітовими та губернськими земствами. Перші вирішували господарсько-культурні завдання в межах повіту, а губернські – рівномірне задоволення нагальних потреб населення всієї губернії.

Одним із перших ґрунтовних досліджень практичної діяльності земств була фундаментальна праця *Б.Б. Веселовського* «История земства за 40 лет его существования», яка і в наш час не втратила своєї актуальності. У згаданій роботі автор дав «...скрупульозний аналіз фінансової, господарської та культурної діяльності земства, буквально в усіх його галузях...» [553, с. 511]. Послідовно й неупереджено розглядаючи різні аспекти земської діяльності, підкріплюючи їх великою кількістю фактичних та статистичних даних, *Б.Б. Веселовський* дав досить повну і яскраву картину функціонування органів місцевого самоврядування, зупинившись не лише на досягненнях земств, але й на недоліках. У зазначеній та інших роботах автором зроблені широкі й докладні висновки по кожній із галузей діяльності земських установ, в яких не тільки дається оцінка зробленому, але й висловлюються міркування щодо причин тих чи інших негараздів, недоліків та можливих шляхів їх усунення [553 – 558]. Аналізуючи просвітницьку діяльність земств, *Б.Б. Веселовський* окреслив основні напрямки діяльності земських установ, прослідкував, як складалася система земської роботи в цій важливій галузі, як від чисто господарського забезпечення шкіл земства перейшли до активної участі в розвитку народної освіти, розробляючи проекти шкільних мереж, надаючи значні кредити на будівництво шкіл, піклуючись про підготовку вчительського персоналу для шкіл та багато іншого. Представлені в праці статистичні дані щодо стану освіти Харківської губернії були частково використані нами у своїй роботі.

Фундаментальній роботі *Б.Б. Веселовського* передувала праця колективу авторів *Є.А. Осінова, П.І. Куркіна та І.В. Попова* «Русская земская медицина» [700], де в стислій формі викладена історія земської медицини в Російській імперії. Вона була написана за дорученням Всеросійського з'їзду лікарів. Ця праця також заслуговує на увагу дослідників, перш за все тому, що авторами її були лікарі, які

довгий час працювали в земствах. У роботі висвітлено не тільки зусилля медичного персоналу лікарень, фельдшерських пунктів, амбулаторій та прийомних відділень із забезпечення населення доступною медичною допомогою, але й заходи земств щодо розвитку системи охорони здоров'я. У роботі розглянуто також питання та проблеми, які вирішувала земська медицина. Крім того, автори приділили увагу питанню місця й ролі земств у політичній системі Російської імперії, принципам їх діяльності, формуванню бюджетів, стосункам з місцевими адміністраціями.

Певним внеском у дослідження історії земського самоврядування можна вважати роботи *М. Слобожаніна* [732] та *Є. Кауфмана* [627], які особливо відзначали статистичну та освітню діяльність земських установ. *М. Слобожанін* порівняв ступінь розвитку господарства й освіти в губерніях, де функціонували земства, та регіони, де вони були відсутні. На основі опрацьованого матеріалу він зробив висновок, що губернії, де діяли органи місцевого самоврядування, випереджали за ступенем свого розвитку інші губернії.

Першу спробу критики земського законодавства з точки зору дворянської ліберальної опозиції здійснив громадський діяч *О.О. Головачов* [576]. Він дорікав урядові у відсутності усвідомленого загального початку державних перетворень, з огляду на що реформи 60 – 70-х років XIX століття виявилися відірваними одна від одної і не пов'язані загальною ідеєю. З діаметрально протилежною точкою зору виступив *В.П. Безобразов*. На його думку, єдиний шлях до процвітання земств полягає в об'єднанні самоврядних інституцій з державним керівництвом. Головними недоліками земств він вважав фіктивну в реальному житті самостійність новостворених органів місцевого самоврядування, а також відсутність у земств будь-якої влади навіть у межах визначеної законодавством компетенції [538, с. 48].

Наступна хвиля інтересу до історії місцевого самоврядування припала на кінець XIX – початок XX століття, що було пов'язано із загостренням політичної боротьби в Російській імперії та дискусії щодо місця й ролі органів місцевого самоврядування в державі. Саме в цей час друкуються праці професорів-юристів *О.Д. Градовського* [581] та *М.М. Коркунова* [633]. Обидва були відомі як прибічники так званої державної теорії самоврядування, яка, на відміну від «громадської» теорії,

відкидала будь-яке протиставлення державних та місцевих справ і розглядала земські установи як державні органи, що опікувалися за призначенням уряду певними предметами місцевого господарства. *О.Д. Градовський* піддавав критиці організацію земських установ з тих самих позицій, що й *В.П. Безобразов*. Але, на відміну від останнього, він пропонував наділити земства правами органів державної влади, а не включати їх цілковито до структури адміністративного управління.

Проти розширення земських повноважень та політизації їх діяльності виступали прибічники консервативних поглядів на місцеве самоврядування *С. Вимте* [559], *К. Головін* [576], *Г. Євреїнов* [596], *П. Корф* [638]. Вони вважали, що визначене законодавством коло питань, за які повинні відповідати земства (господарсько-культурні), недоцільно розширювати, бо це буде суперечити інтересам держави. *С. Вимте* взагалі вважав, що земства не сприяли модернізації суспільного життя в Російській імперії.

За розширення повноважень земств виступав відомий земський діяч *В.Ю. Скалон*. На його думку, було б доцільно, щоб земські інституції здійснювали функції державного управління на місцях. Займаючи посаду редактора газети «Земство», *В.Ю. Скалон* на сторінках видання обґрунтовував свою позицію. У 1882 р. він опублікував працю «Земские вопросы. Очерки и обозрения» [727], яка об'єднала раніше опубліковані статті з даної проблеми в «Юридическом вестнике» та «Русской мысли».

К. Пажитнов у роботі «Городское и земское самоуправление» зробив спробу всебічного аналізу земських реформ. Він критично висловлювався щодо виборчої системи, вказував на випадки зловживань посадових осіб, хронічний дефіцит бюджету та складні взаємовідносини між земствами та місцевими адміністраціями [705]. *Д. Мордовцев* у публікації «Десятилетие русского земства. 1864–1875» намагався проаналізувати перше десятиріччя діяльності земств [681]. Автор вказував на недосконале земське законодавство і відзначав досягнення земств у господарській та культурно-освітній сферах.

У контексті критики земської реформи 1890 року в працях *О. Корнілова* «Из истории вопроса об избирательном праве в земстве. Происхождение земской

избирательной системы 1864 г. и ее дальнейшие изменения» [634], *В. Гессена* «Вопросы местного управления» [573] та *О. Кізеветтера* «Местное самоуправление в России (IX–XIX ст.). Исторический очерк» [628] піддається критиці законодавство, яке обмежило повноваження земств. Автори показали роль земських установ у модернізації країни, а саму систему органів місцевого самоврядування сприймали як школу, де населення отримувало досвід управління державою.

Необхідно зазначити, що особливе місце серед праць, присвячених історії формування та діяльності земств, належить авторам, які працювали в земських установах. Маючи досвід практичної роботи в органах місцевого самоврядування, вони знали не лише про досягнення самоврядних інституцій, причини недоліків у роботі останніх, але й часто пропонували шляхи вирішення проблем. Серед таких робіт необхідно відзначити працю *О.О. Русова* «Краткая энциклопедия земского дела в его историческом развитии» [721]. Автор, спираючись на власний досвід роботи в Чернігівському земстві та фактичний матеріал самоврядних інституцій інших губерній, зробив спробу дослідити діяльність земств, історичні передумови земського руху, показав проблеми, які вирішували земські структури на місцях від часу їх утворення й до кінця XIX століття.

Важливою спробою узагальнення досвіду роботи земств за 40–50 років їхньої діяльності стали праці *Т.І. Тихонова* [736], *А.Г. Авчиннікова* [523], *Г.Є. Львова та Т.І. Полнера* [671], які були опубліковані на початку XX століття. Вони містять матеріали про підготовку земської реформи 1864, 1890 рр., наводяться приклади реалізації Положень на місцях, аналізуються всі сфери діяльності земств за 25, 40 та 50 років. Автори розглядали земства як позакласову громадську систему.

Однією з перших спроб підсумувати роботу Харківської земської управи зробив *Є. Гордєєнко* [579], який, використовуючи доступний фактичний матеріал, показав процес формування земства, а також діяльність управи з вирішення господарських, освітніх та медичних проблем (від початку створення земства до 1890 року). Наведені автором факти допомогли при з'ясуванні принципів, напрямків та методів роботи управи у медичній та освітній галузях.

В історіографії другої половини XIX – початку XX століття земства розглядалися як громадські інститути. Дослідники й громадські діячі намагалися з'ясувати їх роль у суспільно-політичному житті Російської імперії. Використовуючи доступні статистичні матеріали, земські звіти та інші дані, науковці робили спроби висвітлити основні напрямки практичної діяльності земських установ. Значна увага приділялася результатам господарсько-економічних заходів органів місцевого самоврядування, а також праці в медичній та освітній сферах. У той же час у дореволюційній історіографії, присвяченій проблемі земського самоврядування, досліджувалася дана проблема в масштабі Російської імперії взагалі. У роботах аналізувалися мета та завдання, які ставило земське законодавство перед новоствореними самоврядними інституціями, а також критичні зауваження до змісту Положень та діяльності земств.

Свою оцінку існуючому в Російській імперії місцевому самоврядуванню на початку XX століття дав *М. Грушевський*. Розвиваючи ідеї *М. Драгоманова*, він підтримував думку про необхідність реформування земського самоврядування на демократичних засадах, що сприятиме отриманню національної автономії українцями в складі Російської держави [583 – 585].

У другій половині XIX – на початку XX століття в економічному, політичному та духовному житті суспільства відбувалися важливі зміни, які підтримували стійкий інтерес до результатів діяльності органів місцевого самоврядування, у тому числі й земського. Розвиток індустріальної цивілізації, поширення ринкових відносин ставили нові завдання перед урядом та самоврядними інституціями в господарській, освітній та медичній галузях. Промисловість, що розвивалася в окремих регіонах достатньо швидкими темпами (у тому числі і в Харківській губернії), вимагала більшого числа кваліфікованих кадрів, що, у свою чергу, ставило питання про створення ефективної та доступної системи навчальних закладів. Актуальним у цей час для влади і самоврядних структур стає й покращення соціально-побутової сфери життя населення, важливою складовою якої була система медичного обслуговування. Загострення ж політичної боротьби в цей період лише сприяло підвищенню інтересу до проблеми історії та діяльності земських

установ. Тому не дивно, що в другій половині XIX – на початку XX століття дослідники почали приділяти більше уваги питанням внеску земств в економічний та культурний розвиток країни, а також питанням медицини, освіти тощо.

Досягнення земських установ в організації системи доступної медицини були вагомими, а тому не залишилися поза увагою дослідників та громадськості. Результатом такого інтересу стала праця *І.І. Молесона* «Земская медицина» (1871 р.) [680], в якій автор, спираючись на фактологічний матеріал, висвітлив основні напрямки діяльності земств щодо створення мережі лікувальних закладів у різних губерніях Російської імперії. У підсумках він відзначав, що заходи земських установ у медичній галузі позитивно позначилися на повсякденному житті населення. На жаль, робота містила недостатню кількість фактичного матеріалу про стан медичного обслуговування у Харківській губернії.

Багатий матеріал про стан, завдання і перспективи медицини представлений на сторінках тогочасних періодичних видань. Так, у № 9 «Московской медицинской газеты» за 1874 рік була надрукована стаття *Є.А. Осипова* «Городские взгляды на земскую медицину». У ній автор звертав увагу на важливість не лише заходів органів місцевого самоврядування з лікування населення, але й роботи в санітарній сфері. У публікації відзначається, що лише проводячи комплексну роботу (санітарно-гігієнічну, лікувальну, просвітницьку), земства зможуть досягти значних успіхів у справі охорони народного здоров'я [699].

Проблемам, які доводилося розв'язувати земствам під час створення та подальшого розвитку медичних закладів, присвячено дослідження *М.Я. Капустіна* «Основной вопрос земской медицины» [622]. Використовуючи приклади окремих губерній, автор вказав на недостатню кількість лікарів та представників середнього медичного персоналу в лікувальних закладах, слабкий стан матеріального й технічного забезпечення, нестачу ефективних ліків та інші проблеми, які вирішували земства під час організації медичної справи.

На сторінках часопису «Русская мысль» науковці, фахівці-медики та представники громадськості піднімали й обговорювали питання про стан земської медицини. Наприклад, було опубліковано статтю *В.Ю. Скалона* «Земство и

народное здравие» [728], в якій автор аналізує напрямки і методи роботи земств з розвитку мережі лікувальних закладів. У 1886 році «Русская мысль» розмістила статтю *М.В. Яблокова*, який охарактеризував матеріали Першого з'їзду Московського і Петербурзького товариств лікарів [770]. У даній публікації автор робить спробу узагальнити досягнення земських лікарів та окреслити завдання на майбутнє. Велике значення для розуміння проблем земської медицини того часу мала стаття *Я.В. Абрамова*, що була надрукована в 1888 році у цьому ж журналі [520]. Автор одним із перших підняв питання про низький рівень дитячої медицини в Російській імперії. Він вказав на зв'язок, що існував між високою смертністю дітей і слабким розвитком акушерства та педіатрії.

Певним відходом від традиції вивчення земської проблематики стала робота *П.Ф. Кудрявцева* «Земская медицина и заболеваемость населения в Херсонском уезде за 1894 год» [646]. У ній автор зробив спробу проаналізувати стан медичної системи Херсонського повіту, а не всіх губерній Російської імперії. Херсонська губернія була однією з найбільших серед українських губерній, і організація роботи в медичній галузі могла стати у нагоді іншим земським установам. *П.Ф. Кудрявцев* у своїй праці показав успіхи і відстежив невдачі земської медицини в Херсонському повіті. Автор використав багатий статистичний матеріал щодо земських витрат на медичну сферу, основні захворювання населення, систему медичної допомоги тощо.

Наприкінці XIX – на початку XX століть з'являється ціла низка праць, присвячених саме актуальним проблемам земської медицини. Так, у «Юбилейном земском сборнике» була опублікована стаття *З.Г. Френкеля* «Основной неразрешенный вопрос земской медицины» [746, с. 422], де автор з'ясовує не лише найбільш гострі проблеми, що стояли перед земськими лікарями та іншим медичним персоналом, але й робить спробу розкрити причини існуючих недоліків.

Аналізу діяльності земських установ з розв'язання проблем у медицині присвячені праці *В.Ю. Скалона* «Земские вопросы. Очерки и обозрения» [727] та *З.Г. Френкеля* «Очерки земского врачебно-санитарного дела» [745]. У них автори значну увагу приділили питанням необхідності покращення матеріально-технічної

бази земських лікувальних закладів, а також значенню роботи в санітарно-гігієнічній сфері та просвітницьким заходам серед населення.

У працях *Г. Влайкова* [560], *М. Хворостянського* [747] висвітлюється процес становлення та діяльності земств Київської, Волинської, Подільської та Харківської губерній з розбудови мережі лікувальних закладів та наводяться факти боротьби з епідеміями. Автори вказують на проблеми, що потребували вирішення самоврядними інституціями в даній галузі. Роботи містять цікавий фактичний матеріал.

Разом з питаннями доступної та ефективної системи медичного обслуговування в суспільстві жваво обговорювалася проблема реорганізації та розвитку системи навчальних закладів. Під час підготовки земської реформи 1864 року та в перші роки функціонування земських установ науковці, громадськість та представники влади пильно стежили за діяльністю органів місцевого самоврядування в освітній сфері.

Частина перших робіт з даного питання мала публіцистичний характер. До них можна віднести «Что сделало земство и что оно делает» *Я. Абрамова*, «Новый фазис в деятельности земств по народному образованию» *І. Білоконського*, «Об отношении земства к народному образованию» *В. Гольцева*, «К вопросу о земской народной школе» *Н. Колупанова* [521; 541; 578; 630]. Вищезгадані автори, висвітлюючи діяльність земств, давали оцінку зусиллям новостворених інституцій і в освітній галузі. Публікації не містили багатий статистичний та фактологічний матеріал, але в них формулювалися основні завдання, які потрібно було вирішити під час розбудови системи доступної освіти.

Необхідно відзначити, що в дореволюційній історіографії діяльність земств з розвитку системи народної освіти не знайшла свого відображення у фундаментальних дослідженнях. Це можна пояснити тим інтересом, який був у влади до даного питання. З одного боку, промисловість потребувала кваліфікованих робітників, а з іншого правлячі кола боялися, що навчальні заклади (особливо середні й вищі) стануть осередками революційного руху. Російське самодержавство одночасно з певною лібералізацією суспільно-політичного життя у другій половині

XIX століття посилювало тиски щодо будь-яких спроб активізації національно-культурного життя на українських землях.

Автори розвідок і статей висвітлювали окремі напрямки роботи земств в освітній сфері. Так, наприкінці XIX століття на сторінках «Русской мысли» з'явилася публікація *В. Мурінова*, в якій він показував значення роботи з організації земських книжкових складів [683]. Автор розкрив значення діяльності органів самоврядування в даній сфері. Він з'ясував, що у переважній більшості губерній земські книжкові склади почали свою роботу у 70-ті роки XIX століття (у Харківській губернії з 1879 року).

На сторінках вищезгаданого часопису друкувалися огляди діяльності земств окремих губерній. Особливий інтерес викликає стаття *В. Хижнякова* «Народное образование в Черниговской губернии» [748]. Спираючись на багатий фактологічний матеріал, автор зробив спробу проаналізувати напрямки, методи та наслідки роботи земств в освітній сфері.

Автори інших статей, що були надруковані на сторінках періодичних видань, порушували питання необхідності покращення матеріально-технічного оснащення навчальних закладів (ремонт та будівництво нових шкіл), обґрунтовувалося значення їдалень (безкоштовних для дітей з бідних родин), аналізувалися кошториси та джерела фінансування земських шкіл.

Питання ролі церкви в навчально-виховному процесі було підняте у статті *В. Івановича* «Земство и церковная школа» [609]. Автор показав, що, отримавши широкі повноваження, представники церкви контролювали не лише змістове наповнення навчальних програм, але й кадрові та інші питання. На його думку, різне розуміння завдань, що повинні були вирішувати освітні заклади, призводило до непростих відносин між земствами та представниками духовництва.

Автор багатьох педагогічних та публіцистичних творів *С. Русова* у своїй публікації «Українські земства в справі заведення народної освіти» зробила спробу аналізу просвітницької діяльності українських земств [722]. Вона не лише висвітлила просвітницьку діяльність земств, що почали свою роботу із самого

початку земської реформи 1864 року, але й земських установ Правобережної України, які були створені на початку ХХ століття.

Значна кількість публікацій, присвячених роботі земств з розбудови освітньої сфери, друкувалася на сторінках «Юбилейного земского сборника». Особливе значення має стаття «Всеобщее обучение и земство» відомого дослідника земського самоврядування *Б.Б. Веселовського* [556], в якій автор не лише висвітлював заходи земських установ щодо створення доступних освітніх закладів, але й піднімав питання про необхідність поширення освіти серед широких верств населення (як дорослих, так і дітей). На сторінках зазначеного видання обговорювалися питання складних взаємовідносин земств і керівництва освітніх закладів з представниками учбових округів, місцевими адміністраціями, духівництвом. Саме даній проблемі була присвячена стаття *В.А. Звягінцева* «Земство и учебное ведомство» [604]. Спробу проаналізувати внесок земств у розвиток позашкільної та початкової освіти зробив *В.І. Чарнолуський* у своїх публікаціях [750 – 752]. Автором висвітлюються основні форми і методи діяльності земств у різних навчальних закладах, що належали до початкової та позашкільної ланки освіти. Він наводить приклади співпраці земств з меценатами, церквою та товариствами.

Г. Дедов [588], *С. Волох* [561], *О. Воронцов* [564], *В. Гольцев* [578], використовуючи різноманітний статистичний матеріал, у тому числі й українських губерній, показали внесок земських установ у розвиток початкової, середньої та позашкільної освіти. Матеріали, наведені у публікації *О. Воронцова*, допомогли при аналізі стану освітньої сфери у м. Суми.

З критичних позицій оцінював стан шкільної освіти на українських землях відомий історик *Д. Дорошенко* [592, с. 65]. Він критикував русифікаторську політику, що проводилася в освітніх закладах, заборону використання української мови. Автор вважав, що запроваджені в імперії правила викладання та внутрішнього розпорядку створювали для дітей чужу духовну атмосферу й негативно позначалися на кінцевому результаті навчання.

Питанням діяльності земств у соціально-економічній та культурно-освітній сферах присвячені публікації *А. Конощенка* «До історії земської школи на

Херсонщині» [631], *І. Барсова* «Народные школы в Юго-Западном крае: Очерк их учреждения, устройства и современного состояния» [537] та інших. У них автори, використовуючи фактичний матеріал українських губерній, висвітлили історію виникнення та розвитку початкових навчальних закладів і показали роль земств у даному процесі.

Характерною рисою діяльності переважної більшості земств була просвітницька робота. Прогресивно налаштовані земці, серед яких було багато педагогів, прагнули розширити загальноосвітні можливості земських шкіл. Вони докладали зусиль до наповнення шкільних програм новим змістом. Чільне місце серед їхніх вимог займали ідеї щодо збільшення терміну навчання в початкових школах, а також запровадження трудового виховання. Обговоренню цих та інших проблем були присвячені праці: *А. Куломзіна* «Доступность начальной школы в России», *М. Морозова* «Народное образование», *П. Калачинського* «Будущее нашей народной школы», *Н. Рудольфа* «Значение начальной школы в распространении доступного промышленного образования», *М. Кареева* «Идеалы общего образования», *С. Волоха* «По дорозі до рідної школи», *А. Красева* «Чего ждёт от школы наша страна для своего обновления. К вопросу о необходимых дополнениях и изменениях в курсе начального народного обучения», *П. Лупнова* «О всеобщем обучении в России», *С.Г. Нейваненка* «Четырёхлетняя народная школа с дополнительными курсами. Проект...», *А. Образцова* «Школьная реформа. Известия, рассуждения и заметки по вопросам общего образования», *Г.А. Фальборка* «Всеобщее образование в России» [740], *М.В. Чехова* «Народное образование в России в 60-х гг. XIX века» [561; 615; 623; 642; 649; 670; 682; 686; 697; 740; 757]. Їхні автори – земці, чиновники міністерства освіти, педагоги, громадські діячі – не лише висвітлювали найбільш важливі досягнення земств у ході розбудови шкільної справи, але й виступали з критикою державної політики в освітній сфері та вносили пропозиції щодо реформування освіти на демократичних засадах. Особливу увагу вони звертали на необхідність запровадження принципів загальності і навіть обов'язковості початкового навчання.

Отже, огляд дореволюційної історіографії свідчить, що її репрезенти були схильні до певної ідеалізації земських реформ 1864, 1890 років. Вони часто зосереджували свою увагу на позитивних наслідках, які мали реформи для становлення місцевого самоврядування, а також на змісті та реалізації земського законодавства. Соціальні ж наслідки перетворень часто залишалися поза увагою дослідників. До безсумнівних здобутків історіографії того часу слід віднести залучення цікавого й багатого статистичного матеріалу, який допомагав розкриттю різних сторін діяльності земських установ. Дослідники визначили коло питань, через призму яких доцільно вивчати земську проблематику. Окремі з них розглядалися дореволюційною історіографією і були певною мірою розкриті, але більшість залишилися недостатньо вивченою. Серед проблем, що цікавили науковців у цей період, були і питання діяльності земств з розбудови системи доступного медичного обслуговування та мережі освітніх закладів.

Зміни в дослідженні земської проблематики, як і у всій вітчизняній історіографії, припали на 20 – 40-і роки ХХ століття. Від науковців почали вимагати висвітлення історичних подій з позицій марксистсько-ленінської ідеології. З боку влади спостерігалися спроби визначати пріоритетні напрямки досліджень, відбувався процес відмови від існуючих концепцій та використання відомого фактологічного матеріалу для вивчення історії класової боротьби. Історія земського самоврядування вважалася малоактуальною, зокрема після критичної оцінки, яку дав їм *В.І. Ленін*. Сприйняття земств як «п'ятого колеса» в системі російського державного управління, що не здатне змінити основи суспільного устрою і повинно лише займатися «лужінням умивальників» [659, с. 35], стало домінуючим на довгі десятиліття у вітчизняній історіографії. У той же час він звертав увагу на позитивний вплив заходів земств на селянські господарства. Разом за *В.І. Леніном* багато років радянські дослідники, вивчаючи земства, наголошували на їх класовому характері, що вони насамперед захищали інтереси експлуататорів.

Роботи, що з'явилися в цей час і були присвячені історії, мало чим відрізнялися одна від одної як за змістом, так і за викладом матеріалу. Головну

увагу автори приділяли важкому соціально-економічному становищу дореволюційного селянства і класовій боротьбі на селі. Окремі публікації були присвячені висвітленню діяльності самоврядних інституцій в освітній та медичній сферах [536].

Найбільший інтерес серед робіт цього часу викликає праця *М.В. Чехова* «Типы русской школы в их историческом развитии» [758], в якій автор намагався простежити процес виникнення та розвитку системи освітніх закладів. Публікація містить цікаві матеріали про участь земств у поширенні освіти серед населення. У статті «Организация здравоохранения в России от аптечного приказа до Наркомздрава» [698], що була надрукована в 1929 році, зроблена спроба висвітлити історію розвитку системи охорони здоров'я на теренах колишньої Російської імперії. У публікації головним чином критикувалися дії уряду та органів самоврядування царської Росії за недостатню ефективність.

Історії Слобідської України та Харкова присвячені роботи відомого українського вченого *Д.І. Багалія* [531 – 533]. Вони містять цікавий фактичний матеріал щодо створення та діяльності губернських і повітових земських установ Харківської губернії. У роботі автор згадує про здобутки самоврядних інституцій у справі розбудови системи доступної медицини та мережі навчальних закладів.

З кінця 40-х – середини 50-х років ХХ століття дослідники все більше уваги починають приділяти земській проблематиці, що було пов'язано зі змінами, які відбулися в політичному житті СРСР. Історія земств розглядалася в контексті вивчення дореволюційної історії. У переважній більшості роботи були присвячені аналізу змісту реформ 1864, 1890 років та законодавчим актам, що регулювали діяльність самоврядних інституцій. Позитивною стороною праць даного періоду можна вважати залучення авторами нових архівних матеріалів, які вводилися до наукового обігу.

Серйозну спробу аналізу підготовки реформи 1864 року зробив у своїй монографії *В.В. Гармиза* [570]. У ній автор висвітлив існуючі на той час теорії самоврядування, вплив польського повстання 1863 року на реалізацію реформи та відзначив позитивний вплив новостворених органів місцевого самоврядування на

селянське господарство. Він також звернув увагу на еволюцію поглядів представників різноманітних політичних течій на діяльність земств [571].

У 1950-ті – 1980-ті роки в радянській історіографії продовжують розробляти старі теми й звертають увагу на малодосліджені аспекти історії земського самоврядування. Серед проблем, які цікавили науковців, питання земського законодавства, земсько-ліберального руху, взаємовідносини місцевих адміністрацій та поліції із земськими самоврядними інституціями, висвітлювалася практична діяльність земств, причому позитивно оцінювалися зусилля земств в освітній і медичній сферах та зібраний ними статистичний матеріал.

Саме в такому контексті необхідно розглядати роботу *А.А. Грандо* [582], присвячену висвітленню проблеми розвитку санітарії на українських землях. Цінність роботі надає використаний автором земський статистичний матеріал.

У середині 50-х – наприкінці 60-х років з'явилася ціла низка публікацій, присвячених історії створення системи охорони здоров'я в Російській імперії. У 1965 році у Москві вийшла збірка «Очерки истории русской общественной медицины (к столетию земской медицины)». Серед опублікованих у ній робіт найбільший інтерес викликають статті: *П.Є. Заблудовського* та *А.П. Жука* «Столетие общественной медицины в России» [601], *І.Д. Страшуна* «Полвека земской медицины» [734]. Автори, спираючись на багатий фактичний матеріал, висвітлили процес розвитку системи охорони здоров'я. Згадуючи про внесок земських установ у створення мережі лікувальних закладів, вони наводили приклади й українських губерній. Професор *І.Д. Страшун* у своєму дослідженні розглянув наступні питання: історія діяльності земських лікарів та їхніх попередників з надання медичної допомоги населенню; розвиток земської медичної сітки; роль земств у розбудові доступної мережі лікувальних закладів; внесок з'їздів лікарів і лікарсько-санітарних нарад у покращення медичного обслуговування; зародження та розвиток санітарно-гігієнічного напрямку роботи лікувальних установ. Автор також проаналізував причини кризи земської медицини.

Історії земської медицини в Україні присвячені роботи *С.М. Ігумнова* «Нарис розвитку земської медицини на Україні» [611] та *С.С. Кагана* «К столетию земской

медицины на Украине» [702], які містять цікавий статистичний матеріал про стан та якість медичної допомоги в українських губерніях. *С.М. Ігумнов* зробив спробу висвітлити у проблемно-хронологічному порядку напрямки і діяльність земств щодо розбудови доступної системи охорони здоров'я. На жаль, основний акцент автор зробив на суто медичні питання за рахунок можливих прикладів участі земських установ у поліпшенні стану та якості медичного обслуговування населення.

У статті *В.І. Бржеського* «Роль губернских земских больниц в организации медицинской помощи населению» [549] розглянуто саме внесок земських самоврядних інституцій у створення та розвиток лікувальних закладів різного типу. При розкритті поставлених завдань автор лише епізодично наводив приклади українських губерній.

Однак для більшості робіт цього часу притаманна кон'юнктурна критика діяльності земств, особливо в господарській та соціально-культурній сфері.

Серед робіт даного періоду, на нашу думку, заслуговує на увагу стаття *Є.Г. Корнілова*. У ній автор, докладно аналізуючи наукові роботи з історії земств, що були створені радянськими дослідниками у 60 – 70-х роках ХХ століття, торкнувся питань вивчення радянськими авторами проблем законодавства щодо земств та участі земців у політичному житті, звернув увагу на висвітлення історії земств у навчальній літературі. Окремо розглянуто питання про необхідність комплексного дослідження земської проблематики, не звужувати роботу до вивчення земсько-ліберального руху або простої критики. Незважаючи на вузькі межі статті, *Є.Г. Корнілов* знайшов можливість дати також і стислий огляд краєзнавчої літератури із земської тематики [636].

Аналізу підготовки, змісту та значення земської реформи 1890 року були присвячені праці *Л.Г. Захарової* [603] та *Л.Г. Мамулової* [673; 674], в яких вони охарактеризували політичну ситуацію в Російській імперії напередодні реформи та порівняли зміст Положень 1864 і 1890 років. *Л.Г. Мамулова* зробила спробу проаналізувати соціальний склад повітових земств за 1865 – 1886 роки. У своїх роботах авторки з класичних позицій марксизму піддали критиці недоліки земського законодавства.

Радянськими вченими здійснювалися спроби комплексного аналізу деяких аспектів історії земств у межах всієї країни.

Н. Клейн (Хайкина), Т. Львова, П. Шлемін провели перші регіональні дослідження з історії земств [804; 810]. Основну увагу у своїх дисертаційних дослідженнях автори приділили аналізу діяльності не лише губернських земств Москви та Самари, але й повітових щодо вирішення актуальних господарських та культурних проблем. Також було продовжено дослідження земсько-ліберального руху. При вивченні політичної історії земств автори аналізували земське законодавство другої половини XIX – початку XX століття.

У зазначений період виходить ціла низка робіт, в яких було висвітлено історію Московського, Воронежського, В'ятського, Нижегородського, Пермського, Рязанського, Смоленського, Тульського та багатьох інших земств, причому набагато більше уваги стало приділятися економічній діяльності земств, їх бюджету [792; 816; 820]. При розкритті напрямків, форм і методів роботи земських самоврядних інституцій опрацьовувалася схема дослідження та методики комплексного вивчення інституту земств у цілому. На жаль, у цей час українські губернії ще не стали об'єктом комплексного та всебічного дослідження.

Певним кроком уперед у дослідженні політичної історії українських земств стали праці *А. Волощенка* [562], *Є. Корнілова* [806], *Ф. Петрова* [815], які на цікавому фактологічному матеріалі розкривають історію земського ліберального руху на українських землях і висвітлюють участь земських діячів у ньому. Також у роботах значна увага приділялася історії земської інтелігенції, показана участь її представників у розбудові мережі освітніх та медичних закладів в окремих губерніях.

Н.М. Пірумова в роботах «Земское либеральное движение. Социальные корни и эволюция до начала XX века» та «Земская интеллигенция и ее роль в общественной борьбе до начала XX в.» [709; 710] проаналізувала маловідомі питання земської історіографії, зокрема щодо з'ясування соціальних коренів та еволюції земського лібералізму. Авторка одним із проявів опозиційності земств називає вимогу представників ліберального земського руху запровадити загальну

початкову освіту, що кардинально різнило їх від офіційних проектів освітніх програм. Вона також розглянула діяльність окремих земств щодо розширення змісту програми народної школи, організації народних бібліотек тощо.

Земській проблематиці були присвячені роботи *К.Ф. Шаццлло* «Русский либерализм накануне революции 1905 – 1907 гг.: Организация. Программы. Практика» [764] та *А.С. Маскіна* «Таврическое земство в 1866 – 1890 гг. (Социальный состав, бюджет и практическая деятельность)» [813], в яких вони показали склад органів земського самоврядування, джерела формування бюджетів, практичну діяльність (у тому числі в медичній та освітній сферах), а також пропозиції окремих земців щодо розширення кола повноважень самоврядних інституцій.

На жаль, у багатьох дослідженнях радянського періоду земська шкільна політика у сфері освіти часто розглядалася неповно й упереджено, головна увага в них приділялася труднощам та негараздам у функціонуванні системи народної освіти, тоді як її позитивні аспекти та досягнення здебільшого залишалися поза увагою. Це призвело до створення стереотипів про бідність, відсталість і примітивізм масової народної школи дорадянського періоду, про «поголовну безграмотність» напередодні 1917 року, повну байдужість «поміщицько-буржуазних установ самоврядування» до культурних запитів народу, вузьку класову спрямованість їхньої освітньої політики, неефективність навчально-виховного процесу в тогочасних початкових школах тощо. Разом з тим публікувалися праці, автори яких намагалися неупереджено дослідити дану проблему.

У радянській українській історіографії народної освіти важливе місце належить ґрунтовній монографії *В.Й. Борисенка* «Боротьба демократичних сил за народну освіту в Україні в 60 – 90-х роках XIX ст.» [546; 547], яка була доопрацьована та перевидана в 2011 році. У своїй роботі автор дав характеристику стану початкової освіти Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній, показав політику царського уряду в освітній сфері, різні типи початкових шкіл, організацію навчально-виховного процесу, учнівський та вчительський контингент у них. Показано зростання земських асигнувань на культурно-просвітницькі потреби

сільського населення. Висвітлюється діяльність прогресивної інтелігенції у справі розвитку позашкільної освіти. Досліджується боротьба демократичних сил проти політики уряду в освітній сфері.

Історія розвитку різних типів навчальних закладів висвітлювалася в роботі «Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР: вторая половина XIX в.», яка містить не лише відомості про внесок педагогів у розвиток освіти, але й матеріали щодо діяльності українських земств з розбудови освітньої сфери [703].

Регіональний аспект освітньої проблематики досліджено в праці *М. Мухіна* «Педагогічні погляди і освітня діяльність Х.Д. Алчевської» [684]. У ній автор показує співпрацю земств з демократично налаштованою громадськістю Харкова та Харківської губернії, розкриває педагогічні погляди і діяльність з розвитку позашкільної та початкової освіти Х.Д. Алчевської. Особливий інтерес викликають наведені в роботі факти про використання української мови в навчальному процесі та заходи для популяризації національної культури серед учнів школи Х.Д. Алчевської.

Проблеми освіти і медицини висвітлювалися в працях *М. Лещенка* «Роль земських установ Правобережної України в розвитку початкової освіти» [665] та *І. Сесака* «Земские учреждения на Правобережной Украине» [819]. Автори зазначених робіт через призму земських бюджетів прослідкували участь земських установ у розбудові мережі медичних та навчальних закладів. На жаль, у роботах аналізуються лише земства Правобережної України. Однак для порівняльного аналізу з іншими українськими губерніями можна використовувати наведений у них матеріал.

З кінця 1980-х рр. почався процес демократизації суспільно-політичного життя в СРСР, що призвело до спроб по-новому дослідити історію земського самоврядування. Це стало якісно новим етапом у вивченні земської проблематики.

А.М. Катренко продовжив вивчення матеріалів про участь земств у політичному житті Російської імперії наприкінці XIX століття [625]. Автор, використовуючи вже відомі і нові цікаві факти про демократичний рух 80-х – 90-х

років XIX століття, намагався неупереджено показати роль і місце земств у цьому процесі.

Серед робіт, що характеризують результати, наслідки земської реформи, багатопланову діяльність земських установ, заслуговує на увагу монографія *Г.О. Герасименка* «Земское самоуправление в России» [572], присвячена історії земств від 1864 до 1917 року. Автор доводить, що реформа місцевого самоврядування стала логічним продовженням селянської реформи, яка призвела до залучення широких верств населення до системи місцевого самоврядування. Зростання ролі інтелігенції в суспільно-політичному житті країни, і в земських установах у тому числі, свідчило про просування Росії капіталістичним шляхом. Автор докладно описав зміст як обов'язкових, так і необов'язкових земських функцій, до числа яких належала, зокрема, й народна освіта.

А.М. Зубко присвятив своє дослідження аналізу матеріалів земської статистики, яка була накопичена земствами в результаті їхньої діяльності за 1864 – 1917 роки [800]. Автор наголошував на необхідності використання існуючих статистичних даних при вивченні історії України.

Отже, підсумовуючи радянський період історіографії з означеної теми, слід відзначити, що він мав досягнення і певні недоліки. Головним здобутком праць даного періоду був відхід від констатації матеріалу до його аналітичної обробки. Науковці накопичили багатий фактичний матеріал із земської проблематики. Відбулося розширення тематики наукових досліджень. Були створені перші узагальнюючі роботи. Побачили світ праці, присвячені окремим аспектам діяльності земств Харківської губернії. Натомість у багатьох працях простежувалося упереджене ставлення до земських самоврядних інституцій. Головна увага дослідників інколи зосереджувалася лише на прорахунках та недоліках у роботі земств.

Після розпаду СРСР та проголошення незалежної Української держави почався новий період у розвитку вітчизняної історичної науки. Була зруйнована монополія єдиної та офіційної методології історичних досліджень, виникла можливість для різноманіття в поглядах. Науковці відмовилися від поділу науки на

марксистську та буржуазну. Відбувається злам старих тенденцій у розгляді проблем земської історії. На перше місце дослідники висувають вже не класову боротьбу, а загальнолюдські цінності. Коло питань, що вивчається, залишається тим же, але акценти в наш час змінюються. Дослідники намагаються не лише вивчати історію земств, але й наголошують на важливості досвіду самоврядних інституцій з вирішення нагальних господарських та соціально-культурних проблем, який можна використати в наш час. Переважна більшість робіт із земської проблематики представлена статтями та дисертаційними дослідженнями.

О. Бакуменко [789; 535], *І. Миколаєнко* [814], *Т. Шаравара* [823] розглянули історіографічний аспект проблеми. Вони проаналізували спільні та характерні риси досліджень з історії земств у цілому, у регіонах та з окремих напрямків земської діяльності. Також були порівняні прийоми та методи, якими користувалися дослідники при висвітленні історії земств, та рівень вивченості земської проблематики наприкінці ХХ століття. *Т. Шаравара* у своїх висновках вказувала на відсутність комплексних праць, які б висвітлювали соціальну діяльність земств Лівобережної України другої половини ХІХ – початку ХХ століть.

О.П. Реєнт [715] звернув увагу на необхідність нових методологічних підходів при вивченні історії України другої половини ХІХ – початку ХХ століття, а також до перегляду напрямків наукового пошуку. Зокрема, періодизації, причин гальмування буржуазних реформ другої половини ХІХ століття, формування нових соціальних груп тощо. Автор аналізує урядову політику щодо земських самоврядних інституцій.

Особливої уваги заслуговують праці *В.С. Шандри* [822], *М.В. Білоконя* [790], *І.В. Іванова* [801], *А.М. Гуза* [587], в яких висвітлено питання ролі, компетенції та місця земських установ у структурі управління Російської імперії ХІХ – початку ХХ століття. Особливу увагу автори приділили питанню взаємовідносин земських установ з місцевими адміністраціями та поліцією.

Історії земського ліберального руху в українських губерніях присвячено дослідження *А.М. Катренка* [626]. Автор, спираючись на фактичний матеріал,

висвітлив напрямки та особливості політичної діяльності земських лібералів і лідерів земського руху у другій половині 70-х – на початку 80-х років XIX століття.

Характерною рисою пострадянської історіографії є переміщення акцентів у дослідженні земської проблематики. Науковці все більше уваги приділяють висвітленню окремих напрямків практичної діяльності земських установ як на всеукраїнському, так і на регіональному рівнях. З'явилися роботи, в яких зроблено спроби проаналізувати діяльність українських земств у галузі народної освіти, бібліотечної справи, благодійництва тощо. Дослідники не лише намагаються показати особливості в діяльності земств українських губерній, але й з'ясувати їх внесок у розвиток національної культури.

З кінця 90-х років XX століття земська проблематика активно розвивається на регіональному рівні.

С.А. Калугін у своїх працях проаналізував підготовку та реалізацію земських реформ у межах Харківської губернії [619], а також еволюцію земського законодавства, урядову політику щодо місцевого самоврядування та взаємовідносини земств з місцевими адміністраціями [618].

Ю.О. Нікітін [695] висвітлив досягнення та проблеми, що існували у взаємовідносинах органів міського самоврядування і земських установ Харківської та Чернігівської губерній. Автор звернув увагу, що саме земства частіше брали на себе левову частку матеріальних витрат на розбудову медичної та освітньої сфер, а спірні питання між містами та земствами виникали щодо існуючої системи оподаткування.

У публікаціях *О. Рахно* [713; 714], *Н. Демченко* [589] на оригінальному матеріалі показано підготовку та реалізацію земської реформи в Чернігівській губернії, а також діяльність земств у господарській та соціально-культурній сферах.

За роки незалежності зріс інтерес науковців до проблеми розбудови системи народної освіти на українських землях у другій половині XIX – на початку XX століть та ролі земських установ у даному процесі.

У роботі *А.М. Гуза* висвітлено культурно-освітню діяльність земств Лівобережної України [797]. У ній простежено кількісне та якісне зростання

земських початкових шкіл, аналізується робота земських установ поза школою, а саме створення книжкових складів, бібліотек-читалень, періодичних видань, розкривається значення діяльності земств у культурному відродженні на українських землях. Проте не знайшла відображення земська діяльність, спрямована на покращення складу вчительських кадрів земських шкіл, на розвиток професійно-технічної та сільськогосподарської освіти, не надана повна картина позашкільної діяльності земств.

Умови праці сільських вчителів та їх внесок в поширення освіти серед населення висвітлені в публікації *Г.Д. Казьмирчука* [615]. В ній показано проблеми, які змушені були вирішувати вчителі Міністерських однорічних шкіл у навчальному процесі, а також у побуті.

У дослідженнях *Р.Л. Гавриш* [566; 567; 793] розглянуто зміст державної політики в освітній сфері та законодавчі засади участі земських установ в управлінні народною школою, основні форми та напрямки діяльності земств на Лівобережній Україні з розбудови мережі навчальних закладів. Виділено п'ять періодів в історії земських установ з погляду юридичного забезпечення їх прав та обов'язків у сфері шкільної освіти. Висвітлено земський рух за впровадження загального початкового навчання.

О.І. Мармазова [811], *А.М. Гуз* [797], *І.В. Захарова* [799], *О.О. Драч* [798] у своїх дисертаційних дослідженнях, використавши різноманітний фактичний матеріал, висвітлили різні аспекти культурно-просвітницької діяльності українських земств, у першу чергу, у розбудові початкової освіти. Було зроблено спробу визначити соціальний статус народного вчителя в тогочасному російському суспільстві [798, с. 9].

Заслуговує на увагу дослідження *Н. Калиниченка* та *Ж.І. Ільченка* [616]. У своїй статті вони намагаються визначити роль земств та їх окремих діячів у боротьбі за впровадження української мови у навчальний процес в початкових школах України.

У колективній монографії, виданій Інститутом історії НАН України, «Українське питання в Російській імперії (кінець XIX – початок XX ст.)» [738] на базі різноманітного фактичного матеріалу розкривається політика царизму в

освітній сфері, показується її русифікаторський характер, розкривається боротьба інтелігенції за «українізацію» освіти, з'ясовується позиція різних партій та рухів у боротьбі за демократизацію освіти. Робота містить матеріали про зусилля земств з українізації початкової школи та видання підручників рідною мовою.

На початку 2000-х років у роботах *Т.М. Кравченко* [807], *Т.В. Сліпушенко* [731], *І.С. Мартинової* [812], *Н.В. Фрадкіна* [821], *С.В. Горохова* [794] висвітлено історію початкової освіти в Харківській губернії у другій половині XIX – на початку XX століття. *Т.В. Сліпушенко* дала характеристику матеріального становища вчителів у сільській місцевості. *І.С. Мартинова* виокремила етапи становлення і розвитку середніх навчальних закладів, проаналізувала соціальний та конфесійний склад учнів, показала роль урядових організацій, приватних осіб у розбудові середньої освіти в Харківській губернії. *Н.В. Фрадкіна* з'ясувала характерні риси та основні форми просвітницької діяльності слобідської інтелігенції. *С.В. Горохов* навів приклади заходів земств Харківської та Чернігівської губерній з поширення сільськогосподарських знань серед сільського населення.

Тема діяльності земств з розбудови системи доступної медичної допомоги знайшла своє висвітлення в працях *О.М. Рогози* [817], *Н.М. Рубана* [818], *І.В. Черноброва* [753; 754], *В. Галайби* [568]. Роботи цих дослідників торкаються багатьох аспектів діяльності земств: компетенції та повноважень цих установ; відносин з урядом, місцевими адміністраціями, органами міського самоврядування та громадськістю; земської статистики тощо. *О.М. Рогоза* та *Н.М. Рубан* показали роль земських установ у створенні нової системи медичного обслуговування населення, здійснили аналіз матеріально-технічної бази лікувальних закладів, підготовки медичного персоналу (наведено фактичний матеріал з історії земської медицини Харківської губернії). У працях *І.В. Черноброва* проаналізовано історію розвитку лікувальних закладів на території Харківської губернії та внесок повітових земств у підвищення медичного обслуговування.

Отже, ознайомившись зі станом вивчення зазначеної проблеми на сучасному етапі українськими науковцями, можна зробити висновок, що відбулася зміна методологічних орієнтирів та розширення проблематики досліджень. Автори

намагаються з позицій історизму та об'єктивності неупереджено та виважено, спираючись на широку джерельну базу, з'ясувати історію земств на всеукраїнському та регіональному рівнях.

Зарубіжну історіографію умовно можна поділити на дослідження вчених країн СНД та англомовну. Після розпаду СРСР земська проблематика активно розробляється в Російській Федерації та Республіці Білорусь. Науковці цих країн також намагаються відійти від стереотипів марксистсько-ленінської ідеології та аналізувати історію земських установ з позицій об'єктивності й загальнолюдських цінностей.

У середині 90-х років минулого століття вийшла монографія *В.А. Горнова*, присвячена аналізу історіографії земств за 1946 – 1995 роки [580]. Застосування автором проблемно-хронологічного методу та ретельне вивчення відповідної літератури дозволило виділити основні групи історичних праць із земської проблематики й періоди у вивченні історії земств у СРСР, визначити головні напрямки досліджень історії земських установ. У той же час необхідно відзначити, що поза увагою автора залишилася значна кількість праць, присвячених практичній діяльності земств.

У роботах *Л.Е. Лантєвої* [655 – 657], *Ф.А. Петрова* [707; 708], *Н.М. Пірумової* [711], *О.М. Богатирьової* [545] проаналізовано політичну ситуацію напередодні земської реформи 1864, 1890 років, проекти Положень, показано компетенцію органів самоврядування, взаємовідносини земських установ з губернськими адміністраціями, а також значення реформ другої половини XIX століття для держави та суспільства. У публікаціях значна увага приділена юридично-правовому становищу земств.

Історико-правовому аспекту земських реформ 1864, 1890 років присвячене дисертаційне дослідження *Н.О. Бойко* [791], в якому авторка проаналізувала основні концепції місцевого самоврядування XIX століття, зміни повноважень земських установ після реформи 1890 року. У роботі доводиться, що нормативно-правова база земського законодавства й саме земське самоврядування сприяли розвитку ринкових відносин у Російській імперії.

Досвід аналізу земського самоврядування російською ліберальною думкою кінця XIX століття став об'єктом дослідження *А.Н. Верещагіна* [552]. Автор визначив та проаналізував концепції самоврядування, що були репрезентовані представниками ліберального руху, прослідкував їх еволюцію.

Стаття *Г. Аксьонова* [525] присвячена питанню необхідності переосмислення історичного досвіду земського самоврядування й можливого його використання в наш час при розв'язанні господарських та соціально-культурних проблем.

Російські та білоруські науковці займаються також дослідженням практичної діяльності земських установ. У монографії *Н.Г. Корольової* один із розділів присвячений діяльності земств з розвитку народної освіти в Російській імперії в 1905 – 1907 роках. Робота містить цікавий фактичний матеріал, який висвітлює заходи земств українських губерній у справі розбудови мережі навчальних закладів різного типу [637].

У статті *В.П. Ворона* [563] показано особливості організації навчально-виховного процесу в початкових школах на білоруських землях. Автор, використовуючи цікавий фактичний матеріал, висвітлює практику сільськогосподарського навчання та її значення для місцевого населення.

У публікації *В.Ф. Абрамова* зроблено спробу оцінити внесок земств у розвиток системи народної освіти. Спираючись на опубліковані матеріали, автор показує заходи земських установ з розвитку освітніх закладів [519].

У статтях російського вченого *М. Мирського* аналізується досвід земств зі створення та розбудови мережі лікувальних закладів. Автор вважає можливим використання організаційних форм надання медичної допомоги населенню, що були започатковані земствами [677; 678].

Перші дослідження в англомовній історіографії із земської пролематики з'явилися у другій половині XIX століття. Дослідники сприймали реформи 60 – 70 років XIX століття як продовження законодавства Катерини II і вважали їх ліберальними [785; 773]. Критичну оцінку створеної системи місцевого самоврядування за часів Олександра II дав *А. Леруа-Больє*. Він акцентував увагу на недоліках у правовому статусі органів земського самоврядування, контроль над

ними місцевих адміністрацій, постійний дефіцит бюджетів, пасивність селян під час виборів до земств.

У 20 – 30-х роках ХХ століття більшість дослідників сприймала реформи Олександра II як рух у бік демократизації країни, який було зупинено вбивством царя. Автори праць вважали, що держава не була готова до реформ, що спроби лібералізувати суспільне життя призвели до кризи і революції [775; 776].

У монографії *М. Карповича* простежено протиріччя в діяльності новостворених самоврядних інституцій (земств та міського самоврядування). Автор відзначив існування конфлікту між демократичними (за характером) органами місцевого самоврядування та системою законів і бюрократичним апаратом, що контролювали новостворені самоврядні структури [779].

Після закінчення Другої світової війни перед початком «холодної війни» англomовна історіографія знову звернулася до теми «Великих реформ» та їх значення для Російської імперії. Дослідники сприймали реформи другої половини ХІХ століття як невдалі спроби модернізації Росії, що призвели до революції і краху імперії [574]. Інші дослідники вважали реформи Олександра II спробою продовжити справу Петра I, яка була невдалою [778], що зумовило незавершений характер реформ другої половини ХІХ століття. Створені ж органи місцевого самоврядування, на їхню думку, мали недостатньо повноважень [788].

У 60 – 70-ті роки англomовна історіографія вивчала реформи другої половини ХІХ століття вже не через події 1917 року, а як початок процесу політичної та соціальної трансформації Росії. *Г. Фішер*, аналізуючи процес підготовки земської реформи, відзначав, що земства були місцем боротьби окремих ліберальних діячів, які перебували у меншості, але виступали за реформування різних сфер суспільного життя [774]. *М. Раєфф* зазначав, що новостворені структури були місцем прояву громадянської активності ліберально налаштованої частини тогочасного суспільства. Окремо було звернуто увагу на взаємовідносини органів місцевого самоврядування з місцевими адміністраціями і дана критична оцінка ролі бюрократичного апарату в суспільстві [783].

У 70-ті роки західні дослідники починають більше уваги приділяти «контрреформам». В англomовній історіографії до початку 80-х років ХХ століття не було створено праць, в яких розглядалася діяльність земських установ в Україні. Досліджувався, в основному, земський ліберальний рух у загальноросійському аспекті. Увага істориків була прикута не стільки до великих реформ, скільки до їх реалізації та до законодавства 80 – 90-х років ХІХ століття. Формується тенденція сприйняття реформ як тривалого і цілісного процесу. Більшість дослідників традиційно зосереджувала свою увагу на вивченні політичних аспектів діяльності земств.

Такий підхід засвідчує збірка «Земство в Росії» (1982 р.), що вийшла під редакцією *Т. Еммонса* та *В. Вічініча* [787]. В окремих публікаціях, представлених у ній, є намагання проаналізувати адміністративний бік історії земського самоврядування, формування законодавства.

90-ті роки ХХ століття стали періодом нового сплеску наукового інтересу до земської проблематики. Найбільшу зацікавленість викликає спільна російсько-американська збірка, що була видана за редакцією *Л.Г. Захарової*, *Б. Еклофа* та *Дж. Бушнела* [551]. У включених до неї працях автори зупинилися на аналізі законодавчої регламентації відносин органів місцевого самоврядування та державної адміністрації. У 2001 році в Єкатеринбурзі вийшла збірка «Земский феномен: политологический подход». Автори статей відійшли від традиції політичного сприйняття земств і зробили спробу комплексного їх дослідження (історіографічний аспект, взаємовідносини з владою, діяльність земств і земських об'єднань) [607].

Підсумовуючи досягнення англomовної історіографії ХІХ – ХХ століття з проблем земського самоврядування, необхідно відзначити певні успіхи: створено фундаментальні роботи, концепції, розширена джерельна база. Однак багато проблем, пов'язаних з історією земств, усе ще чекають на неупереджене вивчення. Це стосується гуманітарної діяльності земств, їхньої співпраці з благодійними організаціями та меценатами тощо. Однак історія діяльності земств в українських губерніях в англomовній історіографії залишилася недослідженою.

Отже, огляд дореволюційної історіографії свідчить, що дослідники розглядали лише окремі юридичні аспекти компетенції земств та їх формування. Вони аналізували головним чином позитивні наслідки реформ 1864, 1890 років для населення (*В. Безобразов, О. Градовський, М. Коркунов, М. Страдомський, Д. Шипов*). Роботи не мають недостатнього фактичного матеріалу. Автори зосереджували увагу здебільшого на висвітленні історії земств усієї Російської імперії. Українські ж губернії залишалися найчастіше поза увагою дослідників. У той же час починається дослідження історії підготовки земських реформ, окремих аспектів діяльності земств в медичній та освітній галузях (*Б. Веселовський, І. Молесон, В. Скалон, М. Хворостянський*). Більшість же питань залишилася недостатньо вивченою.

Радянська історіографія перших двох десятиріч перебувала під впливом марксистсько-ленінської методології, що позначилося на проблематиці досліджень. Діяльність земств піддавалася критиці. Більшість публікацій з історії земств мало чим відрізнялася одна від одної як за змістом, так і за формою викладу відповідних питань. Пожвавлення наукових досліджень із земської проблематики відбулося у післявоєнні роки. Це проявилось в розширенні джерельної бази, зміні в оцінках окремих подій та явищ, значно урізноманітнилися тематика досліджень. Основним здобутком розвитку радянської історіографії стало розширення тематики досліджень, створення перших узагальнюючих праць.

Сучасний період розвитку вітчизняної історичної науки характеризується зміною методологічних орієнтирів, напрямків досліджень. Земське самоврядування в Україні досліджується на всеукраїнському та регіональному рівнях.

Більшість закордонних досліджень XIX – XX століть присвячена причинам, проектам, змісту земських реформ та їх реалізації. Практично відсутні дослідження, які б висвітлювали діяльність українських земств.

Отже, огляд історіографії свідчить, що, незважаючи на загальне висвітлення провідних напрямків діяльності земських установ, у сучасній історичній літературі відсутнє комплексне та розгорнуте дослідження, яке всебічно розкривало би процес

формування земств Харківської губернії, а також їхню діяльність у справі розбудови системи медичного обслуговування населення та освітніх закладів.

1.2 ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА

Дослідження історії земств Харківської губернії ґрунтується на аналізі значного масиву джерел. У відповідності до загальноприйнятого поділу вони умовно диференціюються на неопубліковані (архівні) та опубліковані.

Основу джерельної бази дисертації складають неопубліковані документи та матеріали 35 фондів Центрального державного історичного архіву України м. Київ (ЦДІА України), регіональних державних архівів Сумської (ДАСО) та Харківської (ДАХО) областей, а також Російського державного історичного архіву (м. Санкт-Петербург, Росія).

Важливу роль під час написання дисертаційного дослідження зіграли опубліковані джерела, що зберігаються у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського та наукової бібліотеки Центрального державного історичного архіву України в м. Київ, Харківської державної наукової бібліотеки ім. В. Короленка, Центральної наукової бібліотеки Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна, наукової бібліотеки Сумського обласного краєзнавчого музею.

Опрацьовані при написанні роботи джерела умовно можна поділити на групи: 1) законодавчі пам'ятки (закони, укази, Положення); 2) архівні матеріали – документи органів влади (циркуляри, інструкції, розпорядження), що висвітлюють розробку та реалізацію земських реформ, правовий статус самоврядних інституцій; 3) опубліковані документи (діловодна документація земських зборів та управ); 4) описові матеріали (статистичні збірники, довідники, пам'ятні книжки, огляди діяльності земств); 5) періодичні видання; 6) мемуари.

Важливі матеріали для розкриття теми функціонування земських установ Харківської губернії другої половини XIX – початку XX століть зберігаються в Центральному державному історичному архіві України в м. Київ. Зокрема,

матеріали описів фонду Канцелярії Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора (ф. 442), Канцелярії тимчасового Харківського генерал-губернатора (ф. 1191) містять циркуляри й розпорядження урядових органів та губернської адміністрації, звіти та повідомлення губернаторів про стан губерній, доповіді губернаторів імператору, документацію офіційного міжвідомчого листування. Їх використання дозволило з'ясувати особливості соціально-економічного та культурного розвитку Харківської губернії, процес формування та діяльності земських установ у медичній та освітній сферах.

Аналіз листування представників Управління Київського (ф. 707) та Харківського (ф. 2162) учбових округів з місцевими адміністраціями та земськими установами дозволив висвітлити заходи земств, влади і громадськості щодо розбудови мережі доступних навчальних закладів, пропозиції з покращення навчально-виховного процесу та обговорення планів про введення загального початкового навчання в губернії.

Одним із джерел вивчення соціально-економічної та культурно-освітньої діяльності земських установ України є особисте листування земських діячів. Матеріали, зібрані в особистих фондах Є.Г. Гордеєнка (ф. 2023) та М.Ф. Сумцова (ф. 794), дозволили простежити відносини між земствами та органами міського самоврядування Харківської губернії, їх співпрацю у ході вирішення завдань у медичній та освітній сферах, пріоритети у розв'язанні соціально-культурних завдань.

У Російському державному історичному архіві в м. Санкт-Петербург у фондах Головного відділення у справах друку Міністерства внутрішніх справ (ф. 776), Директора господарського департаменту Міністерства внутрішніх справ (ф. 869), Департаменту загальних справ Міністерства внутрішніх справ (ф. 1284), Головного управління у справах місцевого господарства Міністерства внутрішніх справ (ф. 1288), Центрального статистичного комітету Міністерства внутрішніх справ (ф. 1290) представлені тексти Положень 1864, 1890 років, циркуляри та листування Міністерства внутрішніх справ з губернаторами (у тому числі і Харківської

губернії), які доповнювали, конкретизували та пояснювали їхні повноваження у сфері контролю за повітовими земськими установами.

Земські збори у процесі діяльності послуговувалися численними власними документами актового та регулюючого характеру: журнали засідань, протоколи, стенографічні звіти, доповіді комісії, клопотання, особливі міркування гласних. Вони сформувалися в результаті взаємодії зборів з іншими державними, громадськими та самоврядними установами. Основний корпус інформації такого характеру взято із фондів державних архівів Сумської та Харківської областей.

Із фондів Державного архіву Сумської області опрацьовано матеріали Сумської міської управи (ф. 1), Сумської повітової земської управи (ф. 2), Сумської міської думи (ф. 354). У них відображено особливості організації та функціонування Сумського повітового земства, взаємодію земства та органів самоврядування Сум при розбудові закладів освіти і медицини, співпрацю з місцевими меценатами при вирішенні нагальних проблем.

Відомості про форми і методи роботи Лебединського земства з поліпшення медичного обслуговування населення, вирішення кадрових питань у лікувальних та освітніх закладах представлені у фондах Лебединської повітової земської управи (ф. 251), Лебединської міської управи (ф. 252). Взаємовідносини влади і земств, роль духівництва у навчально-виховному процесі розкривають матеріали фонду Лебединського духовного правління Харківської духовної консисторії (ф. 813).

При розв'язанні поставлених у роботі завдань нами були опрацьовані матеріали Канцелярії Харківського губернатора (ф. 3), Харківського губернського присутствія (ф. 18), Харківської міської управи (ф. 45), Харківської губернської земської управи (ф. 304), Харківської повітової земської управи (ф. 311), Ізюмської повітової земської управи (ф. 82), Богодухівської повітової земської управи (ф. 306). Матеріали фондів містять офіційне листування між губернатором, місцевими чиновниками та представниками земських установ, списки членів земських установ, доповіді земців, матеріали ревізій, протоколи засідань і постанови земських комісій. Опрацьовані документи допомогли з'ясувати структуру самоврядних інституцій,

фінансове становище земств Харківської губернії, ступінь співпраці між земствами, місцевою адміністрацією та громадськістю.

Роль земств у розбудові народної освіти в губернії допомагають висвітлити матеріали фондів: Дирекції народних училищ Харківської губернії (ф. 266), Харківського товариства розповсюдження в народі писемності (ф. 200), Харківської першої чоловічої гімназії (ф. 265), Харківської жіночої гімназії Нікуліної (ф. 647), Валківської жіночої гімназії (ф. 654), Зміївської жіночої гімназії (ф. 661), Богодухівської жіночої гімназії (ф. 743), Ізюмської жіночої гімназії (ф. 765). Представлений у них масив документів ілюструє активну участь губернського та повітових земств Харківської губернії у розвитку освітніх закладів різного типу, а також ставлення представників місцевої Дирекції народних училищ до пропозицій вчителів і земців щодо вдосконалення навчально-виховного процесу.

Інформаційне навантаження стосовно ставлення громадськості до земств, їх взаємовідносин з міським самоврядуванням, діяльності самоврядних інституцій в освітній та медичній сферах несе колекція документів особистих фондів О.О. Русова (ф. 3) та Д.І. Багалія (ф. 80), які знаходяться в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. У фонді Харківського університету (ф. 198) представлені матеріали щодо розвитку системи медичного обслуговування в Харківській губернії. Їх об'єднує спільність походження, змістове навантаження та функціональна спрямованість.

У процесі написання дисертаційного дослідження були використані різноманітні опубліковані джерела з історії земств. Нами були максимально використані друковані законодавчі та актові матеріали, що регулювали земську діяльність та окреслювали компетенцію земських установ (Положення, циркуляри, розпорядження тощо). Додаткову інформацію щодо повноважень земських установ та їх взаємовідносини з владою висвітлюють друковані матеріали урядових, центральних та місцевих установ.

Розв'язанню поставлених у роботі завдань сприяв аналіз матеріалів, які друкували земства Харківської губернії: земське діловодство (протоколи, журнали засідань земських зібрань та комітетів, звіти ревізій, кошториси, звіти і доповіді

земських управ), статистичні та довідкові видання (нариси, огляди, звіти). Масив зазначених документів дозволив простежити історію формування та діяльності земств (у тому числі в медичній та освітній сферах) Харківської губернії у другій половині XIX – на початку XX століть по роках. Особливо значне інформаційне наповнення мають Журнали засідань губернських та повітових земських зборів. Їх аналіз дозволив відтворити цілісну картину діяльності земств Харківської губернії у медичній та освітній галузях.

Іншою складовою джерельної бази дослідження стали дописи в періодичній пресі. Матеріали, що безпосередньо чи опосередковано торкалися діяльності земств, друкувалися на сторінках таких видань, як «Земство», «Земский обзор», «Гражданин», «Вестник Европы», «Русское богатство», «Русская мысль», «Русская школа», «Русское слово». Автори публікацій обговорювали правовий статус земських установ, використовуючи приклади різних губерній, порівнювали досягнення і прорахунки органів місцевого самоврядування, пропонували рішення для розв'язання актуальних соціально-культурних проблем. Преса того часу дозволяє з'ясувати не лише рівень ефективності самоврядних інституцій, але й ступінь довіри та ставлення до них з боку населення.

Джерелом інформації про земську діяльність, у тому числі і в медичній справі, може слугувати також місцева періодична преса того періоду. У ній часто публікувалися протоколи засідань земських зібрань чи земських колегіальних медичних органів. Так, наприклад, «Сумской вестник» № 233 за 1916 рік містив репортаж про чергове засідання земського повітового зібрання, присвяченого обговоренню питання про створення в Сумах філіалу Харківської земської фельдшерської школи. Нерідко на шпальтах газет містилися відгуки на ті чи інші перетворення в земській медицині. Так, наприклад, у «Харьковских губернских ведомостях» № 234 за 1883 рік містився відгук про відкриття приймальних відділень у Харківському повіті. Також на сторінках видання друкувалися статистичні дані про стан навчальних закладів губернії, обговорювалися актуальні питання щодо організації навчально-виховного процесу та матеріально-технічного забезпечення шкіл різного типу. У той же час слід визнати, що часто в пресі дублювалися земські

протоколи чи інші документи, серед них зустрічаються й такі, що містять власне ставлення авторів дописів до подій чи відзеркалюють думку громадськості. На сторінках газети «Южный край» обговорювалася роль Харківського університету в розвитку початкової та середньої освіти в губернії. У виданні друкувалися списки навчальних закладів, що діяли в окремих містах та повітах (разом зі списками викладачів та учнів), висвітлювалися проблеми навчальних закладів.

Цінним джерелом для дослідження проблеми місцевого самоврядування є мемуари, спогади державних, земських та громадських діячів (*П.А. Валуєва, С.Ю. Вітте, Є.С. Гордєєнка, О.О. Кізеветтера, В.О. Маклакова, П.М. Мілюкова, І.І. Петрункевича, В.М. Хижнякова*). Вони містять багатий фактичний матеріал, що дозволяє відтворити політичну та соціально-економічну ситуацію в державі того часу, ставлення влади та громадськості до питання місцевого самоврядування. У той же час необхідно пам'ятати, що всі вони несуть на собі відбиток особистої думки авторів і потребують критичного аналізу.

Отже, проблема формування та діяльності земських установ Харківської губернії у другій половині XIX – на початку XX століття представлена чисельним та інформативним комплексом архівних та опублікованих джерел.

Основний масив документів органів центральної влади та земського законодавства сконцентрований у фондах Центрального державного історичного архіву України (м. Київ) та Російського державного історичного архіву (м. Санкт-Петербург, Росія). Вони допомогли при аналізі політичної ситуації в Російській імперії під час підготовки та реалізації земських реформ, визначенні правового статусу і компетенції земських установ, а також надали можливість прослідкувати еволюцію поглядів центральної влади на місцеве самоврядування.

Різнманітні за змістом і характером документи, що зберігаються у фондах державних архівів Сумської та Харківської областей, стали цінним джерелом при з'ясуванні особливостей реалізації Положень 1864, 1890 років на території Харківської губернії. Опрацьовані матеріали допомогли розкрити основні напрямки і заходи земських установ з розбудови мережі лікувальних і навчальних закладів,

співпрацю земств з громадськістю для вирішення актуальних проблем в освітній та медичній сферах.

Проаналізовані опубліковані документи та описові матеріали дали можливість висвітлити пропозиції земських діячів щодо поліпшення системи медичного обслуговування і створення доступної системи навчання. Статистичні збірники, довідники, журнали засідань, пам'ятні книжки дозволяють з'ясувати динаміку витрат земських установ на медичну та освітню сфери, заходи самоврядних інституцій з покращення матеріальної бази та кадрового забезпечення шкіл і лікувальних закладів.

Матеріали періодичних видань допомогли показати відносини місцевого населення до земств, ставлення громадськості до результатів діяльності губернського та повітових земських установ. На сторінках преси обговорювалися проблеми регіонів і пропозиції щодо їх вирішення.

Мемуари містять цінний фактичний і статистичний матеріал, який був використаний їх авторами (земськими, громадськими або політичними діячами) для оцінки діяльності земств як на регіональному, так і на загальноросійському рівні. Проте необхідно пам'ятати, що ці твори несуть на собі відбиток суб'єктивізму, а тому потребують критичного підходу до їх змісту.

Таким чином, комплекс опрацьованих і використаних у дисертаційній роботі джерел дозволяє всебічно та об'єктивно дослідити історію формування земств Харківської губернії та їхню діяльність в освітній та медичній сферах у другій половині XIX – на початку XX століття.

1.3. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ

У розв'язанні поставлених у роботі завдань важливу роль відіграла методологія, яка сприяла досягненню високого рівня об'єктивності при опрацюванні та узагальненні матеріалів з обраної теми. В основу методології нашого дослідження покладено сукупність сучасних принципів, засобів та методів наукового пізнання (філософських, загальнонаукових та спеціально-наукових).

При написанні роботи нами були використані принципи системності, історизму, об'єктивності, розвитку.

Системний підхід дозволив сприйняти органи земського самоврядування не застиглою системою, а елементом складного механізму управління Російської імперії, які протягом другої половини XIX – початку XX століття змінювалися під впливом різних чинників.

Принцип історизму допоміг показати місцеве самоврядування від створення земських установ до початку кризових явищ, які вплинули на їхню діяльність. При аналізі джерел з історії земського самоврядування нами було використано принцип об'єктивності, що сприяв відтворенню достовірної та реальної картини результатів діяльності самоврядних інституцій у медичній та освітній сферах. Необхідно враховувати, що значна частина дослідження базується на даних, отриманих раніше, їх застосування потребує врахування ідеологічних особливостей вітчизняного матеріалу (при систематизації та класифікації джерельної бази і фактологічного матеріалу, встановленні вірогідності та повноти інформації). Тому, використовуючи принципи історизму та об'єктивності, нами було зроблено висновок стосовно упередженості дослідників радянського періоду щодо особливостей функціонування земств в окремих сферах, форм та методів контролю за їхньою діяльністю з боку державних органів.

Принцип розвитку сприяв обґрунтуванню необхідності проведення адміністративно-територіальної реформи, а також реформування місцевого самоврядування в наш час з урахуванням історичного досвіду нашого народу в даній сфері.

Серед філософських методів нами були використані діалектичний метод та гносеологічний підхід. Діалектичні методи дозволили розглянути історію земського самоврядування Харківської губернії як процес розвитку, якому були притаманні прогресивні здобутки та регресивні явища. Діалектичний метод пізнання допоміг при аналізі земського законодавства Російської імперії, яке постійно змінювалося і було тісно пов'язане із суспільно-політичними та соціально-економічними процесами. Даний метод часто використовувався в

поєднанні з принципом історизму. Діалектичний принцип історизму став основою при обранні теми, об'єкта та предмета дослідження. Формування та практична діяльність органів земського самоврядування розглядалася в контексті економічних, політичних та соціально-культурних процесів, що відбувалися в Російській імперії в другій половині XIX – на початку XX століття. Гносеологічний підхід було використано при систематизації і класифікації джерельної бази та фактичного матеріалу з обраної теми, що дозволило не лише створити уявлення про органи місцевого самоврядування, але й конкретизувати стан земського самоврядування в Харківській губернії.

У роботі використано загальнонаукові методи. Емпірично-теоретичні (історичного пошуку та порівняння) були використані під час збору фактичного та історіографічного матеріалу та його первинної обробки. Системно-структурний метод застосовувався при аналізі діяльності органів земського самоврядування, які були складовим елементом у структурі механізму управління Російської імперії.

Структура дисертаційної роботи передбачає пізнання об'єкта та предмета дослідження із застосуванням методу співвідношення загального та окремого. Саме тому, крім загальних питань, на різних етапах опрацювання історичного матеріалу нами розглядалися найбільш актуальні проблеми, що дали можливість дати якісну характеристику періоду, в якому діяли органи земського самоврядування.

Метод порівняння дозволив виділити спільні та специфічні риси діяльності земських установ Харківської губернії. У роботі співставлялися якісні показники результатів заходів самоврядних інституцій у медичній та освітній сферах.

Важливу роль при написанні дисертаційного дослідження відіграв історичний метод. Він дозволив проаналізувати земське самоврядування як багатогранне і динамічне явище, що постійно зазнавало змін. У поєднанні з іншими загальнонауковими було використано логічний метод, який допомагав структурувати опрацьований матеріал, а також зрозуміти особливості розвитку Харківської губернії у другій половині XIX – на початку XX століття. Комплексне

використання історичного та логічного методів сприяло розкриттю конкретних явищ (історичний метод) та внутрішньої їх суті (логічний метод).

Застосування методу абстрагування під час осмислення та опрацювання відібраних джерел та літератури сприяло відтворенню реального образу земських установ у регіоні, що досліджувався. У ході роботи над обраною темою були застосовані взаємозворотні методи пізнання – дедукції, індукції та узагальнення. Метод індукції використовувався у ході аналізу джерельної бази, а дедукції та узагальнення – під час формулювання висновків.

Метод аналізу було використано у ході систематизації та класифікації джерельної бази і фактичного матеріалу з обраної теми, що дозволило не лише створити уявлення про органи місцевого самоврядування, але й конкретизувати стан земського самоврядування в Харківській губернії. Синтез та аналіз отриманих даних сприяв формуванню уявлення про специфіку місцевого самоврядування регіону.

Комплексне використання філософських, загальнонаукових та спеціально-наукових методів необхідне при розв'язанні поставлених у дисертаційному дослідженні завдань. Історичне спрямування роботи обумовило обрання таких спеціально-історичних методів, як синхронний, проблемно-хронологічний, періодизаційний, порівняльно-історичний, ретроспективний, генетичний, статистичний.

Синхронний метод застосовувався при вивченні діяльності губернського і повітових земств Харківської губернії на різних етапах їх функціонування. Спираючись на нього, нами аналізувалися зміни земського законодавства протягом другої половини XIX – початку XX століття та їх наслідки на регіональному рівні. Проблемно-хронологічний метод дозволив у хронологічній послідовності висвітлити діяльність земського самоврядування в Харківській губернії, а також виокремити зміни, що відбувалися з ним на різних етапах його існування. Даний метод дозволив більш якісно проаналізувати історіографію з обраної теми. Застосування двох вищезгаданих методів допомогло з'ясуванню ряду малодосліджених моментів в організації та практичній діяльності земських установ Харківської губернії та синхронно розглянути їх з подіями, що відбувалися в той час

у державі. Проблемно-хронологічний і метод періодизації вплинули на визначення хронологічних меж дослідження та на послідовність викладення матеріалу в роботі.

Порівняльно-історичний підхід дозволив з'ясувати певні аспекти земського самоврядування регіону у тісному зв'язку з політичними, соціально-економічними та культурними процесами, що відбувалися в Російській імперії в той час. Здійснені порівняння сприяли виявленню специфічних рис у діяльності земських інституцій Харківської губернії у другій половині XIX – початку XX століття.

Застосування ретроспективного методу дозволило в динаміці розглянути та проаналізувати процеси, що відбувалися в Харківській губернії у зазначений час, з'ясувати, як вплинули на місцеве самоврядування законодавчі акти та рішення місцевих адміністрацій.

Отримати додаткову інформацію про земське самоврядування Харківської губернії допоміг генетичний метод, який сприяв послідовному розкриттю змін функцій земських самоврядних інституцій. Він дозволив не лише дослідити особливості діяльності окремих земств, але й з'ясувати функції та напрямки практичної діяльності земських структур регіону.

При написанні роботи важливу роль відіграв статистичний метод, який у поєднанні з аналізом та порівнянням дозволив більш точно простежити досягнення і прорахунки в діяльності земських установ Харківської губернії щодо розбудови медичної та освітньої сфер (визначенні ефективності дій органів самоврядування, оцінці матеріальної бази, кадрового забезпечення, рівня смертності та освітнього цензу населення).

Отже, викладений у розділі матеріал дозволяє зробити висновок, що проблема формування та діяльності земств Харківської губернії у другій половині XIX – на початку XX століття з розбудови доступної системи медичного обслуговування та мережі освітніх закладів все ще не знайшла свого повного розкриття в науковій літературі.

Перші спроби висвітлення історії земського самоврядування було започатковано в дослідженнях сучасників реформ. У них найчастіше розглядалися певні аспекти компетенції земств та їх формування, а також діяльність в окремих

сферах господарства. Автори шукали в діяльності земських установ, перш за все, позитивні наслідки для населення губерній. Вони зосереджували увагу здебільшого на висвітленні історії земств усієї Російської імперії, процесі формування земств та правових аспектах земських реформ 1864, 1890 років. Регіональний аспект розглядався епізодично. Причиною такого стану речей можна вважати недоступність багатьох архівних джерел, які ще не були представлені для використання.

У той же час беззаперечним здобутком дореволюційної історіографії можна вважати початок дослідження окремих проблем з історії земств. Одні з них були певною мірою розкриті, у тому числі підготовка та основні законодавчі акти реформ 1864, 1890 років, діяльність земств в освітній та медичній сферах. Однак більшість питань залишилася недостатньо вивченою. Серед інших такі найбільш значні й вагомі: реалізація земських реформ у регіонах, стан матеріально-технічного забезпечення шкіл та медичних закладів, кадрова проблема, співпраця земств з громадськістю та меценатами у справі розбудови системи медичного обслуговування та освіти.

Радянська історіографія 20 – 30-х років ХХ століття характеризувалася втручанням тоталітарної держави в наукове життя, що зумовило істотні зміни в проблематиці і методології досліджень. Спостерігалася тенденція до спрощеного розуміння історичного процесу як боротьби класів, під кутом марксистсько-ленінської методології робилися узагальнення і висновки. Здебільшого в цей час спостерігався процес перегляду всього існуючого з проблеми матеріалу, що виявилось у висвітленні окремих її аспектів на основі вже відомих у літературі фактів. Як наслідок, публікації, що мало чим відрізнялися одна від одної як за змістом, так і за формою викладу відповідних питань.

Певні зміни відбулися у 50 – 80-х роках, зріс інтерес науковців до земської проблематики, що проявилось у розширенні джерельної бази, зміні в оцінках окремих подій та явищ. До наукового обігу було введено велику кількість нових джерел, значно урізноманітнілася тематика досліджень. Основним здобутком розвитку радянської історіографії було зміщення акцентів від констатації матеріалу

до його аналітичної обробки, розширення тематики досліджень, створення перших узагальнюючих праць.

Сучасний період розвитку історичної науки характеризується відходом від стереотипів поділу науки на марксистську та буржуазну. Зміна методологічних орієнтирів призвела до перегляду напрямків досліджень. На перше місце виходять вже не класові інтереси, а загальнолюдські цінності. Історія формування та діяльності земств в українських губерніях досліджується на всеукраїнському та регіональному рівнях.

Закордонна історіографія XIX – XX століття має певні успіхи: було створено фундаментальні роботи, концепції, розширена джерельна база. Але багато питань, пов'язаних з історією земств, потребують докладного вивчення. Особливо це стосується гуманітарної діяльності українських земств, їхньої співпраці з благодійними організаціями, меценатами тощо.

Проблема, порушена в нашому дисертаційному дослідженні, представлена достатньо чисельним та інформативним комплексом історичних джерел. Під час роботи були опрацьовані матеріали 35 фондів Центрального державного історичного архіву України м. Київ, регіональних державних архівів Сумської та Харківської областей, а також Російського державного історичного архіву (м. Санкт-Петербург, Росія). Вони допомогли всебічно проаналізувати політичну ситуацію в Російській імперії під час підготовки та реалізації земських реформ, визначенні правового статусу і компетенції земських установ, ставлення до цих самоврядних структур з боку держави.

Важливу роль при написанні дисертаційного дослідження відіграли опубліковані джерела, які зберігаються у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського та наукової бібліотеки Центрального державного історичного архіву України в м. Київ, Харківської державної наукової бібліотеки ім. В. Короленка, Центральної наукової бібліотеки Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна, наукової бібліотеки Сумського обласного краєзнавчого музею.

Різноманітні за змістом та характером документи, що зберігаються у фондах вищезгаданих установ, стали цінним джерелом при з'ясуванні особливостей реалізації Положень 1864, 1890 років на території Харківської губернії. Вони допомогли розкрити основні напрямки і заходи земських установ з розбудови мережі лікувальних та навчальних закладів, співпрацю земств з громадськістю для вирішення актуальних проблем в освітній та медичній сферах.

Опубліковані документи та описові матеріали дали можливість висвітлити пропозиції земських діячів щодо поліпшення системи медичного обслуговування та створення доступної системи навчання. Статистичні збірники, довідники, журнали засідань, пам'ятні книжки дозволяють з'ясувати динаміку витрат земських установ на медичну та освітню сфери, заходи самоврядних інституцій щодо покращення матеріальної бази та кадрового забезпечення шкіл і лікувальних закладів.

Матеріали періодичних видань допомогли показати відношення місцевого населення до земств, ставлення громадськості до результатів діяльності губернського та повітових земських установ. На сторінках преси обговорювалися проблеми регіонів та пропозиції щодо їх вирішення.

Мемуари містять цінний фактичний і статистичний матеріал для оцінки діяльності земств як на регіональному, так і на загальноросійському рівні. Проте необхідно пам'ятати, що ці твори несуть на собі відбиток суб'єктивізму, а тому потребують критичного підходу до їх змісту.

Отже, історіографічний аналіз наукової літератури свідчить про актуальність теми дослідження. Комплекс опрацьованих і використаних у дисертаційній роботі джерел дозволяє всебічно та об'єктивно дослідити історію формування земств Харківської губернії та їхню діяльність в освітній та медичній сферах у другій половині XIX – на початку XX століття. Вирішення поставлених завдань неможливе без застосування сучасної методології, яка забезпечує оптимальне використання різноманітних джерел та літератури.

2. ПРАВОВІ ОСНОВИ ФОРМУВАННЯ ТА ДІЯЛЬНОСТІ ЗЕМСТВ

2.1 СТВОРЕННЯ ЗЕМСТВ ТА ЇХ ПОВНОВАЖЕННЯ ЗА РЕФОРМОЮ 1864 РОКУ

Займаючись підготовкою селянської реформи, царизм розумів необхідність створення органів місцевого самоврядування, які б взяли на себе розв'язання господарських проблем населення на місцях. До скасування кріпосного права уряд уже мав певний досвід ведення місцевих справ (у повітах і губерніях, де переважали державні та удільні селяни). В урядових колах планували спочатку пристосувати цей механізм місцевого управління до умов, що склалися після 19 лютого 1861 року. Однак це виявилось безнадійною справою: досвід ведення місцевих справ виключно бюрократично, через чиновників, був у край невдалим. До того ж прагнення уряду скористатися ним часто наштовхувалося на опір громадськості. Крім того, селянський рух змушував владу шукати вихід із кризової ситуації. Усе це не дозволило царату обмежитися формальною перебудовою місцевого адміністративного апарату. Унаслідок зіткнення різних думок та проектів і під тиском революційних сил перевагу в кінцевому рахунку отримала ідея розвитку системи земських установ.

На рішення уряду вплинула також позиція дворянства. Створення місцевих органів самоврядування вимагали, з одного боку, дворяни, які втратили владу над селянами, з іншого боку – ліберальні поміщики, які усвідомили необхідність розвитку в Російській імперії ринкових відносин. І ті, й інші в умовах формування буржуазних відносин прагнули зберегти свої економічні позиції, зміцнити та розширити політичний вплив для того, щоб активніше відстоювати свої інтереси і впливати на політику уряду. Це завдання можна було вирішити, лише обмеживши деякою мірою права та повноваження царської бюрократії.

Для розв'язання даної проблеми в грудні 1858 року була затверджена урядова програма з вирішення селянського питання та створення ефективних органів місцевого управління в сільській місцевості. Питання повноважень і компетенції

майбутніх самоврядних інституцій обговорювалися в урядових колах і суспільстві вже з другої половини 50-х років XIX століття.

У березні 1859 року була створена спеціальна урядова комісія під керівництвом Н. Мілютіна. Більшість її членів належали до прихильників ліберального варіанту майбутньої реформи. Уряд рекомендував комісії закріпити за місцевими органами самоврядування господарські функції, розподіл земських повинностей та владні повноваження губернаторів (особливо в надзвичайних ситуаціях) [46, арк. 1 – 3]. Комісія ж запропонувала формувати нові самоврядні органи на принципі безстановості та за майновим цензом. Члени комісії виступали за відсторонення поліції від судових справ. Не маючи достатніх повноважень, комісія запропонувала тимчасовий варіант лише повітового управління [435, с. 133, 134]. Повітові органи за проектом залишалися під контролем уряду та місцевої бюрократії. Також у проекті не був зафіксований безстановий принцип. У той же час пропонувалося до компетенції органів самоврядування включити питання щодо облаштування сільських громад, створення спеціальних установ для обговорення місцевих проблем та розв'язання суперечок між селянами і поміщиками. Бажання центральної влади, з одного боку, провести реформи, які б зняли напругу на селі, а з іншого – зберегти вплив дворянства, вели до створення подібних непослідовних проектів.

Ліберальні проекти майбутньої реформи критикувалися консервативними колами в суспільстві. Найбільш активно діяльність комісії піддавали критиці представники дворянства, які могли втратити частину своїх повноважень на повітовому рівні. Запропонований варіант був відправлений на доопрацювання, а Н. Мілютін у відставку. Комісію очолив новий міністр внутрішніх справ П. Валуєв. Оновлений її склад підтримував консервативний варіант вирішення зазначеної проблеми. Головні концептуальні позиції П. Валуєва були викладені в «Соображениях об устройстве земско-хозяйственного управления». Передбачалося чітко окреслити сферу і рівень компетенції земських установ. Самостійність самоврядних інституцій повинна була поширюватися лише на проблеми, що не виходили за межі повіту і губернії. Доцільним вважалося встановлення для земських

службовців схеми інстанційного підпорядкування владі губернського та повітового рівнів [657, с. 40]. При формуванні органів самоврядування пропонувалося використовувати високий майновий ценз, який відлучав переважну кількість селянства від виборів.

На основі «Соображений» було створено «Положення про губернські та повітові земські установи». Цей проект гарантував контроль за земськими установами уряду (через домінування в них дворянства і регламентацію роботи зборів та управ). Отже, з одного боку спостерігалось розуміння необхідності вирішення проблеми управління звільнених селян, а з іншого – бажання правлячих кіл зберегти вплив та контроль за ситуацією на місцях за владою і дворянством. Такий підхід підтверджують слова П. Валуєва: «Земське управління ... орган однієї і тієї ж державної влади і від неї він отримує свої права і повноваження; земські установи, маючи своє місце в державному організмі, не можуть існувати поза ним і разом з іншими підпорядковуються йому на рівні з іншими установами ...» [284, с. 356]. Відомий політичний діяч М. Корф підтримував ідею комісії про неутручання адміністрацій у процес обрання гласних (однак в остаточному варіанті закону переміг протилежний підхід, який гарантував контроль за проведенням земських виборів з боку місцевих адміністрацій). Проект П. Валуєва жваво обговорювався в суспільстві. Оцінки моделі земського самоврядування коливалися від засудження до повної підтримки. Пропонувалися варіанти земського управління від бюрократичного (передбачав пряме підпорядкування земств урядовим установам) до перебудови всієї Російської імперії на земських началах. При обговоренні змісту проекту земської реформи на загальних зборах Державної Ради (з літа до кінця 1863 року) спостерігалася запекла боротьба прибічників ліберального та консервативного політичних таборів. У більшості випадків Олександр II підтримував лібералів, але при цьому зробив певні поступки консерваторам (предводителям дворянства повинні були очолювати земські збори). Отже, Положення про губернські і повітові земські установи, підписане імператором 1 січня 1864 року, стало результатом певного компромісу між різними політичними силами Російської імперії.

Реформи Олександра II суттєво змінили суспільний і громадський статус органів місцевого самоврядування. Селянська реформа 1861 року і бажання звільнити державні установи від господарських справ змушували владу пришвидшити роботу з підготовки земської реформи. Під час опрацювання та обговорення проектів земського самоврядування депутати харківського, володимирського і новгородського губернських комітетів запропонували проект устрою земського управління на всіх рівнях. «Адрес п'ятьох», який підписали і харківські депутати (О. Шретер та Д. Хрущов), передбачав дарувати селянам повну волю і землю через викуп; господарсько-розпорядче управління (спільне для всіх станів на виборчих засадах); створення незалежних судів та громадських судових установ; надання можливості місцевим громадам доводити до відома верховної влади про зловживання на місцях [281, с. 172 – 175].

У цей час обговорювалися різні варіанти земського управління: від суто бюрократичного, що передбачав пряме підпорядкування останніх державним установам, до докоріної зміни всієї системи управління Російської імперії.

Результатом такого обговорення і стало підписання відповідного документа Олександром II у 1864 році. Створення земств було викликане не лише політичною, але й адміністративно-господарською необхідністю. За законом місцеве управління будувалося у відповідності до буржуазного принципу ведення економічного та політичного життя. На місцях земські установи створювалися поступово. Протягом 1865 року вони з'явилися у переважній більшості губерній Російської імперії, серед яких була і Харківська. В інших регіонах ці установи створювалися ще досить довгий час – аж до 1882 року. Були навіть губернії, де земства були запроваджені у 1911 році (Вітебська, Волинська, Київська, Мінська, Могилівська та Подільська), у 1913 році (Астраханська, Оренбурзька та Ставропільська) [671, с. 10, 11].

Важливу роль у формуванні майбутніх самоврядних інституцій мала підготовка та проведення перших виборчих з'їздів, зокрема і в Харківській губернії. *С.А. Калугін* у ході опрацювання фонду Департаменту загальних справ Міністерства внутрішніх справ в Російському державному історичному архіві виявив низку

документів щодо підготовчих робіт з реалізації реформи 1864 року в Харківській губернії [617, с. 162].

Підготовка та запровадження земської реформи 1864 року в межах Харківської губернії мали спільні риси з іншими регіонами Російської імперії, і в той же час певні особливості. Пропозиції харківських депутатів щодо надання більшої самостійності земствам, критеріїв, за якими населення допускалося до виборів, проведення перших виборів, розробки регламентів, а також соціального складу виборців, гласних, несли на собі регіональний відбиток. Натомість підготовка і реалізація Положення 1864 року здійснювалися в межах тогочасного законодавства, яке достатньо чітко окреслювало компетенцію нових самоврядних інституцій.

Опрацьовані нами матеріали засвідчують, що відповідно до ст. 2 «Положень про земські установи» для відкриття земських установ у губернії було створено особливий Тимчасовий комітет, який розпочав свої засідання вже 4 жовтня 1864 року [48, арк. 2]. Керував роботою комітету губернатор, а до його складу увійшли члени особливого із земських повинностей присутствія та губернського у селянських справах присутствія, губернський прокурор та представники дворянства. Одним із перших рішень комітету була постанова про негайну підготовку до проведення виборів. Для цього тимчасові комісії в повітах повинні були розпочати роботу зі складання списків виборців. Необхідно було з'ясувати, хто мав право голосу на з'їздах землевласників, міських та сільських виборців, з обов'язковим зазначенням майна, землі та іншого, на підставі чого дане право надавалося певній особі. Повітові ж мирові з'їзди повинні були обрати від кожного повіту одного з мирових посередників для участі в роботі повітових комісій. Для цього комітет розповсюдив по повітах форми для збору відомостей про виборщиків.

Згідно з розпорядженням харківського губернатора 10 жовтня 1864 року були відкриті й тимчасові повітові комісії з метою підготовки та організації виборчих з'їздів. Новостворені комісії склалися з повітового предводителя дворянства (він головував у комісії), мирового посередника (за вибором повітового мирового з'їзду),

повітового справника, чиновника відомства державного майна за призначенням місцевої Палати та міського голови.

Після завершення роботи зі складання списки виборців публікувалися для ознайомлення з ними громадськості та виявлення можливих помилок. Комісії також готували пропозиції щодо часу та місця проведення підготовчих та виборчих з'їздів. Після цього Тимчасовим губернським комітетом здійснювалася перевірка списків виборців, розгляд скарг, неточностей у списках та остаточно встановлювалися терміни проведення з'їздів.

До нашого часу дійшли зауваження, що робив губернський комітет повітовим комісіям стосовно складання списків. Наприклад, Зміївська повітова комісія отримала зауваження про те, що до списків виборців було внесено жінок, які не мали права брати участь у з'їзді через уповноважених, а проти прізвищ окремих землевласників не було проставлено їхній вік [48, арк. 36]. Усі зібрані матеріали доставлялися для перевірки губернатору, який потім відправляв їх до Міністерства внутрішніх справ разом з копіями журналів засідань губернського комітету.

Після проведеної підготовчої роботи Тимчасовий губернський комітет через губернатора звернувся до міністра внутрішніх справ для отримання дозволу на проведення з'їздів сільських громад протягом березня 1865 року. Вибори уповноважених планувалося провести у другій половині квітня, а з'їзди землевласників та міські – у першій половині травня. клопотання губернського комітету було задоволено [47, арк. 261].

Згідно з «Положенням» з'їзд землевласників скликався повітовим предводителем дворянства, який і головував на ньому (ст. 27). У міському виборчому з'їзді головував міський голова (ст. 29), а виборчий сільський з'їзд відкривав мировий посередник (коли була затверджена посада мирового судді, то цей обов'язок покладався на іншого). Мировий посередник відкривав з'їзд, затверджував кандидатуру, яку пропонували виборці в якості голови з'їзду.

Відповідно до Правил, якими керувалися при запровадженні Положення 1864 року в Харківській губернії, засідання виборчих з'їздів мали тривати від 3 до 7 днів. За цей термін з'їзд повинен був сумлінно перевірити повноваження

учасників та забезпечити правильність виборів гласних. Порушники порядку, за яким згідно із законом проводилися земські вибори, підлягали відповідальності на підставі статей 1959 – 1975 «Уложення про покарання карні та виправні» (примітка до ст. 41).

В основу виборчої системи губернських та повітових земських органів було покладено принцип майнового цензу. «Ступінь участі у справах повинен бути пропорційним ступеневі участі в інтересах. А для визначення більшої або меншої міри участі кожного у господарчих інтересах повіту ... кількість майна, котрим володіє у повіті та чи інша особа» [283, с. 149, 150; 572, с. 8]. Таким чином, до вирішення місцевих питань (переважно господарського характеру) залучалося більш широке коло громадян, ніж раніше. Це повинно було позитивно позначитися на темпах розвитку підприємницької діяльності, а також робило місцеве управління більш гнучким та мобільним, оскільки у будь-якому виборчому з'їзді могли брати участь представники усіх станів.

До обрання повітових земських зборів населення кожного повіту поділялося за майновим цензом на три курії: повітових землевласників, членів селянських громад та власників нерухомого майна у місті [395]. Гласні від кожної з курій обиралися окремо. Інколи на місцях розмір майнового цензу сприймався населенням як завищений. Наприклад, у 70-ті роки XIX століття декілька повітових земств Харківської губернії звернулися з клопотаннями про зниження цензу для мирових суддів до розміру цензу повітових гласних (у 1871 році Харківського, у 1878 р. – Вовчанського). Згадані звернення ґрунтувалися на тому, що встановлений законом майновий ценз був настільки високим, що осіб, які б задовольняли даним вимогам, мешкало дуже мало в повітах. Додатковою перешкодою було часте небажання таких осіб займатися цією справою. Іноді виникала ситуація, коли обрання на цю посаду було іноді неможливо здійснити [143, арк. 1, 2]. Аналогічні клопотання й ситуації фіксувалися і в інших губерніях Російської імперії. Однак уряд усі звернення такого змісту не задовольняв [226, с. 8].

Незалежно від гласних, які обиралися звичайним порядком, до складу земських зборів тих повітів, у складі яких знаходилися казенні (державні) та удільні

землі (ті, що перебували у власності царської родини), не відведені у постійне користування селян, мали призначатися члени від відомств державного майна та удільного за обранням керівництва цих відомств (ст. 40). У випадках, коли кількість земель, що перебували у безпосередньому розпорядженні казни або уділу, становила менше чверті всіх земельних площ повіту, до складу земських зборів призначався один член від відомства державного майна, або один від удільного, або по одному від того й іншого відомства, якщо у повіті малися і казенні, й удільні землі. Якщо ж кількість цих земель становила від однієї чверті до половини всіх земель повіту, то могли призначатися два члени повітових земських зборів, а якщо більше половини, – то три (ст. 41) [716, с. 218, 219].

Під час проведення земських зборів важливу роль відігравав головуєчий. Відповідно до законодавства голови повітових управ, обрані на посади земськими зборами, затверджувалися на своїх посадах губернаторами. Керуючись рішенням загальних зборів Урядуючого Сенату (від 16 грудня 1866 року), губернатори перевіряли, чи не було порушень під час виборів голів управ та їх благонадійність (ст. ст. 372 та 506 Загального установлення губернського). Губернатори відповідали перед урядом за стан управління у своїх губерніях, а тому прагнули, щоб обрані до органів земського самоврядування особи користувалися повагою у населення та адміністрації (ст. 506) [315]. Для цього про кожного претендента, який прагнув зайняти державну посаду або обиратися до самоврядних інституцій, збиралася інформація про їхні здібності, спосіб життя, моральні якості та благонадійність. Губернатори повинні були враховувати зібрані дані при затвердженні голів повітових земських зібрань та управ. Наприклад, у примітці 1 до ст. 506 Загального установлення губернського зазначалося, що особа, звільнена з державної служби без прохання по «Уставу про службу» за визначенням від уряду, була обрана на якусь виборну посаду (зокрема, у земських установах), то губернатор, якщо він «не знайде можливим прийняти на себе відповідальність», мав право не затверджувати даного кандидата на посаду [39, арк. 4].

Влада приділяла увагу не лише особі голови повітової земської управи, але й членам останньої, бо в разі відсутності голови один із членів управи займав його

місце після затвердження кандидатури губернатором (ст. 48 «Положення про губернські та повітові земські установи» 1864 року).

За законом голова і члени управ не мали статусу державних службовців, а тому отримували заробітну плату із земських коштів (розміри якої визначалися земськими зборами) (ст. 49) [716, с. 219, 220]. Оплата праці земських чиновників залежала від фінансових можливостей останньої. Наприклад, у 1895 році земська управа Зміївського повіту Харківської губернії виплачувала голові управи 1200 руб. жалування та 400 руб. квартирних грошей, а трьом членам – по 1000 руб. жалування. Це були немалі кошти в той час, бо повітовий справник отримував 300 руб., його помічник – 250 руб., а станові пристави та судові слідчі, які також утримувалися за рахунок земських коштів, – по 180 руб. на рік [319, с. 5 – 7].

Тогочасне законодавство наділяло голову земських зборів повноваженнями, що зобов'язували його визначати, які дії та промови гласних порушували закон, мали образливий зміст або не відповідали обговорюваній темі (укази Сенату № 27004 від 20 липня 1873 року та № 5533 від 21 липня 1905 року). Одночасно закон надавав право гласним, якщо вони були не згодні з рішенням головуючого, його оскаржувати. Вони записували свою думку до журналу засідань зборів.

Маючи значні повноваження, голова зборів керував їх роботою і слідкував за належним розглядом винесених на обговорення питань. Він також стежив за тим, щоб під час зборів не вирішувалися питання, що не відносилися до їх компетенції, а прийняті рішення не суперечили діючому законодавству [801, с. 68]. Голова відповідав за виконання порядку денного, збереження порядку під час обговорення питань та їх конструктивного вирішення. У разі, якщо хтось із членів зборів порушував закон, регламент, висловлював неповагу до головуючого, то після безуспішного двократного нагадування про це він позбавлявся права голосу з того питання, з якого ним було допущено порушення. Якщо члени зібрання не дотримувалися порядку та при безуспішності нагадувань голови про його відновлення, він зобов'язувався закрити засідання.

Головуючий сам вирішував питання щодо припинення присутності на засіданнях земських зборів сторонніх осіб. Їх вилучення допускалося лише у

випадках, коли присутність сторонніх осіб порушувала спокій, порядок «і, взагалі, правильний хід засідання». Якщо з такою вимогою виступала губернська адміністрація, то таких осіб в обов'язковому порядку змушували залишити збори.

Таким чином, закон, який проголошував земські збори відкритими для бажаючих (існували спеціальні місця для публіки), з іншого боку вимагав таких гостей не втручатися і не реагувати на дії членів зібрання, а «дотримуватися пристойності, порядку та тиші, беззаперечно виявляючи покору у цьому відношенні розпорядженням голови» [28, арк. 6 – 8 зв]. Голова повітових зборів, який допустив порушення існуючого законодавства, підлягав кримінальній відповідальності. Повітові гласні, що не підкорилися законним вимогам або розпорядженням голови, крім позбавлення права промови, каралися, за визначенням зборів, доганою, видаленням зі зборів або виключенням із них на термін від трьох до семи днів засідань.

Для визнання засідань земських зборів легітимними було необхідно, щоб присутніми на них було не менше третини всієї кількості гласних повіту, і в будь-якому випадку не менше десяти осіб (ст. 42). Але в разі, коли кількість гласних не перевищувала 10, Урядовим Сенатом для кворуму допускалася наявність не менше 7 осіб [33, арк. 17].

Ст. 43 «Положення про губернські та повітові земські установи» 1864 року передбачала, що головою повітових земських зборів мав право бути повітовий предводитель дворянства. Йому допомагав секретар, якого обирали з числа гласних (ст. 44) [716, с. 219].

Компетенція земських установ також була окреслена в Положенні. Однак, на думку *С.А. Калугіна*, межі повноважень земських установ були визначені не зовсім чітко, що в подальшому призвело до певних конфліктів, необхідності роз'яснень з боку уряду щодо того, який зміст вкладався в ту чи іншу статтю закону. Основним завданням земських установ, на його думку, було впорядкування та виконання земських повинностей [619, с. 83].

Науковці часто розділяють потреби та функції земств на державні, тобто обов'язкові, та губернські – необов'язкові. До державних відносилися всі ті, що

були передбачені ще Статутом 1851 року про земські повинності: повинності по господарству та медичній поліції; утримання квартир та військових команд; підводна повинність; утримання богаділень, шляхів, мостів, верстових стовпів тощо, а також місцевого громадянського управління; мирових судових закладів; поліції та пенсіонерів колишнього місцевого управління. До губернських відносилися: утримання земських управ та канцелярій, а також задоволення тих місцевих потреб, що не виходили за межі перелічених у ст. 2 Положення, відносно яких приймалися рішення земських зборів, тобто народна освіта, медична допомога населенню, статистика та багато інших питань, якими займалися земства, закон не відносив до рангу обов'язкових функцій земських установ [619, с. 83, 84].

До повноважень губернських та повітових земств закон відносив: 1) керування майном, капіталами та грошовими зборами земства; 2) устрій та утримання споруд, що належали до відання земства; 3) заходи із забезпечення народного продовольства; 4) керівництво земськими благодійними установами та інші види нагляду, спрямовані на ліквідацію жебрацтва, опікування будівництвом церков; 5) управління справами взаємного земського страхування майна; 6) опікування розвитком місцевої торгівлі та промисловості, благоустрій населених пунктів; 7) участь у роботі, пов'язаній з освітою, охороною здоров'я та в'язницями; 8) сприяння попередженню падежу худоби й охороні хлібних посівів та інших рослин; 9) виконання поштової повинності, а також деяких функцій з військового та цивільного управління; 10) розпорядження деякими статтями державних грошових зборів; 11) призначення, розкладка, стягнення та розпорядження місцевих зборів для задоволення земських потреб губернії чи повіту; 12) надання клопотань через губернське керівництво до вищих державних інстанцій відомостей щодо господарських потреб губернії чи повіту; 13) здійснення виборів на різні посади до земських установ і призначення коштів на утримання цих установ; 14) справи, доручені земським установам особливими статутами, положеннями та постановами; 15) розрахунки зі сплати коштів за перевезення призованих на службу нижчих чинів запасу та тимчасово відпущених чинів до збірних пунктів [399, с. 1, 2].

Для виконання покладених на земства законом завдань останні отримали право видавати обов'язкові для місцевого населення постанови (із 70-х років XIX століття), давати розпорядження та слідкувати за їх реалізацією. Постанови, які приймали земські збори, не повинні були торкатися питань, що відносилися до компетенції урядових, станових або громадських установ. Якщо ухвалювалися рішення, що вступали в протиріччя з існуючими нормами, то вони вважалися недійсними.

Рівень компетенції губернських та повітових земських установ передбачався законом за територіальним принципом. У ст. Положення 2 зазначено, що губернські земські установи мали право займатися справами губернії або окремого повіту, у той час як повітові – проблемами лише свого регіону (ст. 63). Однак тільки губернські земські збори мали право розподіляти губернські та повітові повинності, розв'язувати протиріччя між повітовими земствами (ст. 62). До 1875 року не було чіткого тлумачення механізму реалізації права повітових земств оскаржувати рішення губернських земських зборів. У ст. 118 просто було записано право обжалування спірних постанов у Сенаті. Лише 3 квітня 1875 року Сенат прийняв Указ, в якому зазначалося, що оскарженню з боку повітових земських зборів підлягають тільки рішення губернських земських зборів з питань, які не виходили за межі їх повноважень [389, с. 83].

До статей Положення 1864 року було використано досвід дворянського самоврядування щодо права звертатися до уряду з клопотаннями про «місцеві користі та потреби». Такі звернення земства могли направляти через губернатора до відповідних міністерств, але вони не повинні були виходити за межі визначеної законом компетенції земств.

Рівень отриманих земствами повноважень по-різному оцінювався науковцями. *О. Головачов* писав про те, що «розглядаючи предмети відомства земських установ, не можна не прийти до висновку, що коло їх діяльності є вельми обмеженим, так само як і їх засоби...», «у правах їх ми не бачимо ніякої схожості з поняттям самоврядування» [575, с. 194]. Зі схожою критикою виступив *В. Скалон*: «виявилось,

що земство не має права торкатися багатьох сторін народного побуту ... найбільш важливих, саме таких, на які спирається народний добробут” [727, с. 3].

М. Авінов вважав, що половинчастий характер Положення 1864 року став результатом боротьби двох теорій самоврядування – державної та громадської. Вплив останньої відчувався сильніше, що було одночасно сильною і слабкою її рисою. На його думку, громадська теорія «надала можливість створити для земських установ досить незалежне становище серед урядової адміністрації в галузі їх розпорядчої функції» [522, с. 14].

Сучасні дослідники також підтримують думку, що такий розподіл повноважень між адміністративними владними структурами та земством надавав останнім право вирішувати широке коло місцевих проблем, починаючи від народної освіти та охорони здоров'я до кредитно-фінансових заходів [600, с. 10]. Отже, органи земського самоврядування стали своєрідною посередньою ланкою між суспільством і державним апаратом.

У відповідності до чинного законодавства головну увагу губернські та повітові земські збори після обрання гласних, формування комісій приділяли вирішенню господарських питань.

Так, на щорічних повітових земських зборах визначалися найбільш актуальні проблеми місцевого господарства, які необхідно було розв'язувати, розкладки повинностей, обговорювалися та затверджувалися кошториси. Відповідно до ст. 37 Положення затверджувалися звіти управ щодо ведення господарства, перевірялася кількість гласних, а також законність та легітимність їх обрання. Також у разі необхідності проводилися вибори по заміщенню земських посадових осіб, розглядалися скарги на дії управ. Таким чином, була сформована законодавча база, яка регулювала процес формування та діяльності земських установ.

Процес формування органів земського самоврядування в Харківській губернії почався 4 жовтня 1865 року зі створення Тимчасового губернського комітету. Реалізація реформи 1864 року в регіоні мала свої особливості. Так, у Валківському, Лебединському, Охтирському, Сумському, Харківському повітах були затверджені росписи і правила, за якими до першого розряду гласних були включені особи, що

мали у власності не менше ніж 200 десятин землі. В інших повітах Харківської губернії майновий ценз становив не менше 250 десятин землі. До складу виборців були включені також і особи, які володіли нерухомим майном на суму в 15 тис. руб. або промисловими підприємствами (на дану суму), чи мали річний обіг виробництва не менше 6 тис. руб. Правила передбачали включення до виборчих списків уповноважених від дрібних землевласників за умови, що вони обиралися на попередніх з'їздах виборців і володіли не менше 1/20 частини цензу.

У містах у виборчих з'їздах брали участь власники купецьких свідоцтв і торговельно-промислових закладів, які мали обіг від 6 тис. руб., а також власники нерухомого майна (від 3 тис. руб. у великих містах, 1 тис. руб. – у середніх, від 500 руб. – у невеликих та окремих посадах) [619, с. 40, 41].

Число гласних у кожному розряді, що обиралися до губернських та повітових зборів, залежало від числа землевласників; зручних для землеробства земель (у землевласників); числа волостей та кількості населення в них, а також землі, якою вони володіли; кількості міського населення та нерухомого майна в них. Земське законодавство створювало умови для того, щоб у повітових зборах переважали землевласники.

За результатами перших виборів на долю крупних землевласників припадало 258 місць (з 560). 215 місць отримали представники від сільських громад (за виключенням Старобельського повіту, де вони домінували). Міське населення мало незначне представництво у новостворених органах самоврядування. Лише у Харківському повіті його відсоток був значним, що пояснювалося швидким економічним та демографічним ростом губернського центру. У середньому один повітовий гласний приходився на 4,1 тис. чол. (на 125 кв. верст), а губернський – на 41,5 тис. чол. [721, с. 66].

Виборча система обмежувала чисельне представництво населення повітів. Складалася ситуація, коли регіони, що мали велику кількість населення, опинялися у невигідному становищі. Спостерігалася зворотня залежність, коли повіти з найбільшою чисельністю мешканців обирали найменше число гласних. Прогнозовано, що в такій ситуації в губернії страждало населення Харківського

повіту, який разом з губернським центром був лідером за темпами економічного розвитку.

Згідно з рішенням губернського тимчасового комітету перші повітові збори відбулися 27 серпня 1865 року у Куп'янському, Сумському, Харківському повітах; 31 серпня в Охтирському; 5 вересня у Богодухівському, Зміївському; 10 вересня у Валківському, Вовчанському, Ізюмському, Лебединському, Старобельському. Перші ж губернські збори відбулися 14 жовтня 1865 року [49, арк. 7].

Готуючись до проведення перших губернських земських зборів, тимчасовий комітет спирався на досвід дворянських зборів. Уже на першому засіданні було прийнято регламент, який складався з ряду важливих положень: час роботи (з 11 до 16 години); ведення засідань головою; формування порядку денного; кворум; балотування на посади; правила розгляду питань; проведення дебатів; прийняття рішень; ведення відповідної земської документації; не використовувати під час виступів незрозумілих для селян іноземних слів.

Особливо жваво обговорювалося питання щодо балотування. Значний відсоток порушень при формуванні органів самоврядування припадав саме на процедуру виборів, а тому і піддавався критиці з боку громадськості та частини гласних. Наприклад, для уникнення подібних порушень у Сумському повітовому земстві створили і використовували спеціальну машину, яка гарантувала таємне волевиявлення.

Для зменшення впливу на земців у 1866 році до регламенту було внесено доповнення, яке передбачало не надсилати до губернатора журнал, в якому фіксувалися особливі думки земців, що не були згодні з прийнятими на зборах рішеннями. З метою підняття авторитету земств, з одного боку, і впливу на байдужих до своєї роботи гласних передбачалося друкувати і оприлюднювати списки земців, які прогулювали збори [234, с. 57]. Крім цього, засідання губернського земства відвідували особи, які отримали іменні запрошення від голови. З 1875 року засідання губернських зборів не переривали свою роботу навіть у неділю та свята [226, с. 4]. У 1884 році на виконання урядового розпорядження Харківські губернські земські збори прийняли доповнення до регламенту (про склад

гласних). До виборчих списків не включалися власники нерухомого майна, з якого не сплачувалися земські платежі на користь земства [283, с. 5]. Усі зазначені заходи повинні були сприяти зростанню авторитету та ефективності земської діяльності.

З метою покращення роботи земства з 1866 по 1884 роки на засіданнях Харківських губернських земських зборів неодноразово піднімалося і вирішувалося питання про створення та компетенцію редакційної та ревізійної комісій. Редакційна комісія повинна була розглядати кошториси, розкладки, доповіді, які планувалося обговорювати на засіданні. Ревізійна комісія повинна була перевіряти звіти, що заслуховувалися.

Положення 1864 року передбачало, що виконавчими органами земського самоврядування є управи. У Харківській губернії губернська земська управа була сформована на першій сесії губернських земських зборів (листопад 1865 року). Був обраний голова (О. Бантиш) та 6 членів. Управа мала свою структуру: канцелярію голови управи та чотири відділи (земський, бухгалтерський, технічний, попечительський), які відповідали за певний напрямок господарства. Результати своєї діяльності управа оприлюднювала через пресу. Як правило, звіти друкувалися у «Харківських губернських відомостях». До редакції газети він відправлявся за місяць разом з проектами заходів та пояснювальними записками гласних.

Під час реалізації земської реформи на теренах Харківської губернії з'ясувалося, що серед повітових гласних у 1865 році переважали дворяни та чиновники – 40,7 % (73 чол. із 95). Наступну групу складали селяни – 36,6 %, а за ними міщани і купці – 13,6 % та духівництво – 9,1 % [391, с. 6 – 38]. У 1883 – 1885 роках спостерігаються певні зміни соціального складу серед повітових гласних: дворяни і чиновники – 46,6 %, селяни – 35,6 %, міщани і купці – 14,8 %, духівництво – 2,7 %.

Соціальний склад гласних губернських зборів засвідчує домінування дворянства і чиновників серед гласних. У 1865 році дворяни і чиновники склали 73 чол. (із 95), купці та міщани – 12, селяни – 10, духівництво – немає. У 1883 році дворяни і чиновники – 90 чол. (із 95), купці та міщани – 3, селяни – 2, духівництво – немає. Переважна більшість голів і членів управ у всіх повітах Харківської губернії

відносилися до дворян і чиновників [228, с. 4 – 6].

Необхідно відзначити, що аналогічні тенденції спостерігалися і в більшості земств Російської імперії. У залежності від політичних уподобань дану ситуацію пов'язували або з низьким освітнім рівнем селян і безкоштовною роботою в земських установах, що змушувало селян відмовлятися від роботи, або з посиленням політичної реакції в державі.

Отже, сформовані таким чином губернські збори, у першу чергу, розпочинали реалізацію своїх повноважень з вирішення питання про державні повинності, а саме про їх розподіл між губернськими та повітовими земствами.

Харківське губернське земство також скористалося цим правом (ст. 62 Положення) і вже 31 жовтня 1864 року на перших зборах винесло на розгляд питання щодо розподілу повинностей (на губернські й повітові). У результаті обговорення було ухвалено рішення, за яким до губернських повинностей були віднесені такі питання: утримання чиновників казенної палати у справах земства; утримання місцевого статистичного комітету; утримання губернської земської управи; утримання губернського в селянських справах присутствія та членів уряду при мирових з'їздах; утримання канцелярії посередницької комісії, посередників полюбовного розмежування та їх канцелярій, уповноважених від казни з розмежування земель та особливого при палаті державного майна столу; ремонт мостів та гатей на поштових та торговельних шляхах; ремонт та устрій верстових стовпів на ґрунтових шляхах та стовпів на кордонах повітів та губернії; винагородження техніків, яких залучали до губернських зборів; сплата страхових коштів на пересилку сум губернських земських зборів; витрати на утримання таксаторських класів при гімназіях.

Утримання повітових управ; утримання в повітових казначействах чиновників для справ з питань земських повинностей; оренда будівель для повітових установ; утримання підвод для поліцейських управлінь; виписка сенатських та губернських відомостей для поліцейських управлінь та станових приставів, а також губернських відомостей для церковних сільських парафій було віднесено до повітових повинностей [391, с. 213].

Земське законодавство дозволяло губернським земським зборам корегувати попередні рішення, якщо вони не суперечили законодавству. Цим правом Харківські губернські земські збори скористалися неодноразово. Так, 5 грудня 1866 року, коли визнали всі натуральні земські повинності губернськими (окрім витрат на етапні команди), а також відмовилися замінювати натуральні повинності грошовими [234, с. 9 – 13]. Останнє рішення було пов'язане з тим, що земці розуміли реальне економічне становище більшості селян регіону, для яких подібна заміна стала б непомірним тягарем і призвела до накопичення недоїмок. 12 жовтня 1867 року була відмінена постанова від 31 жовтня 1864 року щодо розподілу повинностей на губернські та повітові. За новим рішенням до губернських повинностей були віднесені: постоева; подорожня натуральна повинність; з виділення провідників для ремонтних команд; повинність з відводу пасовищ. До повітових повинностей віднесли: поштову; підводну; розміщення повітових і етапних команд та відведення для них городів [249, с. 87, 88].

Отже, у Харківській губернії спостерігалася тенденція, коли губернські земські збори спочатку намагалися визначити всі повинності, а потім розподілити державні повинності між губернським та повітовими земствами. Причому розподіл важко було назвати справедливим, бо питома частина повинностей перекладалася на плечі повітів. Часті випадки перерозподілу лише підтверджують дану тенденцію. Така «справедливість» ставала дуже обтяжливою, призводила до формування заборгованостей і втрати інтересу та авторитету повітових органів земського самоврядування.

Додатковою проблемою, з якою зіткнулися земства (у тому числі і в Харківській губернії), була відсутність у Положенні чіткого роз'яснення, які джерела прибутків вважати державними, а які земського самоврядування. Переклавши на земства (особливо повітові) значний обсяг господарських проблем, уряд не передбачив, що останні опиняться в ситуації хронічної фінансової скрути. З першого року функціонування земських установ з'ясувалося, що до їх розпорядження були передані кошти від губернського збору в тій кількості, яка була на день їх передачі.

Для зняття гостроти ситуації, що виникла, стосовно фінансового становища земств Тимчасові правила надали органам самоврядування право запроваджувати додаткові податки. Передбачалося, що нові збори повинні йти на задоволення обов'язкових земських та місцевих потреб (обов'язковість місцевих не встановлювалася законом, але визначалася самими земствами) (ст. 7) [396].

Органи земського самоврядування користувалися правом обкладати губернськими і повітовими податками землі, підприємства, промисли, торговельні установи і торговельні свідоцтва, нерухоме майно (у містах і повітах) (ст. 9). Під час зборів земці самі визначали не лише розмір кожного платежу, але й підстави запровадження податку. Найчастіше він залежав від прибутковості або цінності майна, що обкладалося (об'єкти попередньо оцінювалися).

Кожне земство самостійно вирішувало, які землі підлягали оподаткуванню, а які ні. Проблема полягала в тому, що на підставі планів межування і записів 1851 року церковні землі, казенні, а також угіддя, що не були прибутковими, звільнялися від податків. У той же час у 60-х роках частина зазначених земель змінила свій статус (оброблялася й приносила прибуток), а тому після обстеження спеціальними земськими комісіями, що здійснювали їх оцінку, обкладалися податками [397]. Додаткові платежі часто ставали основним джерелом коштів, що отримували земства. Однак надані владою земствам додаткові можливості часто не могли суттєво поліпшити їх економічне становище.

З одного боку, уряд робив кроки для поліпшення фінансових можливостей самоврядних структур, а з іншого запроваджував нові обмеження. Лише у 1866 році вийшли три циркуляри, що обмежували права земських установ з обкладання податками деревини, яка сплавається річками; забороняли перевищувати встановлений урядом розмір платежів з торговельно-промислових підприємств та оподатковувати підприємства, які сплачували податки на користь держскарбниці. У 1870 році від земського оподаткування було звільнено «палацове государеве майно».

Розвиток промисловості сприяв активному будівництву залізниць у Російській імперії. Останні ж проходили через землі, що належали земствам. Для

стимулювання залізничного будівництва уряд у 1868 році позбавив земства права оподатковувати землі, що перебували у віданні залізниць [398].

Отже, переважна частина земств знаходилася в постійному пошуку необхідних коштів. Хронічні фінансові негаразди негативно позначалася на можливості земств вирішувати покладені на них законом господарських та соціально-культурних завдань.

Додатковий фактор, який негативно позначався на роботі земських установ, це відсутність в останніх спеціального виконавчого апарату, який би контролював реалізацію прийнятих рішень. Уже у 80-х роках ХІХ століття проблема відсутності примусової влади в органів земського та міського самоврядування активно обговорювалася в суспільстві та урядових колах. Фахівці в галузі права зазначали, що такий стан речей зберігав принципову ваду правового становища земських установ [539, с. 560 – 562]. Даний фактор впливав, у першу чергу, на рівень збору платежів та виконання повинностей земствами і в подальшому позначався на рівні їхньої ефективності. Ст. 10 «Положення про губернські та повітові земські установи» 1864 року роз'яснювала, що повітова та губернська земська управи могли тільки вимагати виконання повинностей за допомогою поліції або намагатися стягнути заборгованість у наступному році (разом з іншими податками за рік).

Однак рівень співпраці земств і поліції в реальному житті був невисокий. Поліцейські чиновники і рядові службовці часто скаржилися на свою завантаженість роботою, вимагали за свою допомогу від земських установ збільшення витрат самоврядних інституцій на утримання поліцейських установ, що часто було неможливим. Тому поліція надавала допомогу органам земського самоврядування, але не в тій мірі, на яку розраховували останні.

Поклавши на плечі земств вирішення ряду господарських та соціально-культурних питань, уряд з перших же років функціонування самоврядних інституцій проводив політику прискіпливого контролю за їхньою діяльністю. Заходи влади вели до звуження прав та скорочення функцій земських установ. Саме в цьому руслі необхідно сприймати урядову політику щодо регламентації земської фінансової

діяльності. Вона замість покращення ситуації вела до хронічної нестачі коштів у земствах, формування недоїмок та згорання практичної діяльності в різних сферах.

Для попередження політизації діяльності земського самоврядування і непотрібного збудження населення влада заборонила друкувати постанови земських зборів, звіти про засідання зборів, журнали земських зборів без дозволу місцевого губернського керівництва (закон від 13 липня 1867 року). Новий закон надавав ще більше повноважень місцевим адміністраціям щодо контролю над органами земського самоврядування.

Отже, створена в результаті реформи 1864 року в Російській імперії система земського самоврядування стала важливим кроком в модернізації держави. Принципи формування та діяльності новостворених самоврядних інституцій сприяли пристосуванню системи державного управління до вимог буржуазного ладу. Нові принципи організації місцевого самоврядування, виборча система, порядок діяльності розпорядчих та виконавчих земських установ стали першим кроком із впровадження всестанного управління на місцях. Період 1864 – 1890 років можна вважати періодом становлення земського самоврядування в Харківській губернії. Отриманий досвід з організації та діяльності самоврядних інституцій позитивно позначився на всіх сферах повсякденного життя місцевого населення, сприяв консолідації всіх прогресивних сил у регіоні. Сама ж підготовка та запровадження Положення несли на собі регіональний відбиток.

Ще на етапі підготовки реалізації реформи 1864 року демократичні сили в Харківській губернії активно обговорювали проекти Положень, що підтверджує «Адрес п'ятьох», який містив пропозиції: дарувати селянам повну волю і землю через викуп; господарсько-розпорядче управління (спільне для всіх станів на виборчих засадах); створення незалежних судів та громадських судових установ; надання можливості місцевим громадам доводити до відома верховної влади про зловживання на місцях.

Сформовані відповідно до земського законодавства губернське та повітові земства Харківської губернії серед своїх членів мали представників різних станів. Значний відсоток серед гласних належав дворянам та чиновникам. Особливістю

губернського земства можна вважати значне представництво освічених осіб (викладачі Харківського університету, інтелігенція), які позитивно вплинули на його діяльність. Зазначена категорія гласних пропонувала до обговорення та прийняття резолюції прогресивного змісту, які поліпшували повсякденне життя пересічного населення. Окремі успішні заходи земств губернії стали зразком для інших земств Російської імперії (особливо в медичній та освітній сферах).

Із самого початку своєї діяльності земства Харківської губернії розробили і прийняли необхідні документи та рішення, які регламентували та регулювали їхню діяльність (регламент, інструкції, кількість комісій та відділів). Були визначені пріоритетні напрямки практичної діяльності.

Аналіз тогочасного законодавства дозволяє зробити висновок, що влада проводила політику з обмеження прав земського самоврядування і посилення контролю над ними місцевих адміністрацій. Положення 1864 року мало незавершений і половинчастий характер. Це проявилось у відсутності центрального земського представництва, а також дрібної земської одиниці у волостях. Земці Харківської губернії неодноразово порушували перед владою питання про необхідність продовження земського самоврядування, але їхні клопотання не знайшли підтримки урядових кіл.

Однак, незважаючи на певні недоліки, земське самоврядування змогло поєднати в собі кращі елементи громадської організації та державної інституції. Земства, маючи певну автономію, давали можливість реалізовувати ініціативи громадськості, а також стали місцем накопичення досвіду з організації та діяльності органів самоврядування.

2.2 ПРИНЦИПИ ФОРМУВАННЯ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ ЗЕМСТВ ЗА ПОЛОЖЕННЯМ 1890 РОКУ

Після вбивства Олександра II в країні посилювалися думки про неготовність простого народу до дарованих йому свобод. Лунали заклики виправити помилки, що були допущені у попередні роки під час підготовки та реалізації реформ 60-х

– 70-х років XIX століття. Ще на початку існування земських установ (після реформи 1864 року) П. Валуєв, вбачаючи у новостворених органах місцевого самоврядування осередки опозиційних настроїв, давав їм таку оцінку: «Опозиція та недовіра виявляються всюди, де є можливість їх висловити. Трьохсотголове земство підіймає свої голови, лепече критику, незабаром буде вести промову недружню» [456, с. 74].

Бажання консервативних кіл обмежити повноваження земського самоврядування викликало занепокоєння та невпевненість у деяких земців. Наслідком цього стало падіння інтересу до земської роботи, яке фіксували окремі чиновники вже з кінця 60-х років XIX століття. У 70-х – 80-х роках непоодинокими стали випадки неявки земців на збори, формальне ставлення до своїх обов'язків, окремі гласні не переймалися справами своїх регіонів. Зазначені тенденції простежувалися і в Харківській губернії. Найбільш характерним явищем для регіону було непроведення земських зборів у зв'язку з відсутністю кворуму.

У 80-х – 90-х роках XIX століття усе більшого поширення у правлячих колах діставали ідеї централізації та зміцнення принципу самодержавності. На думку М.М. Каткова, «Російське самодержавство не може і не повинно терпіти ніяку непідлеглу йому ... владу в країні, ніякої держави в державі... Найголовніше – улаштувати на твердих основах і поставити у правильне відношення до центрального уряду земство та місцеве управління» [735, с. 232].

Недовіра з боку правлячих кіл до органів земського самоврядування зростала у зв'язку з поступовою втратою провідних позицій дворян в окремих земських зборах, яких витісняли представники буржуазії. Для укріплення позицій свого головного союзника на селі, дворянства, консерватори закликали уряд та імператора внести зміни до Положення 1864 року.

Результатом перемоги консерваторів в урядових колах стало затверджене Олександром III 12 червня 1890 року нове «Положення про земські установи». У першу чергу, воно містило змінену виборчу систему. За новим законом гласних необхідно було обирати в земських виборчих зборах та на виборчих волосних сходах. На сходах обиралися лише уповноважені на земські виборчі збори. Було

відновлено становість виборчих груп. Ст. 29 Положення зазначала, що в кожному повіті проходило по двоє виборчих зборів, склад яких залежав від станової приналежності їх учасників. На перших зборах – дворяни потомственні та особисті, а на других – усі інші, хто отримав право голосу. Для дворян закон зменшив земельний ценз (при збереженні майнового).

До участі у земських виборчих з'їздах допускалися чоловіки, які відповідали вимогам нового цензу (15 тис. руб. або земля в кількості 1/10 цензу). Заборонялося голосування за дорученням. Представники сільської буржуазії балотувалися від сільських сходів. Гласних від сільських громад обирали волосний схід (по одному). Губернатор затверджував серед обраних представників необхідну кількість гласних від селян.

Нова виборча система гарантувала переважання представників привілейованих станів над непривілейованими. Скоротилася кількість осіб, які раніше брали участь у формуванні земських установ. Заборона стосувалася сільських товариств; частини селян, які не відповідали вимогам земельного цензу або володіли купецьким свідоцтвом; власників торговельних та промислових свідоцтв; осіб, які голосували за дорученням. Існували обмеження за національною ознакою. Положення не допускало до виборів іудеїв [705, с. 93].

Сільські виборчі з'їзди були скасовані, гласні призначалися губернатором із числа кандидатів, обраних волосними сходами. Було знищено принцип виборності управ. Запроваджувався порядок затвердження не лише для голови повітової управи, але й для всіх її членів, причому повітові земські збори позбавлялися раніше наданого їм права оскаржувати незатвердження. Голови та члени повітових управ вважалися державними службовцями (ст. 124). Головами управ не могли обиратися особи, які не мали права на державну службу. Дослідниками відзначається, що реформа 1890 року дала дворянам чисельну перевагу в земських органах, навіть на рівні повітів [558, с. 14; 705, с. 38 – 42]. За даними Б.Б. Веселовського, Положення забезпечило перевагу дворянам у 281 повіті з 320 [554, с. 674].

Земська реформа 1890 року майже не вплинула на обсяг компетенції губернських та повітових земських установ. Положення навпаки надало земствам

право приймати обов'язкові постанови, а також ухвалювати рішення і заходи щодо покращення санітарних умов життя населення, попередження пожеж, для покращення народного продовольства, благоустрою переправ та пристаней [404]. Відповідно до нового Положення земства могли обирати дільничних попечителів, які сліdkували за виконанням земських постанов разом з поліцією. У той же час необхідно відзначити, що спочатку постанови повинен був затверджувати губернатор.

У той же час реформа 1890 року забороняла земським повітовим зборам виступати з клопотаннями до уряду (раніше земства Харківської губернії активно користувалися таким правом). За новою процедурою клопотання спочатку подавалися до губернських земських зборів, де їх після обговорення затверджували. Потім їх пересилали до губернатора, а вже він направляв його до уряду. При вирішенні всіх інших важливих питань повітові земські збори повинні були отримати підтримку губернських зборів. Тобто відбувся перерозподіл повноважень між повітовими та губернськими земствами на користь останніх. Дана ситуація зберігалася до 1904 року, коли повноваження повітових земських установ у цьому питанні були відновлені [808, с. 13]. В окремих господарських питаннях права земств залишилися без змін або навіть дещо збільшилися. Навіть кошториси повітових земств спочатку розглядало і затверджувало губернське земство.

Але найбільшу увагу влада приділяла питанню недопущення політизації земств. Усі «підозрілі», на думку чиновників, клопотання отримували категоричну відмову. Так, Харківські губернські земські збори не отримали підтримки з боку уряду в питанні дозволу друкувати свої видання без попередньої цензури [237, с. 32; 145].

Як і в попередньому Положенні, місцеві адміністрації за реформою 1890 року повинні були контролювати діяльність земських самоврядних інституцій. Для вирішення важливих питань губернатори мали право скликати надзвичайні земські збори. Єдиною перешкодою для цього в реальному житті ставала апатія земців до господарських проблем своїх регіонів. Непоодинокі

випадки відсутності кворуму змусили Міністерство внутрішніх справ навіть надіслати на місця циркуляр, який звертав увагу губернаторів, що скликання надзвичайних земських зборів доцільно у випадках, якщо є гарантія присутності необхідної кількості гласних. Крім пасивності земців, існували й об'єктивні причини можливої неявки гласних на збори, які необхідно було враховувати (бездоріжжя під час великих дощів, польові роботи). Уряд звертав увагу губернаторів на порядок денний надзвичайних земських зборів. Пропонувалося не виносити на обговорення невідкладні або загальні питання, бо це могло викликати непотрібну підозру й недовіру до таких зборів з боку гласних. Внесення до порядку денного другорядних питань могло сформувати у земців байдужість до справ та бажання пропустити їх під різними приводами [26, арк. 104, 104 зв]. Отже, пропонувалося скликати надзвичайні збори лише в екстраординарних випадках. Однак, незважаючи на заклики уряду протягом усього існування земств, надзвичайні зібрання повітових земств залишалися явищем доволі частим, що засвідчують земські звіти (у тому числі і в Харківській губернії) [255].

На думку окремих сучасників реформи 1890 року, земства стали перетворюватися на ще одну «начальницьку» надбудову, що існувала за рахунок додаткових поборів з населення. Перебуваючи під жорстким контролем місцевих адміністрацій, земці втрачали інтерес до своїх обов'язків або зовсім ігнорували земські збори [655, с. 90].

Формуванню апатії земців до місцевих справ сприяли різноманітні обмеження самоврядних інституцій у господарській сфері. Так, 12 червня 1900 року було прийнято закон, який регламентував розмір земських податків, що позначилося на витратах самоврядних інституцій. Таким чином, можливості земств з наповнення бюджетів значно обмежувалися. Збільшення земських витрат було можливим тільки після узгодження з губернатором та міністром внутрішніх справ [637, с. 80]. Необхідно визнати, що вищезгаданий закон не зміг вплинути на поступове зростання земських витрат, про що свідчать щорічні земські статистичні звіти. Наприклад, лише за перше десятиріччя ХХ століття фінансування економічних

заходів земств зросли по Російській імперії з 2,9 % (від загальних витрат) до 6,4 % [637, с. 80].

Питому частину земських прибутків «з'їдали» державні податки і повинності. До них відносилося й утримання арештантських будинків. Для кожного повіту фінансування «земських тюрем» передбачало значні витрати. Наприклад, у 1895 році в м. Зміїв Харківської губернії утримання арештантів повітовому земству обійшлося в 302 руб. 4 коп. (323 чол. за 2903 дні) [319, с. 90, 91].

У той же час поряд з певними обмеженнями повноважень земств у господарській сфері влада співпрацювала з органами земського самоврядування заради виконання останніми своїх зобов'язань. Наприклад, з 1 червня 1895 року для покращення стану казенних шляхів держава виділила земствам 5994,5 тис. руб. На означену суму із земських кошторисів виключалися витрати на утримання частини державних чиновників на місцях. Суми, що витрачалися на ці установи раніше, уряд зобов'язував земства вносити на дорожній капітал, який спрямовувався на оплату персоналу інженерів-техніків та ремонт шляхів.

Важливим аспектом діяльності земських установ була співпраця останніх з органами міського самоврядування. Муніципальні структури, як і земства, вели своє окреме від держави самотійне господарство. Одним із найважливіших завдань, що вирішувала влада міст, було збирання податків. Крім податків на користь міста (ст. 127 Положення 1892 року), закон встановлював і збір на користь повітового та губерньського земств з нерухомого майна, промислових свідоцтв та «питейних» патентів у містах (ст. 37 Уставу про земські повинності 1899 року). Отримавши кошти (ст. 32 – 36 Уставу), земства часто не витрачали їх на потреби міст (хоча закон зобов'язував це робити губерньські земства). Створена система оподаткування ставила у більш вигідне становище землевласників, підприємців та купців, які мешкали в сільській місцевості (платили податки лише земству). Домовласники, підприємці та купці, які мешкали в містах, сплачуючи міські та земські платежі, опинялися у менш вигідному економічному становищі. Отже, домовласники сплачували до держскарбниці і земств більше, ніж на користь міст. При цьому податок на користь земств становив половину від загальних платежів (земських та міських).

Закон передбачав, що власники нерухомого майна, які сплачують платежі на користь земств, мають право обиратися земськими гласними (ст. 16 Положення). Однак у реальному житті представництво від міст у земствах було мінімальним. Міське населення фактично не контролювало витрати земств. Навіть обов'язкова участь міського голови в повітових земських зборах (ст. 57 Положення) не сприяла вирішенню проблеми. Лише Санкт-Петербург, Москва та Одеса згідно із земським Положенням 1892 року були виділені у самостійні земські одиниці. На думку багатьох представників міських дум і управ, сформована в містах система оподаткування створювала ситуацію, коли міста додатково фінансували земства, а самі страждали від зростаючих недоїмок.

Складні відносини між земствами та органами міського самоврядування простежувалися і в Харківській губернії. Так, у 1899 році співвідношення земського збору до міського оціночного становило 77,8 %. За період 1872 – 1890 років міські платежі на користь земств збільшилися в середньому у два рази (особливо з міського нерухомого майна), що яскраво ілюструє таблиця [695, с. 25, 26].

Таблиця 1.

Співвідношення земського збору до міського оціночного (1899 рік)

Міста	Кількість мешканців	Міський оціночний збір	Земський збір	Земський збір на душу	Співвідношення земського збору до міського оціночного
Катеринослав	121216	110663 руб.	101079 руб.	83 коп.	91,3 %
Харків	174846	297434 руб.	231361 руб.	132 коп.	77,8 %
Одеса	405041	1001262 руб.	346755 руб.	86 коп.	34,6 %

У той же час необхідно відзначити, що міські самоврядні структури і земства досить вдало співпрацювали. У першу чергу, це стосувалося питань освіти та медицини, що позитивно позначалося на повсякденному житті населення регіону.

Поступове ускладнення функцій, які виконували земства, вплинули на їх структуру. Для покращення ефективності своєї роботи земські установи ініціювали створення різноманітних комісій та відділів. Цей процес, на нашу думку, був пов'язаний з ускладненням завдань, які вирішували самоврядні інституції, а також з накопиченням досвіду практичної роботи.

Аналогічні процеси відбувалися і в Харківській губернії наприкінці XIX – на початку XX століття. Уже у 1897 році гласні губернського земства ініціювали створення санітарного відділу, члени якого проводили профілактичні заходи санітарно-гігієнічного характеру для попередження або боротьби з епідеміями. Пізніше компетенція відділу була розширена. На нього покладалася обов'язок зі створення в сільській місцевості медичних пунктів, амбулаторій, приймальних відділень та лікарень. На початку XX століття санітарний відділ було об'єднано з ветеринарним, а на їх базі – відділ народного здоров'я, який слідкував за станом здоров'я не лише місцевого населення, але й домашньої худоби.

Важливу роль у діяльності управи відігравав створений наприкінці 90-х років XIX століття оціночно-статистичний відділ, який збирав статистичні дані, що відображали становище регіону в господарсько-культурній сфері, а також результати практичної роботи земських установ з вирішення поставлених завдань.

Прийнятий урядом закон про пенсійні каси спонукав земство створити спеціальний пенсійний відділ (1899 рік), на який покладалося завдання з ведення пенсійної каси земських службовців. Його діяльність позитивно позначилася на повсякденному житті не лише земців, але й членів їх родин, бо гарантував доступне медичне обслуговування та пільги при навчанні дітей у земських навчальних закладах.

У 1900 році розпочав свою роботу сільськогосподарський відділ, який займався питаннями сільського господарства, сільськогосподарської освіти, торгівлі хлібом та іншими продуктами, експортом хліба. Члени відділу проводили роботу щодо розповсюдження передових методів ведення господарства, застосування нових технологій (у селянських та поміщицьких господарствах) [619, с. 106, 107].

На початку ХХ століття в Харківській губернській земській управі додатково були створені і функціонували такі відділи: розпорядчий (організаційна робота), народної освіти, переселенський, опіки залишених дітей, військовий (з 1914 року).

Таким чином, можна зробити висновок про неоднозначні наслідки реформи 1890 року для подальшого розвитку земського самоврядування.

Отже, підсумовуючи викладений у розділі матеріал, можна зазначити, що створення органів земського самоврядування за реформою 1864 року було важливим елементом модернізаційного процесу, який відбувався у 60-х – 70-х роках ХІХ століття в Російській імперії. Принципи формування та діяльності новостворених самоврядних інституцій сприяли пристосуванню системи державного управління до вимог буржуазного ладу. Нові правила організації місцевого самоврядування, виборча система, порядок діяльності розпорядчих та виконавчих земських установ стали першим кроком із впровадження всестанного управління на місцях.

Період 1864 – 1890 років можна вважати періодом становлення земського самоврядування в Харківській губернії. Отриманий досвід з організації та діяльності самоврядних інституцій позитивно позначився на всіх сферах повсякденного життя місцевого населення, сприяв консолідації всіх прогресивних сил у регіоні. Сама ж підготовка та реалізація Положення несли на собі регіональний відбиток. Новостворені органи місцевого самоврядування діяли в межах губернії, яка мала особливості економічного, політичного та культурного розвитку, що позначилося на складі земств. Традиції, специфічні потреби вплинули на обрання пріоритетних напрямків практичної діяльності кожного земства.

Ще на етапі підготовки реалізації реформи 1864 року демократичні сили в Харківській губернії активно обговорювали проекти Положень, що підтверджує «Адрес п'ятьох», який містив пропозиції: дарувати селянам повну волю і землю через викуп; господарсько-розпорядче управління (спільне для всіх станів на виборчих засадах); створення незалежних судів та громадських судових установ; надання можливості місцевим громадам доводити до відома верховної влади про зловживання на місцях.

Сформовані відповідно до земського законодавства губернське та повітові земства Харківської губернії мали представників різних станів серед своїх членів. Значний відсоток серед гласних належав дворянам та чиновникам. Особливістю губернського земства можна вважати значне представництво освічених осіб (викладачі Харківського університету, інтелігенція), які позитивно вплинули на його діяльність. Зазначена категорія гласних пропонувала до обговорення та прийняття резолюцій прогресивного змісту, які поліпшували повсякденне життя пересічного населення. Окремі успішні заходи земств губернії стали зразком для інших земств Російської імперії (особливо в медичній та освітній галузях).

Положення 1864 року передбачало перекласти на плечі самоврядних інституцій ряд господарсько-культурних завдань, обтяжливих для державних установ на місцях. Вони визначалися як обов'язкові і часто потребували питомої частини всіх коштів, які мали земства. Земським установам також надавалося право визначати «місцеві потреби» і приймати постанови щодо шляхів їх задоволення. Саме при їх визначенні та вирішенні даних проблем і проявлялася специфіка кожної губернії, її потреби та традиції.

Із самого початку своєї діяльності земства Харківської губернії розробили і прийняли необхідні документи та рішення, які регламентували і регулювали їхню діяльність (регламент, інструкції, кількість комісій та відділів). Були визначені пріоритетні напрямки практичної діяльності.

Особливою рисою в діяльності земських установ Харківської губернії було приділення значної уваги вирішенню економічних питань (підняття продуктивності сільського господарства, запровадження нових технологій), а також системна робота з розбудови мережі лікувальних закладів різного типу та народної освіти. Додатковим фактором, який позитивно позначився на роботі земських установ, можна вважати значний відсоток освічених та прогресивно налаштованих земців, які працювали у самоврядних інституціях регіону.

У той же час аналіз тогочасного законодавства дозволяє зробити висновок, що влада проводила політику щодо обмеження прав земського самоврядування та посилення контролю над ними місцевих адміністрацій. Положення 1864 року мало

незавершений і половинчастий характер. Це проявилось у відсутності центрального земського представництва, а також дрібної земської одиниці у волостях. Земці Харківської губернії неодноразово порушували перед владою питання про необхідність продовження земського самоврядування, але їхні клопотання не знайшли підтримки урядових кіл.

Однак, незважаючи на певні недоліки, земське самоврядування змогло поєднати в собі кращі елементи громадської організації та державної інституції. Земства, маючи певну автономію, давали можливість реалізовувати ініціативи громадськості, а також стали місцем накопичення досвіду з організації та діяльності органів самоврядування.

У результаті загострення політичної боротьби у 80-х роках XIX століття в урядових колах Російської імперії перемогли консерватори, які намагалися виправити «помилки» попередніх років. Результатом їхньої діяльності стало прийняття нового Положення у 1890 році.

Воно містило мало змін щодо компетенції повітових зборів та управ. Відбувся перерозподіл повноважень між губернськими та повітовими земськими зборами. Було ліквідовано право повітових земських зборів виступати з клопотаннями перед урядом. Правом звернення до уряду щодо місцевих потреб були наділені губернські земські збори. Лише в 1904 році було відновлено попередній порядок подання клопотань. У господарських питаннях земські повноваження не обмежувалися, а навіть дещо розширювалися сфери діяльності та поглиблювалися традиційні [572, с. 7].

Нове Положення запроваджувало нову, більш реакційну виборчу систему, а також посилювало контроль над земствами з боку місцевих адміністрацій. Так, Харківське губернське у земських справах присутствіє повністю контролювало вибори повітових земських гласних [618, с. 63]. Аналогічною була ситуація і в інших губерніях Російської імперії.

У результаті реалізації реформи 1890 року у відносинах між земствами та органами міського самоврядування часто виникали суперечки (у тому числі і в Харківській губернії). Вони були пов'язані з податками, які сплачували мешканці

міст на користь земських установ і частим небажанням останніх брати участь у вирішенні міських проблем. Городяни ж практично не залучалися до практичної роботи органів земського самоврядування. Однак існуючі суперечки не заважали муніципалітетам і земствам плідно співпрацювати під час розбудови медичної та освітньої сфер.

Поступове ускладнення функцій, які виконували земства, вплинуло на їхню структуру. Для покращення ефективності своєї роботи земські установи Харківської губернії ініціювали створення різноманітних комісій та відділів. Цей процес, на нашу думку, був пов'язаний з ускладненням завдань, які вирішували самоврядні інституції, а також з накопиченням досвіду практичної роботи. При розв'язанні нагальних питань земці намагалися охопити увесь комплекс проблем регіону. Спостерігалися спроби системного підходу при вирішенні економічних, медичних та освітніх проблем. Усе це загалом позитивно позначилося на повсякденному житті населення Харківської губернії в зазначений період.

3. ДІЯЛЬНІСТЬ ЗЕМСТВ ЩОДО СТВОРЕННЯ ДОСТУПНОЇ СИСТЕМИ ОХОРОНИ НАРОДНОГО ЗДОРОВ'Я

3.1 ЗАВДАННЯ Й ОРГАНІЗАЦІЯ НАДАННЯ НАСЕЛЕННЮ МЕДИЧНОЇ ДОПОМОГИ

Одним із пріоритетних напрямків практичної діяльності земського самоврядування була робота з організації та розвитку доступної системи медичного обслуговування. Рівень та доступність медичної допомоги впливав не лише на повсякденне життя населення кожної губернії, а також на економічні, соціальні та культурні процеси. Уряд, розуміючи важливість даного питання, вимагав від земських установ активних дій з реорганізації та подальшого розвитку лікувальних закладів на місцях, що і було відображено у Положеннях 1864, 1890 років.

Переважна більшість селян до 1864 року була позбавлена можливості отримувати необхідну медичну допомогу. До реформи 1861 року кріпаків часто лікували в поміщицьких маєтках або в місцевих знахарів. Державні ж селяни з 1851 року мали право отримувати медичну допомогу у спеціалізованих закладах, що належали Міністерству державного майна [813, с. 6]. У Харківській губернії у повітах функціонували лише дві державні лікарні (в Ізюмі та Охтирці). Під контроль Харківського губернського земства перейшла казенна лікарня. Мешканці інших міст і сіл могли звертатися до приймальних відділень, які мали лише по декілька ліжок. Єдиним позитивним моментом для хворих у згаданих закладах були безкоштовні ліки, які вони могли там отримати [710, с. 27]. Однак жодна з категорій селянства, як і всі інші мешканці сільської місцевості та міст, не мала можливості отримати ефективну медичну допомогу.

Громадськість та фахівці-медики ще на стадії підготовки земської реформи піднімали питання про завдання самоврядних інституцій у медичній сфері. Вони вважали, що на місцях необхідно створити загальнодоступну, безкоштовну та ефективну систему медичної допомоги, а також обов'язкові санітарно-протиепідемічні та санітарно-гігієнічні заходи і роботу із санітарно-гігієнічного просвітництва. Представники демократичного табору закликали не допускати навіть

мінімальної оплати за медичні послуги, бо це могло позбавити частину населення можливості лікуватися [601, с. 324].

Після реформи 1864 року більшість земств Російської імперії певний час використовували стару практику поділу повітів на дільниці. Кожну дільницю обслуговували лікарі та фельдшери. Дільнична система надання медичної допомоги була сформована в попередні часи і часто піддавалася критиці з боку сучасників. Вона не гарантувала якісної медичної допомоги, характеризувалася слабкою матеріальною базою, нерегулярністю, недостатнім кадровим забезпеченням та відсталими методиками лікування. Тому з часу формування органів земського самоврядування кожна губернія і повіт шукали свої шляхи вирішення існуючих у медичній сфері проблем. Ступінь їх розв'язання часто залежав від економічних можливостей регіонів, а також розуміння гласними і представниками громадськості важливості розбудови медичної сфери.

Харківська губернія мала спільні риси з іншими регіонами Російської імперії та особливості при вирішенні завдань з подальшого розвитку системи медичного обслуговування населення. З 1865 року новостворені в губернії земські установи перейняли від «Приказів громадської опіки» дрібні лікарні і всю медичну справу в повітах.

Новоствореним органам самоврядування довелося взяти під свою опіку вже існуючі лікарні та богадільні. Більшість із них мала слабку матеріально-технічну базу і потребувала найскорішого ремонту (інколи навіть капітального). Не була виключенням і Харківська губернія. Перевіривши стан будівель Харківського приказу громадського піклування, спеціально створена комісія Харківської губернської земської управи у 1866 році констатувала, що останні не мали «... необхідних зручностей ... для розміщення хворих, які в них проживають ...» [610, с. 11]. Частина ж корпусів лікувальних закладів узагалі знаходилася в аварійному стані. Тому земства Харківської губернії в першу чергу почали ремонтувати вже існуючі лікарні, приймальні відділення, богадільні та фельдшерські школи, а за можливості відкривали нові. Такі заходи сприяли поступовому поліпшенню матеріально-технічної бази лікувальних закладів,

збільшенню їхньої кількості та якості медичного обслуговування.

Спочатку земські медики використовували дільничну систему надання медичної допомоги. При цьому вони намагалися обійняти неосяжне. Найчастіше один лікар робив спробу самотужки лікувати населення однієї дільниці, площа якої становила приблизно територію 150×150 верст. Необхідно було не лише об'їхати дільницю, але й прийняти значну кількість хворих (інколи до 150 чоловік на день). Фізичні навантаження були значними. Їх витримували або молоді люди, або віддані справі люди. Тому головною вимогою до лікаря було обов'язкове проживання на території дільниці. Наприклад, у Лебединському повіті Харківської губернії у 1868 році земство поділило свою територію на 2 дільниці (кожна з яких мала свого лікаря та фельдшерів). Лікар повинен був об'їжджати свою дільницю, лікувальні заклади, приймальні відділення та аптеки з фельдшерами при цих установах. Високий рівень захворювань населення повіту на дифтерит, холеру та сифіліс змусив управу у 1875 році розділити повіт на 3 дільниці, а потім і на 5 (у 1885 році) [351, с. 5 – 7]. Аналогічні процеси відбувалися і в інших повітах губернії. Слід зазначити, що практика використання одного лікаря або фельдшера на дільниці була пов'язана з проблемою гострої нестачі кваліфікованих медичних кадрів. Саме ця причина змушувала земські установи залучати військових або колишніх військових фельдшерів для надання медичної допомоги місцевому населенню. Додатковим фактором для земств був і фінансовий фактор. Фельдшерам необхідно було сплачувати значно меншу заробітну плату, ніж лікарям.

Земські лікарі, як правило, не займалися приватною практикою. У Російській імперії сформувався дещо специфічний підхід до питання надання медичної допомоги. Якщо в країнах Західної Європи домінувала концепція медичного обслуговування на базі платних взаємовідносин між пацієнтом і лікарем (як ремесло або торгівля), то земську медицину періоду, що досліджується, на нашу думку, необхідно сприймати як певний прояв громадської свідомості з боку медичних працівників. Лікарі часто сприймали свою роботу як службу на благо суспільства. Дану позицію підтверджує невелика заробітна плата медиків та важкі умови праці. Наприклад, у середньому в перший період існування земств у Харківській губернії

щорічні затрати на медичне обслуговування населення становили 49 – 73 коп. (на одного мешканця).

Існуюча роз'їзна система передбачала, що земський лікар їздив по різних населених пунктах за викликами або у справах перевірки фельдшерів. За відсутності стаціонарів і великих дільниць прості люди не отримували належної медичної допомоги, що призводило до поширення різних хвороб і значної смертності. Медицина потребувала коштів, і земці стояли перед дилемою «... або надати якісну, але не всім (медичну допомогу), або поступитися якістю і дати посередню багатом ...» [611, с. 58 – 60]. При хронічній нестачі коштів у червні 1868 року окремі гласні Харківського губернського земства запропонували залучати благодійні кошти для розбудови системи охорони здоров'я. Земство звернулося до поміщиків, які мали приватні лікарні на своїх землях до 1861 року, з проханням відновити їхню роботу з обслуговування селян у своїх місцевостях. Але на цей заклик відреагували лише поодинокі поміщики.

У зв'язку з тим, що селяни становили більшість населення Російської імперії (85 %), то земські установи із самого початку своєї діяльності, розуміючи важливість проблеми, включилися в роботу зі створення мережі доступної та ефективної системи надання медичної допомоги. Недостатня матеріальна база та брак кваліфікованих кадрів змушували селян займатися самолікуванням або звертатися до знахарів та цирульників, що призводило до високого рівня смертності (особливо серед дітей) і не могло допомогти під час епідемій. Саме тому медична сфера завжди перебувала в полі зору кожної влади.

Кількісне та якісне зростання земської медицини передбачало утримання і збільшення штату лікарів, фельдшерів, акушерок, санітарів та технічних працівників. Земства ж отримали в спадок від приказів громадського піклування певну мережу медичних закладів, які не відповідали вимогам часу і потребували значних фінансових капіталовкладень. Так, у 1870 році 70 повітових земств українських губерній витрачали на розвиток медичної сфери 300 тис. руб., а в 1912 році – уже 10 млн. руб. [554, с. 354].

Необхідно відзначити, що на початковому етапі діяльності земських установ (у тому числі і в Харківській губернії) органам самоврядування бракувало відповідного досвіду для вирішення завдань у медичній сфері. У першу чергу, це стосувалося кваліфікованих кадрів, які б могли розробити і наполягти на прийнятті необхідних заходів та сприяти розвитку мережі лікувальних закладів, а також попередити поширення інфекційних захворювань. З перших місяців своєї практичної діяльності земства намагалися розібратися в питанні організації та можливої структури необхідної системи охорони народного здоров'я. Тому в кожній губернії процес формування такої системи мав багато особливостей. Додатковим фактором, що ускладнював даний процес, можна вважати відсутність відповідного досвіду в органів місцевого самоврядування з розвитку мережі лікувальних закладів. Як ми вже раніше зазначали, закордонний досвід не підходив до традицій Російської імперії.

Одними з лідерів у визначенні пріоритетних напрямків діяльності у медичній сфері були земства Полтавської губернії. Спільними зусиллями губернське та повітові земства Полтавщини розробили теоретичні та практичні рекомендації щодо розвитку ефективної системи лікувальних закладів. Уперше серед усіх інших земств самоврядні інституції Полтавської губернії у 1865 році створили губернську медичну комісію, яка повинна була опікуватися питаннями організації медичної допомоги населенню краю. Члени комісії розробили ряд рекомендацій щодо структури, організації системи лікування, основні напрямки роботи з підвищення матеріально-технічної бази лікувальних закладів, вимоги до медичного персоналу тощо. Члени Полтавського губернського земства розіслали підготовлені рекомендації для ознайомлення по інших земствах, а також з метою можливих доповнень до університетів, медичних товариств, фахівців у даній сфері. Пропозиції щодо організації медичної служби, розроблені земствами Полтавської губернії, були використані практично всіма самоврядними інституціями інших регіонів. У Харківській губернії вони стали базою для створення мережі різноманітних лікувальних закладів. При цьому останні не лише використали рекомендації, але й творчо їх доповнили [718, с. 252 – 255].

Положення 1864 року надавало право не лише губернським земським установам, але й повітовим приймати самостійні рішення щодо визначення пріоритетних напрямків своєї практичної діяльності (у тому числі і в медичній сфері) [389, с. 16]. Натомість скромні фінансові можливості органів земського самоврядування спонукали їх шукати допомогу у громадськості під час вирішення соціально-культурних проблем. Як ми вже відзначали, створення ефективної та доступної системи медичної допомоги населенню було одним із важливих елементів соціально-культурного життя держави, а тому пошуки меценатів, які б могли допомогти в розбудові медичної сфери, розпочинається з перших років роботи земств.

На перших етапах своєї діяльності земства Харківської губернії використовували окремі елементи старої системи надання медичної допомоги і паралельно розробляли нові підходи в питанні організації медичної справи, тобто спостерігалось співіснування роз'їзної системи з поступовим створенням стаціонарних лікувальних закладів. Остаточно земства Харківської губернії відмовилися від роз'їзної системи надання медичної допомоги у 1900 році (див. додаток А 1.1).

У подальшій роботі у земств виникла потреба в розробці спеціальної інструкції щодо розподілу повноважень між відділами Харківської губернської земської управи, у тому числі в прийнятому документі зазначався перелік завдань, що ставилися перед попечительським відділом у медичній сфері (див. додаток А 1.2) [126].

У 1896 році Харківське губернське земство розробило і прийняло спеціальну інструкцію лікарняній раді, яка регламентувала її діяльність. Даний документ можна вважати програмою дій з розвитку системи медичної допомоги населенню та санітарно-гігієнічних заходів у Харківській губернії на довгий час (див. додаток А 1.3).

Однак остаточно питання про розподіл повноважень у медичній сфері між губернським та повітовими земствами в Харківській губернії було вирішено лише в 1900 році. В інструкції зазначалося, що «... під час розділу лікарень губернське

земство не розділило повинності на губернські та повітові, і виконувало їх досі поряд з повітами без певної системи і чітко встановлених принципів. Тому для Харківського губернського земства настав час встановити основні принципи організації земської лікувально-санітарної медицини, а тому необхідно розділити повинності з організації медичної допомоги на губернські та повітові.

До губернських слід відносити: а) опіку над психічно хворими; б) організацію санітарної служби; в) боротьбу з епідеміями; г) постачання повітовим земствам віспяного детриту та антидифтерійної сироватки; д) підготовку фельдшерського та акушерського персоналу; е) лікування військовополонених.

До повітових повинностей слід відносити: а) реорганізацію медичної амбулаторної та лікувальної допомоги хворим, окрім психічно хворих; б) організацію віспощеплення; в) боротьбу з епідеміями разом з губернським земством; г) допомогу губернському земству у проведенні санітарних заходів та вивченні санітарного стану губернії ...» [422, с. 178]. Але часто земства не могли дозволити собі не тільки додаткові фінансові витрати, а й навіть передбачені кошторисом.

Земські звіти засвідчують, що більшість гласних вважали фінансову скруту головною причиною, що стримувала надання якісної медичної допомоги населенню на місцях. Наприклад, Лебединське земство за перші 25 років свого існування на дільничну медицину витратило 225717 руб 35 коп. Із них: на заробітну плату лікарів – 66833 руб. 15 коп., фельдшерів – 72259 руб. 45 коп., оплату повитух – 5213 руб. 84 коп., на медикаменти – 73674 руб. 44 коп., на боротьбу з епідеміями – 5866 руб. 12 коп., на відкриття приймальних відділень – 1870 руб. 35 коп. На лікарню в Лебедині за той же період було витрачено 99510 руб. 18 коп. (частину зазначених коштів лікарня отримала з хворих за надану допомогу) [351, с. 9].

У звітах місцевих адміністрацій зазначалося, що відсоток селян серед загальної кількості хворих у губернських лікарнях був незначний. Такий стан речей не задовольняв частину земців, які виступали з пропозиціями щодо недоцільності фінансування губернських лікарень з боку земств. Вони наголошували на

необхідності передачі їх на баланс органам міського самоврядування губернських центрів [718, с. 250 – 253].

Такі ж настрої були і серед гласних Харківського губернського зібрання. У 1867 році гласний Данилевський виступив з ініціативою про передачу губернської земської лікарні військовим, бо саме військовослужбовці головним чином і отримували в ній медичну допомогу. Зекономлені ж кошти він пропонував направити на розбудову медичної сфери в повітах. Однак більшість гласних не підтримала дану ініціативу, бо вважала, що губернська земська лікарня, крім надання медичних послуг, повинна виконувати й інші функції: акумулювання досвіду місцевих медиків, поширення серед медичних працівників новітньої спеціальної літератури, методик лікування, підвищення кваліфікації медичного персоналу та підготовки кадрів для лікувальних закладів регіону [610, с. 73].

Практично в усіх українських губерніях відносини між губернськими земствами та органами міського самоврядування в медичній сфері склалися неоднозначно. Влада міст намагалася перекласти на плечі земств левову частку витрат на утримання лікарень. Найчастіше земства та органи міського самоврядування домовлялися про дольове фінансування лікувальних закладів. Як правило, міська влада орендувала певну кількість ліжок для хворих мешканців міст, а всі інші витрати брало на себе земство. Крім міського населення, медичну допомогу в міських земських лікарнях отримували військовослужбовці, мешканці інших губерній та сезонні робітники, що, з одного боку, було позитивним моментом, але одночасно збільшувало витрати земств на медицину [696, с. 51 – 57].

Як уже раніше зазначалося, губернські земські лікарні відігравали роль навчальних регіональних центрів для земських фельдшерських шкіл. Ординатори місцевих лікарень, як правило, були і викладачами шкіл. Вони проводили практичні заняття з учнями у медичних закладах, де самі й працювали [549, с. 76]. Така практика дозволяла поєднувати теоретичні знання з практичними заняттями і готувати більш кваліфіковані кадри для земських медичних установ.

Губернські земські лікарні, як правило, мали фахівців з усіх спеціальностей, що давало можливість надавати медичну допомогу навіть тяжко хворим. Повітові

лікувальні заклади часто не мали таких можливостей. Особливо важливу роль відігравали хірургічні відділення. Часто земські лікарі проходили стажування при хірургічних відділеннях губернських земських лікарень. Великою мірою саме завдяки хірургам зростав авторитет земської медицини. Хірургічні операції успішно проводили, зокрема, К.О. Зильберник у Лебединському, А.М. Торський – в Охтирському, Л.В. Шеболдаєв – у Сумському повітах тощо. Якісна допомога внаслідок хірургічного втручання піднімала авторитет професійних медиків в очах населення. Обсяг хірургічної допомоги швидко зростав. Зокрема, якщо в 1905 році в Охтирському повіті було здійснено 42 хірургічні операції, то в 1909 році – уже 1416, а в 1911 – 1549. У Сумському та Лебединському повітах у 1911 році було зроблено відповідно 1112 та 760 операцій. Земські лікарі проводили хірургічні втручання навіть на хворих очах. На початку ХХ століття в Харківській губернії хірургічна допомога була налагоджена і в багатьох сільських дільничних лікарнях.

Але необхідно зазначити, що популярність окремих знахарів та цілителів серед сільського населення залишалася достатньо високою. Так, у 1899 році на Сумських повітових земських зборах зазначалося, що жителі села Старе хоча і звикли звертатися до лікарів, продовжують відвідувати й знахарів [762, с. 34]. Наприклад, у 1889 році на хутір Косівщина під Сумами приїздила Леся Українка до місцевої знахарки Параски Назарівни Богущ. Олена Пчілка, побачивши Лесю Українку після курсу лікування у Богущ, відзначила, що «баба лікує дуже вдало. Леся у неї має кращий вигляд і поповніла. Та й з ногою стало їй краще...» [762, с. 55 – 69]. Однак такі випадки найчастіше були виключенням і не могли задовольнити всі потреби населення в якісному медичному обслуговуванні.

Ще одним важливим напрямком діяльності губернських земств було забезпечення необхідної допомоги душевнохворим людям. Уряд найчастіше обіцяв допомогти у вирішенні даної проблеми, а до цього рекомендував власним коштом розширювати вже існуючі подібні спеціалізовані медичні заклади [141, арк. 41]. У кожній губернії земства в залежності від своїх фінансових можливостей шукали свій вихід з такої ситуації. Найбільшої популярності у другій половині ХІХ – на початку ХХ століть набули сільськогосподарські колонії для душевнохворих. Розташовані в

сільській місцевості зазначені заклади одночасно утримували і лікували хворих, які не становили загрози для оточуючих. У той же час лікарі залучали своїх пацієнтів до роботи на присадибних ділянках. Таким чином керівництво медичного закладу зменшувало витрати на утримання хворих. Така практика лікування та утримання душевнохворих використовувалася і в Харківській губернії [149, арк. 1 – 5].

Важлива роль у наданні медичної допомоги на місцях належала повітовим медичним закладам. Необхідно зазначити, що повітові земські лікарні не були ні організаційно, ні адміністративно пов'язані з губернськими. У залежності від фінансових можливостей вони були здатні одночасно лікувати у стаціонарі 30 – 60 хворих. Наприкінці 60-х років XIX століття окремі повітові земства взагалі не мали жодного штатного лікаря, а хворих лікували фельдшери.

У другій половині 60-х років XIX століття частина земств покращила своє фінансове становище, що позитивно позначилося і на розбудові системи лікувальних закладів. Спостерігався поступовий відхід від застарілої роз'їзної системи лікування до змішаної та стаціонарної. У багатьох повітових земських лікарнях збільшувалася кількість штатних лікарів (не менше 3), а також середнього та молодшого медичного персоналу. У той же час рівень матеріально-технічної забезпеченості переважної більшості повітових лікарень не тільки відставав від губернських, але й викликав часті нарікання.

Земства Харківської та інших губерній розуміли, що необхідно не лише реконструювати старі, але й будувати нові лікарні. Фахівці, громадськість і влада починають активно обговорювати та об'єднувати зусилля для будівництва стаціонарів. Відбувався процес формування не лише лікарських дільниць при медичних пунктах, але й відкриття лікарень на 15 – 20 пацієнтів, які обслуговувалися дільничними лікарями. Якщо не вистачало коштів або не було потреби у стаціонарі, то відкривали приймальні відділення при фельдшерських пунктах чи лікарських дільницях. Вони розраховувалися на 4 – 8 хворих, які могли там отримати первинну медичну допомогу, а більш складне лікування чи консультацію вже в лікарні. Такий підхід позитивно позначився як на якості та

доступності медичного обслуговування, так і на повсякденному житті сільського населення.

Найбільш активно фельдшерські пункти і лікарні почали відкриватися з кінця 80-х – початку 90-х років XIX століття [554, с. 433]. Наприклад, у 1877 році в Харківській губернії функціонувало 16 медичних дільниць, у 1880 році – уже 33, а в 1900 році – 82 [610, с. 41] (див. додаток А 1.4). Аналогічне зростання спостерігалося з кількістю фельдшерських пунктів. Так, у 1880 році їх було 135 у губернії, а в 1890 – 216 [554, с. 341, 342] (див. додаток А 1.5).

Таким чином, у Харківській губернії протягом другої половини XIX – початку XX століття сільське населення могло отримати медичну допомогу на дільницях, фельдшерських пунктах, у стаціонарах або через роз'їзну систему лікування. Кожне повітове земство в залежності від своїх фінансових можливостей, а також усвідомлення складності проблеми розвитку медичної сфери акцентувало свою увагу на тому чи іншому елементі системи охорони здоров'я.

Роз'їзна система медичної допомоги була успадкована земствами від Міністерства державного майна (так звана окружна медицина). Певна територія, де мешкали державні селяни, підпорядковувалася окружному лікарю, який об'їжджав її і надавав допомогу хворим. Він також контролював діяльність фельдшерів, які лікували населення на місцях. Частина земців така система приваблювала своєю дешевизною, але і якість медичної допомоги у разі її використання була незначною і не відповідала вимогам часу. Не всі лікарі витримували важкі умови праці. Вони більше часу проводили в дорозі, ніж займалися своєю справою.

Прогресивно налаштовані лікарі та представники громадськості виступали за стаціонарну (дільничну систему). Вона передбачала поділ території повітів на дільниці. Лікар повинен був постійно знаходитися в певному визначеному пункті, а ті, хто потребував допомоги, самі мали прибувати до нього. Відвідувати хворих лікарі повинні були лише в найбільш складних і тяжких випадках. У Харківській губернії практично із самого початку функціонування земств ідея розвитку стаціонарного лікування була підтримана більшою частиною гласних. У 1866 році Харківське губернське зібрання прийняло рішення про необхідність створення

дільниць і лікарень при них у всіх повітах регіону [125, арк. 13]. Наприклад, у Лебединському повіті Харківської губернії у 1914 році 15 дільниць відвідало 4100 чоловік, з яких 2057 отримали необхідну медичну допомогу (інші були проконсультовані) [351, с. 5 – 7, 46] (див. додаток А 1.6).

У той же час необхідно відзначити, що окремі земці і лікарі виступали проти значних фінансових вливань у стаціонарну медицину. Вони вважали, що дільнична система буде порушувати принцип справедливості. На їхню думку, селяни, які мешкали в селах поблизу дільничних лікарень та фельдшерських пунктів, будуть мати краще медичне обслуговування, ніж мешканці віддалених сіл та хуторів.

Додатковим фактором на захист застарілої роз'їзної системи лікування називався психологічний, коли селяни з недовірою ставилися до лікарів, бо вважали їх представниками влади. Дану проблему озвучив З.І. Бекарюков на губернському з'їзді лікарів у 1881 році в Харкові. Під час обговорення земцями і лікарями сильних та слабких сторін роз'їзної та стаціонарної системи медичної допомоги він казав, що «... лікар – це панський лікувальник, а фельдшер – мужицький ...» [700, с. 76]. Такі настрої посилювалися і завдяки скромним фінансовим можливостям органів земського самоврядування.

Отже, нестача коштів та упереджене ставлення до системи стаціонарної медичної допомоги призвели до такого явища, як «фельдшеризм», коли останні замість лікарів отримували право лікувати хворих у сільській місцевості. Заради справедливості необхідно зазначити, що цьому сприяла також нестача і лікарських кадрів на місцях. Саме тому окремі повіти (у тому числі і Харківської губернії) у перші десятиліття після 1864 року дозволяли собі мати лише одного лікаря, обходячись самими лише фельдшерами. Наприклад, у 1876 році в Харківському повіті працювало 13 фельдшерів та один лікар на 147 тис. населення [379, с. 4].

Поступовий підйом економіки у другій половині XIX століття позитивно позначився на фінансових можливостях земств. Вони могли все більше вкладати коштів у розбудову медичної сфери. Наприкінці 80-х – 90-х років XIX століття земства починають реалізовувати плани щодо будівництва мережі повітових та

дільничних лікарень. Стаціонарна система лікування стає домінуючою і в Харківській губернії.

Натомість селяни могли отримувати необхідну (особливо первинну медичну допомогу) у фельдшерських пунктах. Якщо сільська громада вважала за необхідне мати на своїх територіях такий медичний заклад, то вона могла узгодити із земством дольовий принцип фінансування фельдшерського пункту. Однак на початку ХХ століття більшість повітових земств поступово починає відмовлятися від практики заміни лікарів фельдшерами, уникає надавати фельдшерам право самостійно лікувати хворих і скорочує чисельність фельдшерських пунктів [185, арк. 72]. У Харківській губернії в 1898 році їхня кількість скоротилася на 61 і склала 155 [554, с. 341, 342].

Важливим елементом системи медичної допомоги, що створювалася земствами, були допоміжні медичні структури. До них відносилися аптеки, віспяні телятники для виробництва вакцин, хіміко-бактеріологічні лабораторії, а також земські медичні навчальні заклади – фельдшерські школи та повивальні училища (акушерські школи), які готували персонал середньої ланки для земської медичної системи.

У кожному повіті діяли земські аптеки (при губернських і повітових лікарнях), а також приватні. Для здешевлення лікувальних засобів земства проводили торги серед фармацевтичних фірм або приватних постачальників на їх поставку. Залежно від фінансових можливостей і важливості препарата їх могли замовляти за кордоном, але це не мало масового характеру. Діяльність аптек спростила процес лікування й позитивно позначилася на житті сільського населення. Особливо важливу роль відігравали аптеки під час епідемій, бо повинні були забезпечувати необхідною кількістю медичних препаратів медиків на місцях.

На початку ХХ століття кожна українська губернія мала на своїй території аптечні склади або магазини (інколи вони функціонували і в повітах). Санітарні комісії або ради координували і слідкували за рівнем забезпечення медикаментами медичні заклади у повітах, і в разі необхідності відбувався обмін препаратами між дільницями. Лікарі і працівники аптек слідкували за якістю медикаментів. Найбільш

далекоглядні з них ставили питання про необхідність виготовлення окремих препаратів (особливо дорогих вакцин) у своїх губерніях. У Харківській губернії земства робили певні кроки в цьому напрямку. Такі заходи самоврядних інституцій сприяли здешевленню ліків, що робило їх більш доступними для пересічного населення.

Одним із важливих напрямків діяльності органів земського самоврядування була робота з попередження та боротьби з епідеміями. У цьому напрямку успіхи земств були найбільш скромними. Протягом другої половини ХІХ – початку ХХ століть корінних позитивних зрушень у даній галузі, на превеликий жаль, не було зафіксовано. У кожній губернії земські самоврядні інституції самостійно розробляли плани заходів щодо боротьби та попередження епідемій. Інколи вони були малоефективними або не носили системного характеру, що пояснювалося фінансовою скрутою, недостатніми науковими знаннями про хвороби та нерозумінням важливості деяких заходів санітарно-гігієнічного характеру.

Оскільки епідемії важко було передбачити, то земства, як правило, не планували в кошторисах суми на боротьбу з ними. На початку своєї діяльності не всі земські установи розробляли плани заходів на час їх спалаху. Додатковими факторами, що підвищували загрозу поширення епідемічних захворювань, були міграція населення та промислове виробництво. Після ліквідації кріпацтва значна кількість сільського населення почала виїжджати до міст або інших регіонів на сезонні заробітки, де найчастіше заробітчани мешкали не в найкращих побутових умовах, а тому часто хворіли і поширювали інфекцію на нові території під час переїздів. Дана загроза була особливо актуальною для Харківської губернії, де швидкими темпами розвивалися різні галузі виробництва.

Усе це змушувало губернські та повітові земства закладати певні суми в кошториси, а також розробляти орієнтовні плани заходів на випадок епідемій. Наприклад, Харківське губернське земство розробило і прийняло 23 січня 1900 року правила участі губернських зборів у боротьбі з можливими епідеміями [154, арк. 89]. Інструкція містила перелік заходів з попередження та необхідних дій губернських і повітових установ до і під час епідемій (див. додаток А 1.7). У

Харківській губернії з 1899 року традиційними стають відрядження штатних земських лікарів для боротьби з епідеміями. Крім них, у разі необхідності земські установи наймали «сезонних» лікарів [222, с. 250]. А на початку ХХ століття Харківське губернське земство профінансувало будівництво «заразних бараків», «дезінфекційних камер» та відкриття санітарно-бактеріологічних лабораторій. З 1900 року в губернії були створені міжповітові лікарські дільниці, які повинні були сприяти покращенню медичного обслуговування населення [230, с. 235, 236].

З набуттям досвіду ведення господарства та з розвитком медичної галузі діяльність органів земського самоврядування набула системного характеру. При губернських та повітових земських лікарнях почали відкривати інфекційні відділення, а з кінця ХІХ століття починають діяти хіміко-бактеріологічні лабораторії. Хімічні станції перевіряли питну воду, продукти харчування, водойми, річки тощо на вміст шкідливих речовин. Особлива увага воді та водоймам приділялася з тієї причини, що в багатьох населених пунктах існувала традиція використовувати воду з водойм не лише для технічних потреб, але й у якості питної. У Харківській губернії така традиція фіксувалася навіть в окремих повітових містах та містечках. Для перевірки води та різної продукції в регіоні органи земського самоврядування фінансували діяльність трьох санітарно-бактеріологічних станцій [368].

Однак слід визнати, що в межах Харківської губернії наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття лише йшов процес створення системи медичної допомоги під час епідемій, що призводило до значного відсотка померлих серед хворих. Офіційні звіти фіксували, що лише незначна кількість людей лікувалася у стаціонарах або спеціально відкритих (на час епідемій) відділеннях. Наприклад, у 1912 році в Охтирському повіті лише 1,5 % хворих перебували в лікарнях, а інші отримували допомогу на дому. Лише за 1879 – 1880 роки від епідемій у селі Боромля померло 12,6 % усіх мешканців населеного пункту (922 особи). Різницю ефективності такого лікування засвідчують дані звітів. Серед хворих, що лікувалися на дому, смертність становила 42,5 %, а в лікарні – 29 % [762, с. 41]. Наведені дані засвідчують різницю

не лише в якості лікування (на дому та медичному закладі), але й загальний рівень медичної допомоги в регіоні.

З кінця XIX століття набуває популярності ідея санітарного напрямку в земському середовищі. У цей час земства починають виділяти кошти на утримання санітарних лікарів, беруть участь у роботі санітарних організацій. На початку XX століття посади санітарних лікарів існували практично в усіх українських губерніях. Вони разом з губернськими санітарними організаціями координували свої зусилля, спрямовані на попередження захворювань на місцях [676, с. 38].

У Харківській губернії перша санітарна організація була створена в Сумах (1901 рік). Вона мала лабораторію для бактеріологічного та санітарно-гігієнічного дослідження щодо стану питної води у повіті, аналізів хворих на дифтерію, холеру, туберкульоз, тиф, дизентерію та інших захворювань. Першими посади санітарних лікарів профінансували повітові земства Охтирки (1904 рік) та Лебедина (1908 рік).

Початок створення санітарних комісій у повітах припадав на 70-ті роки XIX століття (до 1910 року на всю Російську імперію існувало 20 санітарних бюро), а в 1913 році в усій державі нараховувалося лише 250 земських санітарних лікарів. Кращими серед існуючих земських санітарних організацій вважалися Катеринославська, Харківська та Херсонська. Тому закономірно, що саме завідувачу харківським губернським санітарним бюро С.М. Ігумнову належать перші теоретичні праці з епідеміології, в яких епідемії розглядаються як соціальне явище, а також була висунута ідея створення санітарних станцій [582, с. 179, 180]. Необхідно відзначити, що ступінь ефективності роботи з попередження епідемій та поліпшення санітарних умов залежав від вдалої організації просвітницьких заходів, наявності необхідних коштів та авторитету залучених осіб до зазначеної роботи. Зусилля земств у покращенні санітарії на місцях позитивно оцінив відомий лікар М.І. Пирогов, який зазначав, що «... майбутнє належить медицині попереджувальній ...» [734, с. 35].

Поліпшувати медико-санітарне обслуговування населення були покликані і лікарсько-санітарні ради, що утворювалися земськими органами самоврядування в повітах. До їх складу входили представники від земських та міських управ, усі

земські лікарі, ветеринарний та міський лікарі, а також 3 – 4 гласних, яких обирали на 3 роки земські збори, а очолювали їх голови повітових управ. Слід відзначити, що часто діяльність утворених рад була малоефективною. Це було пов'язано з тим, що вони мали статус дорадчого органу при управі. А це викликало незадоволення і часті суперечки між її членами щодо необхідності прислуховуватися до думки головуючого та інших земських чиновників.

Практичну сторону роботи щодо санітарного оздоровлення брали на себе санітарні опікунства. Вони слідували за благоустроєм населених пунктів та чистотою в них. Однак вони також мали своє слабе місце, що було пов'язано з фінансовою залежністю від земств (у яких не вистачало коштів на інші проекти в медичній сфері). А це призводило лише до епізодичних дій з боку опікунств [762, с. 50].

Ще однією організацією, яка повинна була займатися питаннями санітарії, стала мережа санітарних піклувань, що створювалися з 1911 року за розпорядженням Міністерства внутрішніх справ. Губернські і повітові земства отримали зразки положень санітарних піклувань. Спираючись на них, земські установи розробляли і затверджували свої положення щодо повноважень і завдань дільничних санітарних піклувань. Першочерговим серед них було розповсюдження серед населення, яке мешкало в регіоні, найбільш важливих санітарно-гігієнічних знань, що повинні були знизити небезпеку епідемій.

Робота земств Харківської губернії у санітарно-гігієнічній сфері була позитивно оцінена на гігієнічній виставці у Дрездені (почесним дипломом) [271, с. 29]. У 1913 році діяльність земств Харківської губернії на Всеросійській гігієнічній виставці була також відзначена почесним дипломом за будівництво заразних бараків та організацію управління губернською земською лікарнею.

Важливе значення для покращення медичного обслуговування населення відігравали лікарські з'їзди. Вони стали місцем обговорення як загальних, так і конкретних питань щодо розбудови системи медичного обслуговування населення: підвищення кваліфікації лікарів та іншого медичного персоналу, виготовлення сироваток, поліпшення санітарної організації та роботи на місцях,

антиепідеміологічні заходи тощо. Харківське губернське земство організувало майже щорічні з'їзди місцевих лікарів (починаючи з 1876 року) [645, с. 2] (див. додаток А 1.8).

Жодні заплановані органами земського самоврядування заходи з розбудови медичної сфери неможливо було реалізувати без кваліфікованих медичних кадрів. Лікувальні заклади різного профілю потребували не лише збільшення чисельності лікарів, але й медичних працівників середньої ланки та молодшого медичного персоналу. Фельдшерів та акушерок готували у спеціальних школах та училищах. На початковому етапі функціонування земств такі спеціалізовані навчальні заклади були відкриті у Полтавській та Харківській губерніях.

Отже, з перших днів своєї діяльності земства Харківської губернії активно взялися за вирішення покладених на них законом обов'язків щодо розвитку доступної системи медичної допомоги. Земські установи отримали від «Приказів громадської опіки» незначну кількість лікарень зі слабкою матеріально-технічною базою (у Харківській губернії лікарні були лише в Ізюмі та Охтирці) та роз'їзну систему лікування. Тому земства Харківської губернії, у першу чергу, взялися за поліпшення матеріально-технічної бази вже діючих лікувальних закладів та відкритті нових.

Більшість земських діячів принципово виступала проти будь-яких платних послуг у медичних установах, бо це, на їхню думку, порушувало принцип доступності та справедливості. Загальна доступність медичного обслуговування передбачала створення достатньої кількості лікувальних закладів різного типу.

Відповідно до своїх фінансових можливостей земства Харківської губернії відкривали лікарні зі стаціонарами, прийомні покої, фельдшерські пункти, які повинні були покращити якість медичного обслуговування на місцях.

Позитивну роль у розбудові мережі лікувальних закладів у губернії відігравала Харківська губернська лікарня, яка стала базою для виховання медичних кадрів та передачі медичного досвіду. Досягнення у медичній сфері та організаційні питання обговорювалися і на лікарських з'їздах, що проводилися в Харківській губернії з 1876 року.

Поліпшенню медичного обслуговування населення сприяли аптеки, які забезпечували місцевих мешканців і лікувальні заклади необхідними медичними препаратами.

Важливим напрямком діяльності земств Харківської губернії у медичній сфері наприкінці XIX століття була робота з попередження епідемій та покращення санітарного становища в губернії. Для цього було створено ряд установ, які повинні були проводити роботу з попередження епідемій та покращення санітарного становища в губернії. Діяльність санітарних організацій регулювалася спеціальними інструкціями, які затверджувалися земствами. Органи земського самоврядування утримували спеціальний протиепідемічний персонал, оснащений необхідним обладнанням та дезінфікуючими засобами. Для попередження епідемій серед населення земства проводили санітарно-просвітницьку роботу (лекції, читання, виставки).

Земці розуміли взаємозв'язок між ефективністю лікувальних закладів губернії та їх кадровим забезпеченням. Земства вели роботу не лише з підбору кваліфікованих лікарів, але й середнього медичного персоналу (фельдшерів та акушерок).

Координували роботу земств Харківської губернії у медичній галузі спеціально створені комісії і ради.

Отже, земські установи Харківської губернії протягом другої половини XIX – початку XX століття створили доступну систему надання медичної допомоги населенню, яка була зразком для земств інших губерній Російської імперії. Хоча вона і мала свої недоліки, це був крок уперед у порівнянні з доземським періодом у медицині.

3.2 МАТЕРІАЛЬНЕ ТА КАДРОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ МЕДИЧНИХ ЗАКЛАДІВ

Положення 1864, 1890 років передбачали, що земські установи повинні опікуватися питаннями охорони здоров'я у своїх регіонах. Однак вирішити

поставлені завдання самоврядні інституції не могли, не покращивши матеріально-технічне становище вже існуючих лікувальних закладів та не побудувавши нових.

Під час реалізації реформи 1864 року земства отримали у «спадок» від приказів громадського піклування та Міністерства державного майна слабо розвинену мережу лікувальних закладів. Харківська губернія не була виключенням. Під керівництво земських установ перейшли дві невеликі лікарні і певна кількість фельдшерських пунктів, які раніше підпорядковувалися міністерству.

Заради об'єктивності необхідно зазначити, що, крім згаданої матеріальної бази, самоврядні інституції отримали і кошти, які були зібрані в кожній губернії наказами громадського піклування. Останні формувалися за рахунок державних та приватних пожертвувань. У 1865 році земства Харківської губернії отримали від своїх попередників 300 тис. руб. [554, с. 270]. Але це були не «живі гроші», а в переважній більшості представлені у цінних паперах та акціях. Найчастіше на руках у земств опинялися акції Російського товариства залізниць, бо були достатньо прибутковими і ліквідними. Органи самоврядування могли використовувати відсотки від прибуткових акцій.

Незначні суми готівкою, які отримали земства, складали так званий недоторканий фонд, відсотки з якого земські установи могли використовувати лише на утримання богаділень та благодійництво. Маючи спеціальний дозвіл, самоврядні інституції могли готівкові кошти вкладати у цінні папери [817, с. 102, 103]. У 60-х роках XIX століття земські установи отримали від Міністерства державного майна залишкові суми з коштів, що були зібрані з державних селян на медичну сферу.

Чинне законодавство наділяло правом губернські земства розпоряджатися отриманими сумами від приказів громадського піклування. Тому в кожній губернії принцип розподілу коштів був різний. Часто губернські земства йшли шляхом рівного поділу існуючих сум між усіма повітовими земствами або враховували надзвичайні потреби останніх. Це призводило до ситуації, коли повітові земські зібрання виступали з клопотаннями про рівний розподіл між ними частини капіталів, які отримали губернські земства [718, с. 254 – 260].

Отже, у кожній губернії земства отримали не лише різну кількість лікувальних закладів, але й кошти для подальшого розвитку системи охорони здоров'я, що в подальшому вплинуло на можливості і темпи розбудови медичної сфери в кожному регіоні. Органи земського самоврядування, у першу чергу, були змушені займатися реконструкцією або капітальним ремонтом отриманих лікувальних закладів, бо останні в переважній більшості знаходилися в неналежному (інколи в аварійному) стані і не відповідали вимогам часу. Наприклад, Харківське губернське земство було змушене в перший рік свого існування виділити на ремонт богоугодних закладів 42 тис. руб. Причому останнє в рік отримувало лише 15 тис. руб. у вигляді відсотків з капіталу, а іншу частину необхідної суми воно було змушене виділяти з інших прибуткових статей [136, арк. 11].

Закон передбачав, що земські установи повинні самі шукати можливості і кошти для розбудови системи охорони здоров'я на місцях. Тому земства закладали у свої кошториси витрати на медицину, виходячи зі своїх фінансових можливостей. Серед прибуткових статей органів земського самоврядування були податки на землю, з промислових та торговельних підприємств. Існуюча в той час система оподаткування земельних ділянок ставила у нерівне становище селян і поміщиків, бо останні сплачували менші кошти на користь земств, ніж селянські господарства. На ступінь наповнення земських бюджетів впливав і рівень економічного розвитку кожної губернії. Харківська губернія була серед лідерів економічного розвитку Європейської частини Російської губернії у другій половині XIX століття. Частина промислових підприємств розташовувалася в сільській місцевості, що дозволило земствам отримувати в результаті їх оподаткування 28,9 % усіх прибутків наприкінці XIX століття [554, с. 270, 271]. Певні кошти самоврядні інституції отримували від передачі в оренду земського майна, але дана стаття прибутку не могла покрити витрати на медичну сферу. Більшості повітових земств губернії постійно не вистачало фінансових можливостей для реалізації запланованих заходів (у тому числі і на охорону народного здоров'я), тому у випадку дефіциту коштів губернське земство здійснювало так звану розкладку по всіх платниках земських податків. Таким чином, на представників непривілейованих станів лягав основний

фінансовий тягар розбудови медичної сфери.

Для реалізації окремих проектів у медицині губернські земства інколи надавали фінансову допомогу повітовим земським установам. Це були кредити або субсидії, але рідко на повну суму, яка передбачалася для вирішення тієї чи іншої проблеми. Найчастіше повітові земства отримували суму, якої у них не вистачало для розв'язання нагальної потреби. Для зменшення витрат на охорону народного здоров'я частина земських діячів пропонувала ввести платні послуги, що частково було здійснено в українських губерніях (у тому числі і в окремих повітах Харківської губернії).

Так, у перший рік своєї роботи Харківське губернське земство обговорювало питання про відмову від помісячної оплати за лікування і перехід на поденну [125, арк. 12]. У губернії існувала практика поденної або потижневої оплати за лікування (за реально проведений час у медичному закладі). Таке нововведення робило надання медичної допомоги у стаціонарах більш доступним для простих мешканців регіону і на практиці реалізовувало принцип доступної медицини. Правда, дане правило не стосувалося мешканців інших губерній або міського населення. Для них існували окремо затверджені тарифи за лікування. Наприклад, у Харківській губернії за домовленістю з керівництвом залізниць за обслуговування їхнього персоналу в лікарнях брали до 3 руб. за добу. Військові, городяни і сезонні працівники з інших регіонів платили 25 – 50 коп. за добу [747, с. 12].

Мешканців своїх повітів земства Харківської губернії намагалися повністю лікувати безкоштовно. Але бажання земців не завжди були підкріплені належними фінансовими можливостями. Тому в окремих повітах губернії не лише лікування в стаціонарі, а навіть медична допомога в амбулаторії була платною. Але не завжди фінансовий аспект був головною причиною запровадження платних медичних послуг. Окремі гласні в Харківській губернії вважали, що запровадження часткової оплати за надання медичної допомоги повинно було не лише полегшити фінансовий тягар земств, але й виховувати селян. На їхню думку, сплачуючи за ліки та допомогу, селяни більш уважно повинні були ставитися до медичних препаратів та порад лікарів. Саме такі позиції відстоювала більшість гласних Куп'янського

повітового земства [717, с. 11, 12]. Але необхідно зазначити, що більшість повітових земств виступала проти платного амбулаторного лікування.

Бажання земців зробити медичну допомогу населенню безкоштовною і доступною знайшло своє підтвердження в принциповій позиції більшості земських установ у питанні розповсюдження безкоштовних або дешевих лікарських препаратів. Уряд, прийнявши ряд законодавчих актів, підтримав позицію самоврядних інституцій. У 1889 році Сенат дав роз'яснення щодо забезпечення земствами безкоштовними ліками міських робочих, якщо в населеному пункті були відсутні приватні аптеки. Лікарський статут 1892 року передбачав, що малозабезпечені мешканці сільської місцевості повинні були отримувати безкоштовні ліки в земських аптеках [744, с. 375].

Для раціонального використання коштів, передбачених для розбудови системи охорони здоров'я, земства щороку планували найбільш важливі питання, які потребували невідкладних або системних заходів: закупівлю необхідного медичного обладнання, ліків, сироваток, ремонтні роботи, будівництво, оплату праці медичних працівників, підвищення кваліфікації, підбір кадрів тощо. Усе це вимагало постійного фінансування з боку земського самоврядування. Незважаючи на достатньо скромні свої можливості, земства Харківської губернії протягом другої половини XIX століття постійно нарощували обсяги витрат на розиток системи охорони здоров'я. Якщо в 1871 році фінансові вливання земських установ у медичну галузь становили 49000 руб., у 1880 році – 194700 руб., то в 1900 році – 979800 руб. [21, арк. 2 – 20]. Тобто сума коштів, спрямованих на медицину, за вказаний період зросла майже у 20 разів. Наведені цифри засвідчують постійну турботу органів земського самоврядування щодо подальшого розвитку системи охорони народного здоров'я. Витрати на розбудову медичної сфери перетворили медичне питання на одне з найдорожчих у щорічних земських кошторисах. Кошти, що виділяли земські установи на медицину, часто дорівнювали від $\frac{1}{4}$ до $\frac{1}{3}$ земських бюджетів. Лише на початку XX століття темпи зростання фінансових витрат на медичну сферу уповільнилися, що було пов'язано з переорієнтацією земських установ на розвиток освіти, а також зі зменшенням невирішених медичних проблем [560, с. 135].

У той же час у кожному повіті Харківської губернії ситуація з матеріально-технічною базою медичної галузі була різною. Окремі самоврядні установи звітували, що під лікувальні заклади використовувалися споруди, які знаходилися в аварійному стані і не підходили (із санітарної точки зору) для перебування в них хворих. У разі неможливості відремонтувати такі споруди земства йшли на непопулярний крок щодо закриття лікарень або амбулаторій. Наприклад, у 1907 році Охтирське повітове земство прийняло рішення про закриття фельдшерського пункту в селі Пушкарне. Під час обговорення даного питання відзначалося, що лікувальний заклад знаходився в одній із кімнат приміщення сільського правління. Хворі, серед яких були й інфекційні, знаходилися в одному будинку разом з відвідувачами правління, що сприяло поширенню хвороб серед інших людей. Фельдшерський пункт не мав необхідного медичного обладнання та лікарських препаратів [762, с. 33].

Земства фіксували випадки крадіжок майна лікувальних закладів з боку медичного та обслуговуючого персоналу, відсутність достатньої кількості медиків, обладнання та медикаментів. У Харківській губернії в земських лікарнях існувала практика ставити спеціальні мітки на майно лікарень, що повинно було стримувати бажаючих від крадіжок або допомогти його знайти. У середині 60-х років XIX століття саме це дозволило знайти Харківському губернському земству викраденого лікарняного майна на суму близько 1000 руб. [138, арк. 58, 59].

Частими були випадки, коли земські лікарі за низької заробітної плати починали шукати додатковий підробіток. Вони влаштовувалися на роботу в інші заклади або відкривали приватні прийоми, що негативно позначалося на рівні медичної допомоги простого населення та знижувало авторитет земської медицини [700, с. 67]. Тому питання забезпечення земських лікувальних закладів кваліфікованими кадрами постійно залишалося першочерговим завданням, яке вирішували самоврядні інституції. У такій ситуації окремі земські діячі стояли перед дилемою щодо медичного обслуговування населення, яке формулювали так: «... краще дати якісне, але не всім, чим поступитися якістю і дати посереднє, сіре, але багатьом ...» [611, с. 58 – 80].

З метою ефективного використання коштів у медичній сфері земства почали активно запроваджувати контрактну систему постачання до медичних закладів усього необхідного (ліків, обладнання, інвентаря, продовольства тощо). Органи земського самоврядування проводили спеціальні торги, про які заздалегіть повідомлялося в місцевій пресі. У торгах брали участь усі бажаючі, а перемагав той підрядник, який пропонував найвигідніші ціни й послуги. Були випадки, коли при проведенні торгів жодний із підрядників не погоджувався на умови земств: у такому випадку торги вважалися такими, що не відбулися [378, с. 36].

Часто, перебуваючи у скрутному фінансовому становищі, земські установи намагалися йти або шляхом економії при покращенні матеріально-технічного забезпечення лікувальних закладів, або одночасно вирішити декілька проблем. Наприклад, Харківське губернське земство після тривалих консультацій з фахівцями витратило 10 тис. руб. на електрифікацію губернської земської лікарні [222, с. 1 – 4]. Окрім нової системи освітлення, лікарня отримала і центральне парове опалення (використовувалася пара від електричного генератора електричної станції). Саме це і стало вирішальним фактором, чому право на переобладнання лікарні виграла фірма «Кременецький, Маєр і К^о». Вклавши значні кошти у модернізацію лікарні, губернське земство зекономило на утриманні застарілого обладнання та чисельного обслуговуючого персоналу [817, с. 117, 118].

Боротьба за економію давала можливість вкладати заощаджені кошти для реалізації інших медичних проектів. Інколи зекономлені суми були досить значними. Наприклад, Харківська губернська земська управа у своєму звіті зазначала, що за період 1872 – 1873 років зекономила лише на закупівлі одягу та білизни для хворих 22 % від запланованих витрат, на вугіллі – 16 %, на медикаментах – 11 %, на дровах – 5 % [378, с. 38]. Економії коштів сприяло використання медичними закладами господарського методу заготівлі припасів або речей. Як ми вже зазначали, найчастіше до таких робіт залучалися душевнохворі пацієнти (з легкою формою хвороби). Їх використовували при випасі худоби на присадибних ділянках або на городах та в садах. Так, у 1872 році такий спосіб заготівлі моркви і капусти дозволив зекономити 610 руб. 12 коп., у 1875 році –

554 руб. 39 коп. [378, с. 38, 39]. Здешевленню витрат на харчування хворих сприяла широка практика застосування підсобних господарств. Вони не лише могли забезпечити лікувальні заклади необхідним продовольством, але й інколи давали прибуток. Наприклад, у Лебединському повіті керівництво Василівської земської лікарні отримало від продажу свиней, яких вигодували хворі та персонал, 141 руб. 50 коп. [210, с. 79].

Керівництво окремих лікарень не обмежувалося лише заготівлею продуктів харчування. Для виготовлення простих побутових речей при медичних закладах земства відкривали різноманітні майстерні (столярні, кравецькі тощо). Харківська губернська земська лікарня не була виключенням. Її керівництво за згодою і завдяки допомозі земства збудувало на своїй території цегельний завод, продаж продукції якого допомагав медичному закладу вирішувати не лише питання забезпечення продуктами та необхідними речами хворих, але й реалізовувати інші витратні проекти лікувального закладу. Наведені факти засвідчують, що органи земського самоврядування Харківської губернії поступово набиралися досвіду у вирішенні господарських проблем, що позитивно позначалося на розвитку системи охорони народного здоров'я.

Але інколи земства допускали і помилки під час реконструкції медичних закладів. Так, керівництво Харківської губернської земської лікарні не повністю врахувало можливі економічні наслідки від запровадження у медичному закладі нового обладнання в туалетах, яке в результаті збільшило витрати на воду і на асенізаційні роботи (до 3000 руб. за рік). Така ситуація змусила земство в екстремному порядку виділити додаткові кошти на чергове переобладнання туалетів на пневматичну систему. Нове обладнання зменшувало витрати лікарні (а значить і земства) на воду та вивіз нечистот [131, арк. 111].

Для запобігання таких прикрих випадків у Харківській губернії при затвердженні кошторисів відбувалося спільне обговорення актуальних проблем медицини земцями, які представляли лікарсько-санітарні ради, та представниками медичних установ. Подібна практика дозволяла уникнути помилок, «не забувати актуальні проблеми», раціонально розподіляти і витрачати кошти. Після таких

обговорень земські зібрання затверджували свої кошториси. У 1904 році на VIII з'їзді земських лікарів та представників земств Харківської губернії його делегати дали позитивну оцінку подібної практики: «...господарська частина має цікавити лікарів з огляду на більш правильне розподілення земських коштів...» [432, с. 93]. Вони вважали доцільним поширити її і на інші губернії Російської імперії.

Як уже зазначалося, раніше кожне земство в залежності від своїх можливостей закладало ті чи інші суми на розвиток медичної сфери. Кожне повітове земство само вирішувало найбільш актуальні напрямки діяльності в даному напрямку. Були випадки, коли земські інституції, часто перебуваючи у фінансовій скруті, на жаль, інколи йшли шляхом економії саме за рахунок медичного обслуговування населення. Недофінансування галузі призводило до того, що нові лікувальні заклади мали невеликі площі (без операційних, стерилізаційних та інших необхідних приміщень).

Український дослідник *О.М. Рогоза* відзначив, що земські кошти, які виділялися на медичні потреби, можна було умовно поділити на постійні та випадкові. До постійних він відносить утримання медичного та обслуговуючого персоналу, витрати на медикаменти та утримання хворих (харчування, опалення та освітлення, білизна та її прання, підтримка чистоти), до випадкових – витрати на ремонт, купівлю нових приміщень, запрошення тимчасового медичного персоналу, боротьбу з епідеміями [817, с. 121].

Найбільш витратнішими серед медичних статей було утримання лікарень та оплата медичного персоналу. Якщо у перші роки функціонування земських лікувальних закладів щорічно на медичне обслуговування виділялося 49 – 73 коп. (на одного мешканця), то поступово з часом вони зростали. Значні суми йшли на харчування хворих. У середньому щодня лише на одного пацієнта виділялося приблизно 1 фунт білого хліба та близько $\frac{3}{4}$ фунта яловичини. І це не враховуючи інших продуктів. Тому логічним було існування при лікарнях підсобних господарств, які забезпечували медичні заклади харчами і зменшували собівартість лікування для земств.

Земства намагалися запроваджувати в лікувальних закладах новітні методики лікування, обладнання, медикаменти, які повинні були прискорити процес одужання хворих. У залежності від своїх фінансових можливостей органи земського самоврядування Харківської губернії відкривали лабораторії, які слідкували за якістю води, продовольчих товарів, виготовляли сироватки для вакцинації населення. Наприклад, подібні лабораторії працювали у Харкові (1878 рік), Сумах (1886 рік) та інших повітових центрах регіону. Завдяки спільним зусиллям земства і міської влади було відкрито рентгенологічний кабінет у Лебединській лікарні та санітарно-бактеріологічну лабораторію. З 1887 року в Харкові при губернській лікарні почали виготовляти сироватку. При створенні таких медичних закладів земства інколи плідно співпрацювали з органами міського самоврядування, що позитивно позначалося на повсякденному житті населення. Наприклад, у 1883 році в Харківській губернії було вакциновано 89110 чоловік, і з кожним роком кількість вакцинованих у регіоні зростала (1891 рік – 92587, 1893 рік – 120410) [60, арк. 3]. Для більш ефективної боротьби з епідеміями земства краю з кінця ХІХ століття починають будувати у повітах «заразні бараки» та «дезінфекційні камери».

Натомість земці розуміли, що важко чекати успіхів від медицини за відсутності достатньої кількості кваліфікованих кадрів. У спадок від приказів громадського піклування земські органи самоврядування отримали проблему недостатнього забезпечення лікувальних закладів лікарями та середнім медичним персоналом. На початку діяльності земських установ персонал медичних закладів дозволяв собі інколи нехтувати своїми службовими та професійними обов'язками. Чиновники пояснювали такий стан речей невисокою заробітною платою та відсутністю належного контролю за роботою богоугодних закладів. Тому в залежності від своїх можливостей земства почали проводити роботу щодо збільшення чисельності медичних працівників. Земці розуміли, що необхідно звертати увагу на підвищення кваліфікації лікарів та середнього медичного персоналу (фельдшерів, акушерок, санітарів).

У перші роки діяльності органів земського самоврядування з метою економії коштів самоврядні інституції почали запрошувати на роботу ротних фельдшерів,

праця яких коштувала значно менше, ніж лікарів. Наприклад, у Лебединському повіті Харківської губернії в середині 60-х років відсоток фельдшерів дорівнював 93 % від загального числа медичних працівників [769, с. 178]. Слід зазначити, що залучені ротні фельдшери отримували плату навіть меншу, ніж звичайні, що й пояснювало їхню «надзвичайну популярність» серед частини земців. Окремі земські діячі вказували на те, що кошти, необхідні для оплати праці лікаря, можна використати на утримання трьох фельдшерів. Однак останні в переважній більшості мали низьку кваліфікацію й могли надавати лише початкову медичну допомогу. Установити точний діагноз, проводити складне лікування вони не могли, бо не мали достатніх знань. Отже, така економія давала негативний результат, бо колишні військові фельдшери не могли замінити лікарів і в переважній більшості мали недостатню кваліфікацію. Їхня діяльність негативно оцінювалася більшістю земських лікарів: «В умовах, коли фельдшерам надана самостійна практика, фельдшеризм – велике зло. Ротні фельдшери, коли самовпевнено починають лікувати хворого, то приносять йому шкоду» [762, с. 34].

Додатковим негативним фактором було те, що медичні заклади Російської імперії готували фахівців у недостатній кількості. Медичних факультетів, як і університетів, у державі було мало. Незначний відсоток бажаючих отримати медичну освіту мав можливість виїхати за кордон. У ситуації, коли не вистачало кваліфікованих лікарів, останні часто обирали для себе приватну практику замість менш прибуткової роботи в земських медичних закладах. Тому багато земств певний час використовували практику запрошення на роботу лікарів-сумісників (яким дозволяли паралельно займатися і приватною практикою), яка існувала до 1864 року. Але навіть за сумісництвом було небагато бажаючих працювати. Дану ситуацію яскраво ілюструє звіт Лебединської земської управи: «...знайти третього (додаткового) медика якщо й не є неможливим, та дуже важким. Багато повітів Харківської губернії мають усього лише по одному лікарю, і то з місцевих лікарів, тому що на запрошення земства вільних медиків бажаючих служити в земстві немає, запросити ж 20 фельдшерів ще важче, бо в повіті земству служать 8 фельдшерів, які, по відгукам лікарів, не всі відповідають їх призначенню, але замінити незадовільних

кращими при всьому бажанні управи та земських лікарів виявляється неможливим, за відсутністю фельдшерів взагалі...” [188, арк. 66].

Частина земців і лікарі-практики розуміли, що сумісництво шкодить якості медичного обслуговування населення і виступали проти цього. Саме через це Харківське губернське земство відмовило у клопотанні Зміївському повітовому земству про дозвіл місцевим лікарям виконувати свої обов’язки за сумісництвом [222, с. 7]. Виконання ж сумісниками судово-медичних та медико-поліцейських функцій викликало недовіру до них з боку місцевого населення.

Земства використовували різні способи в пошуках фахівців на вакантні посади. Наприклад, у 1866 році Харківська губернська земська управа декілька разів давала оголошення у пресі про існуючу вакансію на посаду старшого лікаря Харківських богоугодних закладів. Однак після тривалих пошуків до земства звернувся лише лікар Орловського піхотного полку, що був розквартирований у місті [138, арк. 58].

У переважній більшості земські органи самоврядування мали скромні фінансові можливості, а тому часто не могли запропонувати лікарям привабливі фінансові умови оплати їх праці. Наприклад, у 1866 році заробітна плата земського лікаря в Лебедині становила 600 руб. на рік, а фельдшера 120 руб. (якому додатково було надано квартиру) [351, с. 2]. Такий стан речей підштовхував лікарів звертатися з клопотаннями про підвищення заробітної плати. Земські органи самоврядування намагалися задовольнити ці звернення.

З останньої чверті XIX століття фінансові можливості окремих земств покращилися, що позитивно вплинуло на рівень оплати медичних працівників, які навіть могли претендувати на пенсійне забезпечення та різні пільги. Лікарі могли отримати відпустку (до чотирьох місяців) за казенний рахунок. Їхні діти мали пільги під час навчання в земських школах та гімназіях. У разі смерті лікаря його родина отримувала за нього пенсію. Зазначені заходи були спрямовані на підняття авторитету, статусу земських лікарів та поліпшення їхніх умов життя. Факти піклування про лікарів та членів їх родин підтверджують матеріали засідання Охтирських земських зборів у 1890 році. На них обговорювалася важка фінансова

ситуація в родині померлого фельдшера Г. Карнаухова, дружина якого не могла утримувати трьох малолітніх дітей. Враховуючи позитивні відгуки про діяльність померлого, земські збори вирішили надати фінансову підтримку родині [762, с. 35]. Земства багатьох губерній використовували практику надання різноманітних пільг лікарям та середньому медичному персоналу: службові квартири, гроші на переїзди, безкоштовне опалення та освітлення, а в окремих випадках для залучення необхідного фахівця навіть будували житло [258, с. 471].

Такі заходи позитивно вплинули на бажання молодих випускників медичних факультетів працювати в земських лікувальних закладах. Наприкінці XIX – на початку XX століть поступово проблема кадрового забезпечення земської медицини стала вже не такою гострою. У цей час фінансовий стан земств стабілізувався, і вони отримали можливість збільшувати заробітну плату лікарів, а отже, зробити земську службу більш привабливою. У результаті постійного залучення нових фахівців зросла й загальна чисельність лікарів, що призвело до зменшення навантаження на лікарів. Поступово число бажаючих працювати в земських лікувальних закладах зростало, що дало можливість земствам обирати кращих фахівців. Сформувалася практика, коли кандидатів на посади приймали на роботу з випробувальним терміном або брали відповідно до черги, що складалася серед бажаючих обійняти посаду земського лікаря [817, с. 129].

У той же час слід зазначити, що не всі земські лікарі мали однаковий статус, а це негативно позначалося на процесі кадрового забезпечення медичних закладів. Лікарі, які обіймали посади, передбачені розписами приказів громадського піклування та окружної медицини, вважалися держслужбовцями і мали право отримувати пенсію по закінченню роботи за віком [744, с. 58, 59]. Земства мали право і використовували його щодо порушення клопотання про надання своїм лікарям прав державної служби (це надавало можливість кар'єрного росту і підняття по службових сходах відповідно до Табеля про ранги). Наприклад, «Сумський вісник» за 16 лютого 1913 року повідомляв, що земський лікар Сумського повіту Пудков отримав чин надвірного радника [491]. З часом усі земські лікарі і фельдшери отримали статус держслужбовців (окрім сумісників).

Друга половина XIX – початок XX століття стали періодом значних відкриттів у фармакології та методиці проведення операцій. Земські лікарі намагалися донести нові методи лікування й до простих селян. Дану позицію ілюструють слова земського лікаря К.А. Зильберника з Лебединя: «Ми повинні піклуватися про наближення лікарської допомоги до населення і про її покращення тут, на місці» [212, с. 504].

З метою підвищення професійного рівня своїх лікарів земствами було запроваджено практику так званих «наукових відряджень». У той же час необхідно відзначити, що земці розуміли актуальність «медичного питання». Земства за свої кошти відправляли лікарів на підвищення кваліфікації або для проходження спеціалізації до провідних університетів або провідних лікарень Російської імперії та Західної Європи. На час такого відрядження, яке могло тривати декілька місяців, за ними зберігалася заробітна плата, а також виплачувалася спеціальна премія чи субсидія, що надавалася для покриття витрат на проїзд, проживання та плату за прослуховування наукових курсів. Після закінчення відрядження лікар обов'язково виступав зі звітом-доповіддю перед колегами та управою. Найчастіше це відбувалося на засіданнях лікарсько-санітарних рад [223, с. 114]. Наприклад, завдяки профінансованому Лебединським земством відрядженню до Парижу (на 9 місяців) лікар Лебединської земської лікарні К.А. Зильберник зміг вдосконалити свої знання в різних галузях медицини [753, с. 36]. Приймаючи на роботу старшого лікаря Харківських богоугодних закладів, губернське земство поставило перед ним вимогу про обов'язкове складання іспиту на звання доктора медицини [138, арк. 58]. Губернське земство навіть обговорювало заходи щодо створення довготривалої програми з підготовки кваліфікованих лікарів на базі земської лікарні у Харкові або на медичному факультеті місцевого університету. Але через брак коштів ці ідеї не були реалізовані.

Підвищенню кваліфікації лікарів і фельдшерів сприяли спеціалізовані наукові видання, які земства виписували за свої кошти. При окремих лікарнях вони відкривали спеціалізовані бібліотеки. Дані витрати оформлялися як заходи для покращення медичної справи та санітарних умов [385, с. 70]. Завдяки цьому лікарі

та інші медичні пацівники отримували можливість підвищувати свій професійний рівень, ознайомлюючись з передовими досягненнями в медичній галузі. Увесь комплекс заходів, що здійснювали органи земського самоврядування, давав свої позитивні наслідки. У багатьох повітових медичних закладах Харківської губернії наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття працювали фахівці, які могли проводити складні операції на шлунку, оці та інших органах (див. додаток А 2.1). Це дозволило наблизити кваліфіковану медичну допомогу до населення на місцях. Спостерігався процес поступового зростання чисельності земських лікарів у медичних закладах Харківської губернії: 1870 рік – 22, 1905 рік – 120 [554, с. 359] (див. додаток А 2.2).

Актуальні питання медицини обговорювалися на сторінках спеціалізованого видання «Лікарська хроніка Харківської губернії», яке виходило завдяки фінансовій підтримці земств регіону (з 1890 року). «Хроніка» виконувала роль своєрідного джерела, через який медики краю могли отримувати інформацію про передовий досвід, обговорити актуальні питання щодо розвитку медицини тощо.

Крім лікарів, земські медичні заклади відчували нестачу середнього медичного персоналу. Питома частина фельдшерів, які працювали в земських лікарнях, амбулаторіях та приймальних відділеннях, мала досвід роботи лише в армії. Їхній кваліфікаційний рівень часто (і заслужено) викликав нарікання з боку пацієнтів та керівництва лікувальних установ. Земці і громадськість піддавали критиці фельдшерів за їх несумлінне ставлення до своїх обов'язків. «Краще залишити фельдшерський пункт без постійного фельдшера, а ніж мати там у переважній більшості поганого...» [236, с. 49 – 56]. Систематична критика якості роботи ротних фельдшерів не залишилася поза увагою уряду. Циркуляр Міністерства внутрішніх справ 7 листопада 1885 року передбачав позбавлення права самостійної медичної практики фельдшерів, а також права обіймати посади сільських фельдшерів. Лише закінчивши курси при фельдшерських школах, ротні зрівнювалися в правах зі шкільними фельдшерами. Органи земського самоврядування проводили роботу не лише стосовно підняття кваліфікації ротних фельдшерів, але й шкільних.

Земства використовували різні форми заохочення, зокрема, матеріального для того, щоб спонукати ротних фельдшерів підвищувати свій професійний рівень. Часто шкільним фельдшерам призначалася більш висока заробітна плата. Наприклад, Куп'янське повітове земство встановило оклад шкільного фельдшера у 360 руб., а ротний отримував на 120 руб. менше [350, с. 49].

Через зазначені причини органи земського самоврядування шукали заміну ротним фельдшерам. Як альтернатива останнім розглядалися шкільні фельдшери (отримали медичну освіту у спеціальних школах). Однак подібних навчальних закладів було небагато, як і їх випускників. Заради справедливості необхідно зазначити, що шкільні фельдшери за ступенем підготовки часто були не набагато кращими від ротних. Однак навіть таких «фахівців» не вистачало для заповнення існуючих вакансій у земських лікувальних закладах. Наприклад, у звіті Лебединського земства за 1870 рік відзначалося, що в окремих волостях фельдшерів узагалі не було [187, арк. 66].

Середній медичний персонал у Російській імперії готували спеціальні фельдшерські школи, повивальні училища. З перших років своєї роботи органи земського самоврядування починають активно долучатися до реконструкції вже існуючих навчальних закладів медичного профілю та будівництва нових. Часто зазначені школи та училища функціонували при губернських або повітових лікарнях.

У Харківській губернії губернське земство отримало фельдшерську школу, яка раніше підпорядковувалася приказу громадського піклування. Навчально-виховний процес у ній відбувався відповідно до статуту, який був створений на базі «Нормального статуту фельдшерських шкіл». Статут і навчальні програми також затверджувалися (відповідно Міністерством внутрішніх справ і Медичною радою цього ж міністерства). Керівництво школи мало право змінювати розподіл годин при вивченні предметів та вводити нові дисципліни.

Харківське губернське земство скористалося наданим правом. Після тривалих обговорень з повітовими земствами у фельдшерській школі було підвищено вимоги до бажаючих отримати спеціальну освіту. Проблема заключалася в тому, що

існуюче на той час законодавство («Нормальний статут фельдшерських шкіл») дозволяв усім, хто мав мінімальну освіту (умів читати, писати та рахувати), вступати до навчального закладу. У такій ситуації учні школи більше часу витрачали не на отримання спеціальних медичних знань, а на вивчення загальних предметів. Це призводило до перевантаження програм предметами та скорочення годин на освоєння фахових дисциплін. Земці знайшли свій вихід з даної ситуації. Вони запровадили своєрідний освітній ценз для бажаючих вступити до фельдшерської школи. До навчального закладу приймалися лише діти, які закінчили двокласні народні училища. Претенденти, які не закінчили вищезгаданий заклад, мали право скласти іспити, питання на якому формувалися згідно з навчальною програмою училища [717, с. 13, 14].

Відкриття нових навчальних закладів з підготовки середнього медичного персоналу не могло гарантувати високу кваліфікацію майбутніх випускників. Існувала проблема відриву теоретичних знань від практики, що негативно позначалося, коли випускники розпочинали свою роботу в лікувальних закладах. Земські звіти містять багато скарг з боку хворих або керівництва медичних закладів щодо таких «фахівців».

У Харківській, як і в інших українських губерніях, поступово формувалася традиція залучати лікарів-практиків до викладання у фельдшерських школах та повивальних училищах. Частина слухачів згаданих закладів сплачувала кошти за своє навчання. Вони не забезпечувалися також житлом, одягом і харчуванням. Другу частину слухачів складали стипендіати, яких направляли на навчання повітові земства. Вони не тільки безкоштовно навчалися, але й отримували після завершення школи в подарунок медичні інструменти і спеціальну літературу [140, арк. 256, 265, 266]. Після закінчення школи кожний стипендіат за попередньою угодою повинен був відпрацювати в земських лікувальних закладах. Однак не всі вони сумлінно виконували свої обов'язки. Це змушувало земців ставити питання про більш ретельний підбір претендентів на безкоштовне навчання у фельдшерських школах та акушерських училищах [147, арк. 4]. Серед пропозицій найбільшого схвалення отримала ідея щодо залучення майбутніх стипендіатів до роботи у земських

лікувальних закладах, за результатами якої претендент міг отримати направлення від земства на навчання або ні.

Розуміючи важливість питання підготовки кваліфікованого середнього медичного персоналу, земства були готові йти на значні фінансові витрати. У разі необхідності та за наявності коштів органи земського самоврядування розширювали фельдшерські школи. Наприклад, Сумське повітове земство виділило земельну ділянку під таку школу і в разі необхідності було готове «... нести частину витрат на школу, ... зробити це без будь-яких вагань..., бо потреба у фельдшерській школі у них величезна, багато медичних пунктів потребують фельдшерів, а населення – медичної допомоги ...» [492, с. 2]. Органи земського самоврядування, вирішуючи проблему кадрового забезпечення лікувальних закладів, через засоби масової інформації давали оголошення про наявність вакансій фельдшерів у тій чи іншій місцевості.

Але найбільш гострою в цей період була проблема практичної відсутності фельдшерів-жінок у лікувальних закладах Російської імперії. У другій половині XIX – на початку XX століття відбулися зміни, що охопили всі сфери життя тогочасного суспільства, які, у тому числі, позитивно позначилися на статусі жінки. Відхід від патріархальних стереотипів щодо ролі жінки в суспільстві сприяв збільшенню числа останніх серед учнів та студентів у навчальних закладах різного типу.

Відчуваючи вимогу часу, земські фельдшерські школи та повивальні училища почали готувати жінок-фельдшерів та акушерок. Логічно, що хвора або вагітна жінка більше довіряла й охоче зверталася за допомогою до жінки-медика, аніж до чоловіка. Тому питання забезпечення земських лікувальних закладів такими фахівцями було актуальним [131, арк. 116].

З перших років своєї діяльності земства розгорнули роботу з відкриття повивальних училищ, що готували акушерок. Так, у 1869 році Харківське губернське земство відкрило повивальне училище з пологовим відділенням, в якому навчалися стипендіатки, які мали направлення від повітових земств. Головним чином вони були із селянських родин. Але, як і з випускниками-чоловіками фельдшерських шкіл, випускниці-акушерки намагалися не повертатися в ту

місцевість, звідки приїхали. Використовуючи різні приводи, вони відмовлялися їхати в села, а залишалися в губернському або повітових містах, де отримували вищу заробітну плату. У сільській місцевості через це жінок-акушерок продовжувало не вистачати [127, арк. 24, 25]. Для підвищення зацікавленості випускниць повивальних училищ у поверненні на село та підняття їх статусу земства дозволяли їм продовжувати навчання в школах, по закінченню яких вони отримували кваліфікацію фельдшера. Таким чином, вони могли отримувати вищу заробітну плату, а земські установи поліпшити кадрове забезпечення лікувальних закладів на місцях.

Але, на жаль, діяльність жіночих відділень земських фельдшерських шкіл тривала недовго. Згідно з розпорядженням Міністерства внутрішніх справ підготовка жіночого медичного персоналу була заборонена, а відділення закриті. Уряд не надав пояснення причини прийняття такого рішення, але воно однозначно негативно вплинуло на повсякденне життя населення. Земства критично сприйняли заходи влади щодо такої заборони [218, с. 1]. Після цього земські звіти відзначали зростання звернень хворих та вагітних до знахарів і повитух на місцях, які повинні були замінити нестачу медиків середньої ланки в регіонах. Лише через певний час уряд знову дозволив відновити діяльність жіночих відділень земських фельдшерських шкіл, бо шкода від різноманітних цирульників та знахарів була значною. Особливо це стосувалося високої смертності матерів і дітей під час пологів. Земства не могли миритися з такою ситуацією і шукали різноманітні шляхи вирішення даної проблеми.

Розуміючи важливу роль у лікувальному процесі середнього медичного персоналу, земства здійснювали заходи, що сприяли підвищенню їхньої кваліфікації. Вони мали можливість проходити спеціальні курси, на яких протягом двох-трьох місяців ознайомлювалися з новими препаратами, методиками лікування, обладнанням, передовим досвідом. Під час навчання на курсах земства оплачували курсантам житло, харчування, а на постійному місці роботи за ними зберігалася заробітна плата [560, с. 63].

Ще однією проблемою, яку вирішували земства при розв'язанні кадрової проблеми, була відсутність достатньої кількості молодшого медичного персоналу в лікувальних закладах (санітари та інші). Низька заробітна плата, важкі умови праці, відсутність пілг призводили до постійної плинності кадрів. Кожне земство шукало свої шляхи вирішення даної проблеми. Наприклад, у Харківській губернії існувала практика підвищення заробітної плати молодшому медичному персоналу в залежності від терміну роботи на одному місці. Такі працівники отримували надбавки після трьох, а інколи й півтора роки роботи (в інших губерніях найчастіше встановлювали надбавки після п'яти років). Земство само визначало розмір надбавки та ступінь важливості роботи, яку виконував кандидат [717, с. 16]. Частина лікарів та земців пропонувала відкривати спеціальні навчальні заклади для підготовки молодшого медичного персоналу, але дана ініціатива не отримала підтримки у влади та більшості земських діячів. Серед головних причин була нестача коштів і нерозуміння ролі санітарів та інших працівників у лікувальному процесі.

Серед найпоширеніших методів ліквідації нестачі медичних кадрів було запрошення на тимчасову роботу лікарів, фельдшерів та санітарів. Найчастіше така практика застосовувалася під час епідемій, що достатньо часто фіксувалося в губерніях. Однак тимчасово запрошені медики отримували більш низьку заробітну плату і не мали тих пілг, які мали постійні працівники земських медичних установ.

Таким чином, можна зробити висновок, що земства Харківської губернії у другій половині XIX – на початку XX століття мали певні досягнення в розвитку матеріально-технічної бази та кадровому забезпеченні лікувальних закладів. Земства зіткнулися з проблемою фактичної відсутності системи лікувальних закладів у губернії. Переважна більшість населення могла розраховувати на допомогу фельдшерів, які часто не мали достатньої кваліфікації. Такий стан речей зумовив першочергові завдання, які взялися вирішувати земства Харківської губернії. У залежності від своїх фінансових можливостей кожне повітове земство активно взялося за реконструкцію старих та відкриття нових лікувальних закладів. Обсяги земських витрат на медицину в губернії почали скорочуватися лише на початку

XX століття. Загальна сума витрат на медичну сферу органів земського самоврядування краю у 1886 – 1890 роках склала 13800 руб. Така діяльність принесла позитивні наслідки. У кожному з повітів були відкриті лікарні, амбулаторії та прийомні відділення, які зробили доступною медичну допомогу для простих мешканців регіону. Окремі лікувальні заклади мали новітнє медичне обладнання (рентгенологічні кабінети тощо) або санітарно-бактеріологічні лабораторії.

У перші два десятиріччя діяльності земств у більшості повітів Харківської губернії гостро стояло питання забезпечення медичних установ кваліфікованими кадрами. У такій ситуації лікарів замінювали фельдшерами, які не мали достатньої кваліфікації. Органи земського самоврядування запрошували випускників медичних факультетів та «вільних» лікарів на роботу. Останнім надавалася можливість періодично підвищувати свою кваліфікацію через наукові відрядження, курси. Медичні заклади отримували спеціалізовані медичні видання, які дозволяли знайомитися з останніми досягненнями в медичній сфері. За кошти земств у губернії друкувалася «Лікарська хроніка Харківської губернії», на сторінках якої фахівці та громадськість обговорювали актуальні питання медицини та шляхи вдосконалення медичної галузі краю.

Значну увагу земства приділяли питанню підготовки та підвищення кваліфікації середнього медичного персоналу. У Харківській губернії коштом земств відкриваються фельдшерські школи та повивальні училища, які повинні були забезпечити лікувальні заклади в повітах необхідними фахівцями. Земці вели роботу з підготовки жінок-акушерок для медичних установ губернії.

Прогресивно налаштовані земці й лікарі пропонували більш ретельно проводити кадрову політику щодо молодшого медичного персоналу (відбір та періодичне підвищення кваліфікації), але їхні пропозиції не були підтримані.

Отже, органи земського самоврядування Харківської губернії налагодили достатньо ефективну систему охорони народного здоров'я відповідно до вимог медичної науки та потреб населення. У той же час діяльність земств залежала від їх фінансових можливостей, а також економічної та політичної ситуації в Російській імперії в досліджуваний період.

3.3. УЧАСТЬ У РОЗБУДОВІ ЗЕМСЬКОЇ МЕДИЦИНИ ОРГАНІВ МІСЦЕВОЇ ВЛАДИ ТА ГРОМАДСЬКОСТІ

Положення 1864, 1890 років покладали на органи земського самоврядування цілу низку господарсько-культурних та соціальних завдань, які часто розв'язати самостійно вони не могли. Тому логічно, що земські установи достатньо часто зверталися за допомогою до органів державної влади та громадськості. Взаємовідносини між ними склалися по-різному. Відповідно до законодавства органи земського самоврядування знаходилися в залежності від державних установ земства. Між земствами та органами міського самоврядування взаємовідносини в кожному регіоні склалися по-різному (були конфліктні ситуації й спільні інтереси), але найчастіше мали партнерський характер. Найбільш плідною у земств була співпраця з громадськістю. Не байдужі до місцевих справ пересічні мешканці та меценати намагалися допомогти органам земського самоврядування у розв'язанні актуальних проблем свого регіону. Необхідно відзначити, що саме в разі об'єднання спільних зусиль спостерігалася позитивна тенденція вирішення найбільш важливих соціально-культурних завдань. Харківська губернія також мала багато позитивних прикладів подібної співпраці (у тому числі і в медичній галузі).

Положення 1864, 1890 років передбачали, що земства підпорядковувалися Міністерству внутрішніх справ, а на регіональному рівні – губернаторам, які мали значні повноваження щодо контролю за діяльністю органів земського самоврядування. Розвиваючи систему охорони народного здоров'я, земства мали право приймати обов'язкові постанови. Відповідно до законодавства їхні проекти перед ухваленням спочатку надсилалися повітовим справам, які мали право вносити в них доповнення або вносити на розгляд зборів свої варіанти постанов (у тому числі стосовно розвитку медичної сфери). Після прийняття узгодженого варіанту постанови вона направлялася на затвердження губернатору. У випадку, якщо не вдавалося знайти компроміс, спірні варіанти постанови розглядалися спеціальною комісією при губернаторі. До складу комісії входили губернатор, віце-губернатор, прокурор окружного суду, губернський предводитель дворянства, голова та два члени губернської земської управи, лікарський інспектор з

помічниками, старший земський лікар. При розгляді окремих питань повітової медицини до роботи комісії залучалися повітовий справник, а також голова або члени управи певного повіту. Після обговорення винесеного на розгляд питання рішення приймалося шляхом голосування (більшістю голосів). Якщо ж члени комісії не могли дійти згоди, то губернатор зупиняв процедуру прийняття постанови і направляв її на розгляд міністру внутрішніх справ [389, с. 141].

Поліція також долучалася до роботи з розбудови медицини на місцях. Законодавство другої половини XIX – початку XX століть покладало на представників поліцейських установ ряд функцій, пов'язаних з охороною народного здоров'я. Представники поліції повинні були стежити за точним виконанням обов'язкових земських постанов, які стосувалися медицини та санітарії. У разі їх невиконання вони зобов'язувалися повідомляти повітові земські управи про факти порушень. Саме представники загальної поліції повинні були допомагати земствам слідкувати за чистотою в населених пунктах і водоймах, долучатися до заходів з попередження епідемій, спільно із земцями слідкувати за якістю продуктів [436].

Земська реформа 1890 року передбачала створення Губернських у земських та міських справах присутствій. До складу останнього входили губернатор, віце-губернатор, прокурор окружного суду, губернський предводитель дворянства, керуючий казенною палатою, голова губернської земської управи та один член від губернських земських зборів. Присутствіє обговорювало «правильність та законність» постанов і розпоряджень земських управ. Рішення приймалося більшістю голосів, але голос губернатора мав вирішальне значення. Губернатори мали право відмінити або призупинити виконання «неправильних чи шкідливих» земських постанов, якщо вони, на їхню думку, суперечили чинному законодавству або місцевій громаді. Діяльність присутствій контролювалася спеціально створеною Радою Міністерства внутрішніх справ. Певною мірою присутствія виконували роль посередника між органами земського самоврядування та губернаторами. [389, с. 9].

Крім губернаторів, присутствій та поліції нагляд за діяльністю земств у медичній сфері здійснювали лікарські інспектори Лікарських відділів губернських правлінь. Вони перевіряли санітарний стан у регіоні, виконання прийнятих правил і

статутів. Під час епідемій допомагали координувати протиепідеміологічну діяльність медичних установ повітів.

Контролюючи діяльність органів земського самоврядування у медичній сфері, вищезгадані державні установи інколи робили зауваження і вказівки, які мали як конструктивний, так і дріб'язковий характер. Так, після ознайомлення зі станом медичної справи в Лебединському повіті Харківської губернії у 1870 році харківський губернський лікарський інспектор відмічав, що лікарняне приміщення мало суттєві недоліки. На його думку, необхідно було найшвидше вирішити проблему кадрового забезпечення у медичних закладах повіту. Інспектор вказував, що у двох волостях були відсутні дільничний лікар та фельдшери, а також віспоприщеплювачі, тому слід «...додати одного дільничного лікаря, фельдшерів та віспоприщеплювачів для дотримання правил Статуту лікувальних закладів, розташовувати хворих по роду захворювань». Також він вважав за необхідне запрошувати лікарів за потребою, фельдшерів за кількістю волостей, а віспоприщеплювачів – за числом сільських громад, а також влаштувати при волостях сільські аптеки [188, арк. 66 – 68].

Інколи надмірна й необ'єктивна опіка з боку державних установ викликала протести земств. Окремі земці вимагали передати самоврядним інституціям усі громадсько-медичні функції. На початку ХХ століття це призвело навіть до конфлікту. Для боротьби з епідеміями уряд планував створити санітарно-виконавчі комісії, які б мали право розпоряджатися усіма матеріальними та медичними засобами в кожному регіоні (у тому числі й земськими). Однак значна частина земців виступила з протестом проти такої ініціативи. Вони зауважували, що земства несуть основний фінансовий тягар з розбудови медичної сфери, а тому саме органи земського самоврядування й повинні були керувати протиепідеміологічною роботою на місцях. Уряд дослухався до думки земств і збільшив їхнє представництво у санітарно-виконавчих комісіях [156, арк. 38, 39].

Найчастіше суперечки і непорозуміння між земствами та місцевими адміністраціями виникали через фінансові питання. Наприклад, Харківська губерньська земська лікарня приймала душевнохворих у божевільні при ній. Частину

пацієнтів складали хворі, яких направляло тюремне відомство. Протягом 60-х – початку 70-х років XIX століття відшкодування за їх утримання перераховувало губернське правління, але з 1875 року воно відмовилося це робити, мотивуючи відмову тим, що душевнохворих необхідно лікувати безкоштовно. Земство зі свого боку, спираючись на відповідні статті Статуту громадського піклування, вказувало, що лікування душевнохворих в'язнів не можна проводити на безоплатній основі [718, с. 256 – 258].

Чинне законодавство наділяло губернаторів правом не затверджувати земські кошториси, якщо вони перевищували витратні статті минулорічних бюджетів більше ніж на 3 %. Важливу роль при розв'язанні такої ситуації відігравали особисті відносини між губернатором та керівництвом органів земського самоврядування [610].

Місцеві адміністрації не лише контролювали розподіл отриманих земствами прибутків, але й кошти, надані меценатами. Наприклад, у 1872 році відомий харківський громадський діяч Донець-Захаржевський заповів на богоугодні справи 22559 руб. 97 коп. Земство спланувало отримувати з вказаної суми відсотки, які потім спрямовувати на підтримку громадського піклування в губернії. Міністерство внутрішніх справ наполягало, щоб отримані кошти були спрямовані на будівництво лікарні для душевнохворих [377, с. 9, 10]. Усі доводи земств влада не хотіла сприймати. Піклування ж уряду психічно хворими було пов'язане з обіцянками останнього побудувати подібні лікарні в регіонах. За відсутності бюджетних коштів влада вирішила скористатися грошима, які надав земству меценат. І подібні випадки були не поодинокими.

Окрім ув'язнених, у земських медичних закладах проходили курси лікування також державні службовці та військові. Кожній губернії, де функціонували органи земського самоуправління, спеціальною урядовою комісією встановлювався розмір оплати за надані медичні послуги [744, с. 81].

Державні субсидії на будівництво або розширення медичних закладів для душевнохворих надходили епізодично і не в повному обсязі. Вони становили, як правило, половину вартості передбачених робіт і надавалися лише у випадку

підготовленої будівельно-архітектурної та кошторисної документації.

Не мала системного характеру підтримка земств з боку уряду і в боротьбі проти епідемій. Влада не завжди і не в повному обсязі відшкодовувала витрати земських установ на протиепідеміологічні заходи, що зменшувало їхні можливості в даному питанні [685, с. 35].

Державні органи влади на місцях мали вплив і на кадрову політику земських медичних закладів. Положення 1864, 1890 років передбачали, що всі лікарі, яких приймали на роботу, затверджувалися губернатором. Якщо останній вважав претендента неблагонадійним або недостатньо кваліфікованим, то міг не затвердити надану йому кандидатуру. Отже, можна стверджувати, що даний процес носив суб'єктивний характер і міг зашкодити комплектуванню медичних закладів губернії. Наприклад, між харківським губернатором і земством виникла суперечка щодо Задонського, який опікувався губернськими богоугодними закладами. На думку губернатора, той здійснив ряд протиправних дій під час подій 1905 року. Задонський не завадив проведенню зборів медичного персоналу земської лікарні, на яких обговорювалося питання запровадження в медичному закладі самоврядування. Проти нього було порушено кримінальну справу, його звинувачено в злочинній бездіяльності. Земці пояснювали губернатору, поліції та суду, що Задонський лише хотів заспокоїти медичний персонал лікарні в такі смутні часи. Тільки завдяки заступництву земства кримінальне провадження проти нього було зупинено [152, арк. 165 – 168].

Крім кадрових питань, місцеві адміністрації втручалися в навчально-виховний процес медичних училищ і шкіл. Одним із найбільш вагомих (і негативних) було раніше згадане розпорядження Міністерства внутрішніх справ щодо закриття жіночих відділень земських фельдшерських шкіл (1887 року). Більшість земств (у тому числі і Харківської губернії) дозволили ученицям завершити курс навчання. Негативне значення мали заходи влади щодо заборони прийому на навчання вільних слухачів-чоловіків до фельдшерських шкіл, а також іудейських дівчат до повивальних училищ [218, с. 1, 2].

Не залишала поза увагою влада і публічні заходи земств медичного характеру. Проведення лікарських з'їздів, видання медичних просвітницьких брошур, організація лекцій і народних читань передбачали отримання дозволів губернатора або Міністерства внутрішніх справ. Інколи місцева влада вимагала навіть тексти виступів або лекцій. Наприклад, Сумське повітове земство звернулося з клопотанням до харківського губернатора щодо дозволу провести народні читання санітарно-гігієнічного та загальномедичного характеру земським лікарям повіту. Після ознайомлення з програмою заходів губернатор надав такий дозвіл [156, арк. 11].

Наведені приклади ілюструють, що взаємовідносини між земськими органами самоврядування і владою були складними та неоднозначними. В окремих випадках це було відверте протистояння при вирішенні спірних питань, а інколи – тісна й ефективна співпраця.

Після реалізації міської реформи 1870 року земства та органи міського самоврядування починають координувати зусилля у справі розбудови мережі лікувальних закладів. У кожній губернії взаємовідносини між самоврядними інституціями при вирішенні даної проблеми носили достатньо конструктивний характер. Згідно із законодавством муніципальні структури повинні були опікуватися питанням охорони здоров'я на території своїх населених пунктів, але, маючи мало коштів, влада міст часто орендувала лише певну кількість ліжок у земських лікарнях замість того, щоб відкривати нові лікувальні заклади. Така тенденція простежувалася і в Харківській губернії. Тому часто більша частина фінансових витрат з розвитку медичної галузі лягала на плечі земств. Наприклад, у Лебедині саме земство несло на собі головний тягар моральної та фінансової відповідальності за організацію медичного обслуговування населення. Земці йшли на це, усвідомлюючи свою відповідальність у питанні створення доступної, ефективної системи охорони народного здоров'я.

Найбільш продуктивною була співпраця земських установ та громадськості щодо розбудови медичної сфери. Найбільш освічені та прогресивно налаштовані мешканці Харківської губернії розуміли важливість створення мережі доступних

лікувальних закладів у регіоні, санітарно-гігієнічної роботи та актуальності просвітницької діяльності земств серед населення. Для залучення небайдужих до своєї роботи земства вважали за необхідне інформувати громадськість про свою діяльність та майбутні плани в медичній галузі. Для цього також публікувалися різноманітні звіти щодо стану земської медицини, які містили статистичні дані. На сторінках преси обговорювалися актуальні питання подальшого розвитку та вдосконалення охорони народного здоров'я в губернії.

В окремих губерніях земські установи друкували різноманітні часописи або спеціалізовані медичні видання. Наприклад, у «Лікарській хроніці» Харківської губернії усі бажаючі могли дізнатися про рівень поширення епідеміологічних хвороб серед населення регіону; статистику смертності та народжуваності; протоколи засідань губернських і повітових медичних рад; витяги із засідань медичних з'їздів; тексти доповідей і статей з медичної тематики; просвітницькі матеріали санітарно-гігієнічного характеру тощо [150, арк. 16]. Вищезгадані публікації інформували громадськість про реальний стан медичної сфери в губернії і закликали всіх небайдужих до співпраці. Місцева преса відіграла позитивну роль у роботі з поширення медичних знань серед населення. На її сторінках представники громадськості мали можливість виступати з пропозиціями щодо підвищення ефективності медичної сфери в губернії або піддавати критиці недоліки, які були в системі охорони народного здоров'я. Усе це позитивно впливало на розвиток медичної галузі та піднімало авторитет земств.

Такі заклики органів земського самоврядування не залишилися непочутими місцевим населенням. Земські звіти і публікації преси засвідчують активну участь представників громадськості в розбудові системи охорони народного здоров'я в Харківській губернії. Наприклад, мешканка Сум Марія Петрівна Савич у своєму заповіті зазначила, що передає на відкриття хірургічного відділення при Сумській повітській лікарні 60000 руб., на обладнання аптеки та амбулаторії в селі Белівка – 6000 руб., а 52000 руб. на інші потреби лікувальних закладів повіту [232, с. 14]. Лише у 1890 році Валківське та Охтирське повітові земства отримали від благодійників на розвиток медичної сфери 36800 руб. та 22600 руб. [554, с. 425].

Мешканець Харкова титулярний радник А.І. Тимченко передав на медичну справу губернській земській управі 20000 руб. Він вимагав, щоб дану суму поклали в банк, а з відсотків оплачувалася певна кількість ліжок для хворих та закупувався теплий одяг [422, с. 195].

Необхідно відзначити й активну позицію медичних працівників Харківської губернії, які, виходячи зі свого матеріального становища, допомагали розвивати систему охорони народного здоров'я в регіоні. Лікарі (особливо в сільській місцевості) часто погоджувалися на безоплатній основі брати участь у роботі дільничних санітарних попечительств та управлінь [744, с. 382 – 385]. З метою зменшення рівня захворюваності населення медичні працівники брали участь у медичних читаннях (перші у 1903 році в Сумському повіті). У 1907 році Охтирське повітове земство залучило двох молодих лікарів, які не мали постійної роботи, до лекторської діяльності. За кожену лекцію вони отримували по 5 руб.

Окремі земці й лікарі надавали свої власні кошти на закупівлю медичного обладнання, спеціальної літератури або на реконструкцію лікувальних установ. Так, голова Валківської повітової земської управи безкоштовно передав ділянку землі в селі Грекове під будівництво медичного пункту [432, с. 24, 25]. Лікар Сумської земської лікарні Л.В. Шеболдаєв подарував медичний інструмент та спеціальну літературу лікувальному закладу, в якому працював [492, с. 2]. Старший лікар Харківської земської лікарні облаштував власним коштом ванну кімнату і передав набір медичних інструментів [378, с. 56]. Лікар Лебединської повітової земської лікарні К.А. Зильберник власним коштом забезпечував себе необхідною літературою та частково медичними інструментами.

Органи земського самоврядування залучали до просвітницької роботи не лише лікарів, але й представників духовництва, учителів. Особливо актуальним напрямком роботи вважалося поширення знань у санітарно-гігієнічній сфері. Представників громадськості залучали до роботи дільничних санітарних піклувань. За клопотанням земств предмет «гігієна» був включений до навчальної програми учительських семінарій та народних шкіл. Педагогічна рада Харківської земської фельдшерської школи запропонувала ввести цей предмет до програми

фельдшерських училищ регіону.

Як уже раніше зазначалося, органи земського самоврядування Харківської губернії особливо активно залучали громадськість для поширення санітарно-гігієнічних знань серед населення. Земці вважали, що представники церкви повинні відігравати в даній роботі важливу роль. Ще у 1881 році Харківська губернська земська управа вперше підняла питання про залучення священиків до просвітницької роботи. Маючи авторитет серед населення, представники духовництва, на думку земців, повинні інформувати мешканців про можливі загрози поширення інфекцій, повідомляти владу і медиків про «підозрілі» випадки смерті, а також про заходи земств у медичній сфері [221, с. 2].

Особлива увага боротьбі з епідеміями пояснювалася значним відсотком смертності серед хворих. Харківська губернія (як і багато інших регіонів імперії) мала багато хворих на туберкульоз. З метою попередження даної хвороби серед населення краю з початку ХХ століття проводилися дні «білої квітки». Як правило, декілька днів проходили заходи просвітницького характеру: спеціальні лекції, роздача листівок і брошур, публікація статей у місцевій пресі, розповсюдження плакатів, а також збір коштів на боротьбу з хворобою. Під час проведення вищезгаданих днів до участі залучалися фахівці-медики та представники громадськості, які поширювали інформацію про те, як можна попередити хворобу та лікуватися. Координували роботу заходів спеціально створені комісії за участі місцевої адміністрації. Підсумки днів «білої квітки» висвітлювалися в місцевій пресі (з оголошенням подяк організаціям та окремим особам, які брали найбільш активну участь) [762, с. 42].

Земства Харківської губернії закликали місцеве населення до постійного спілкування. Сільські громади часто зверталися до земських установ з проханням відкрити в тому чи іншому населеному пункті амбулаторії або фельдшерські дільниці. Земства ж зі свого боку намагалися задовольнити такі звернення. Наприклад, уповноважені Черкасько-Лозовського сільського товариства Дергачівської волості Харківського повіту виходили з клопотанням до земської управи про направлення до них фельдшера, бо вони свого не мали, а фельдшер із

сусіднього села Велика Олексіївка приїздив до них лише два рази на тиждень. У Великій Олексіївці фельдшер був дуже завантажений (330 дворів), а тому в нього не вистачало часу на обслуговування сусідніх сіл [434, с. 10 – 12]. Такі конструктивні відносини між земствами та сільськими громадами сприяли розвитку медичної галузі. Земства позитивно реагували на подібні клопотання. Особливо у випадках, коли сільська громада брала на себе зобов'язання з матеріальної підтримки фельдшерських пунктів чи інших медико-лікувальних установ земської медичної системи.

Розв'язуючи питання розбудови мережі лікувальних закладів, земства Харківської губернії одночасно вирішували й інші соціальні проблеми. З кінця XIX століття в регіоні завдяки зусиллям самоврядних інституцій починають функціонувати ясла для селянських дітей. Лікарі Харківської губернії неодноразово звертали увагу на соціальний характер захворювань окремих категорій населення. Вони ставили у пряму залежність рівень життя селян з хворобами, від яких вони найчастіше страждали. Особливу стурбованість викликала в земських медиків та громадськості висока дитяча смертність. Цей показник здоров'я населення засвідчував, що найбільш вразливі категорії мешканців регіону не мали належних умов життя. Один із земських медиків Лебединського повіту зазначав: „... як практичний лікар, можу судити про стан хворого, про ступінь загрози його здоров'ю ... на що вказує висока температура, так по становищу дітей ... можна дізнатися про санітарний стан усього народу” [687, с. 173, 174].

Саме тому лікарі більшості повітів Харківської губернії за прикладом інших регіонів підтримали ідею створення сезонних ясел у селах на час польових робіт. Перші подібні заклади в губернії виникають у 1900 р. на кошти губернського і повітових земств. У своєму рішенні щодо відкриття ясел губернське земство наводило такі аргументи на їхню підтримку: 1) завдяки гарному харчуванню та догляду зменшиться дитяча смертність; 2) зменшується кількість нещасних випадків (на відміну від випадків, коли діти самі вдома); 3) ясла поширюють санітарні та гігієнічні норми серед селянських родин; 4) ясла виконують виховні функції; 5) підвищується продуктивність праці у батьків, які залишають дітей у яслах.

Земські збори та лікарські ради стали планувати щорічно їхню роботу (коли і в яких селах) та джерела фінансування [432, с. 97 – 131]. Уже в червні – серпні 1900 року в повітах функціонувало 12 ясел-притулків: Богодухівський повіт – с. Велика Писарівка, Зміївський – с. Лиговка, Андріївка, Ізюмський – с. Барвінкове, Савинці, Куп'янський – с. Нижня Дуванка, Кам'янка, Лебединський – с. Рябушки, Чупахівка, Штепівка, Старобільський – с. Ново-Астрахань. У 1902 році в 14 містах губернії працювало вже 15 ясел, у 1905 році – 16 ясел-притулків тільки в Лебединському повіті. Наприклад, у 1913 році в Лебединському повіті зусиллями земців було відкрито 17 ясел в 15 селах (2/3 коштів на утримання ясел надавало губернське земство). Керівництво яслами здійснювали найчастіше вчителі або представники церкви. Ініціаторами ж відкриття були лікарі, які й контролювали їхню діяльність. У разі відсутності лікаря його заміняв ветеринар (як член повітової лікарської ради). Так, у Лебединському повіті в середньому у 1913 році на одну дитину, яка перебувала в яслах, витрачалось 17,3 – 22,6 коп. на день [687, с. 174] (див. додаток А 2.3).

Таким чином, наведені в розділі матеріали дозволяють зробити висновок, що після реалізації реформи 1864 року новостворені органи місцевого самоврядування активно взялися за вирішення покладених на них законом обов'язків щодо розвитку доступної системи медичної допомоги. Земства Харківської губернії, у першу чергу, почали ремонтувати вже існуючі лікарні, прийомні відділення, богадільні та фельдшерські школи, а за можливості відкривали нові.

Більшість земців Харківської губернії вважала, що земська медицина повинна базуватися на принципах загальної доступності, безкоштовності та ефективності. Вони також наголошували на тому, що необхідно проводити обов'язкові санітарно-протиепідемічні та санітарно-гігієнічні заходи, а також роботу із санітарно-гігієнічного просвітництва серед населення.

Поставлені завдання реалізовувалися поступово, тому що переважна більшість земств мала обмежені фінансові можливості, недостатню кількість кваліфікованих медичних кадрів та практичного досвіду роботи в медичній галузі.

Серед головних медичних завдань, що вирішували земства Харківської губернії, була відмова від роз'їзної системи надання медичної допомоги та перехід до стаціонарно-дільничної. Перехід до стаціонарної системи лікування позитивно позначився на житті населення Харківської губернії. Одночасно йшов процес відмови від так званого «фельдшеризму», коли останні заміняли лікарів і здійснювали самостійну лікувальну практику.

Важливим елементом нової системи медичної допомоги стали земські аптеки та склади, які забезпечували населення необхідними лікарськими препаратами. Реалізуючи принцип доступності, земці виступали з ініціативою виготовляти окремі препарати на місцях, що значно здешевлювало лікувальний процес. Через мережу аптек налагоджувалася система постачання необхідного медичного обладнання до лікувальних закладів.

З кінця XIX століття земства Харківської губернії починають приділяти увагу питанням санітарії. Було створено ряд установ, що повинні були проводити роботу з попередження епідемій та покращення санітарного становища в регіоні. Земства Харківської губернії проводили роботу із щеплення населення проти віспи і дифтериту. З метою зменшення собівартості витрат земські установи починають виготовляти окремі вакцини та сироватки у своїх повітах.

Важливим напрямком діяльності земських установ була санітарно-просвітницька робота серед населення. Губернське та повітові земства проводили лекції, читання, виставки, видавали різноманітну літературу. Діяльність самоврядних інституцій Харківської губернії в даній сфері була відзначена в Російській імперії і за кордоном.

Для реалізації планів у медичній галузі земства вирішували й ряд завдань організаційно-адміністративного характеру. Було розподілено обов'язки між губернським та повітовими земствами. Створено спеціальні комісії і ради, які слідкували за земськими лікувальними закладами. Розроблялися інструкції, спрямовані на покращення санітарного становища в регіоні, а також плани заходів під час епідемій. Незважаючи на обмежені фінансові можливості, земства поступово нарощували витрати на розвиток системи охорони здоров'я.

Земства Харківської губернії отримали у «спадок» від приказів громадського піклування та Міністерства державного майна слабо розвинену мережу лікувальних закладів. Органи земського самоврядування з перших же років свого існування активно взялися за покращення матеріально-технічного забезпечення лікувальних закладів регіону. Кожне земство відповідно до своїх фінансових можливостей поступово збільшувало витрати на реконструкцію існуючих лікарень, амбулаторій і прийомних відділень та відкриття нових. На ці потреби виділялося від $\frac{1}{4}$ до $\frac{1}{3}$ земських бюджетів. У результаті такої роботи окремі лікувальні заклади мали новітнє медичне обладнання. Для більш ефективної боротьби з епідеміями земства краю з кінця XIX століття починають будувати у повітах «заразні бараки» та «дезінфекційні камери». Лише на початку XX століття темпи зростання фінансових витрат на медичну сферу уповільнилися. У результаті проведеної роботи в кожному з повітів були відкриті нові медичні установи, які зробили доступною медичну допомогу для простих мешканців регіону.

Поставлені земськими установами завдання в медицині неможливо було вирішити без кваліфікованих кадрів. Земства краю приділяли увагу не лише підбору кваліфікованих лікарів, але й підготовці середнього медичного персоналу. У 60-ті – 70-ті роки XIX століття в більшості повітів Харківської губернії не вистачало лікарів, а тому їх часто замінювали фельдшери. Останні не мали достатньої кваліфікації і не могли повноцінно замінити спеціалістів. Органи земського самоврядування, використовуючи економічні важелі та пільги, протягом другої половини XIX – на початку XX століття поступово заповнювали існуючі лікарські вакансії в губернії.

Вони приділяли увагу й питанню підготовки та підвищення кваліфікації середнього медичного персоналу. У Харківській губернії коштом земств відкриваються фельдшерські школи та повивальні училища, які повинні були забезпечити лікувальні заклади необхідними фахівцями. Повітові земства проводили роботу з відбору здібних дітей із селянських родин для направлення останніх на безкоштовне навчання. У той же час земства тільки почали вирішувати

проблему забезпечення лікувальних закладів губернії фельдшерами та акушерками-жінками, яких катастрофічно не вистачало на місцях.

Важливу підтримку у ході реалізації заходів щодо розвитку системи охорони народного здоров'я надавали державні установи та громадськість. Маючи значні повноваження, губернатори, присутствія, поліція та інші державні інституції впливали на діяльність земських установ. Ступінь взаєморозуміння часто залежав від об'єктивних і суб'єктивних чинників (політичних уподобань губернатора тощо). Однак, незважаючи на неоднозначність відносин між державними установами та земствами, у Харківській губернії в другій половині XIX – на початку XX століття спостерігалось більше прикладів співпраці у розбудові медичної сфери.

Земства активно залучали місцеві громади до розвитку системи охорони здоров'я. Небайдужі громадяни, підприємці, представники духовництва надавали фінансову підтримку медичним закладам краю. Таким чином вони не лише поліпшували їхнє матеріально-технічне забезпечення, але й робили більш доступною медичну допомогу для населення. Представники громадськості і церкви брали участь у просвітницьких заходах, що організовувалися земцями або місцевими громадами. Такі акції позитивно позначалися на житті мешканців губернії.

Отже, земські установи Харківської губернії протягом другої половини XIX – початку XX століття створили доступну систему надання медичної допомоги населенню, яка мала свої недоліки, але була кроком уперед у порівнянні з доземським періодом медицини.

РОЗДІЛ 4. РОЛЬ ЗЕМСТВ У РОЗВИТКУ ОСВІТНІХ ЗАКЛАДІВ ГУБЕРНІЇ

4.1. УЧАСТЬ ЗЕМСТВ В ОРГАНІЗАЦІЇ НАРОДНОЇ ОСВІТИ

Друга половина XIX століття в Україні характеризувалася важливими економічними і суспільно-політичними зрушеннями. Реформа 1861 року відкрила широкі можливості для розвитку товарно-грошових відносин і змін в суспільно-політичних відносинах. Разом з тим і освіта відповідно впливала на соціально-економічні процеси, прискорюючи або стримуючи їх розвиток у залежності від різних обставин [545, с. 4].

Реформа 1864 року передбачала, що новостворені органи земського самоврядування повинні взяти на себе обов'язок з розбудови мережі навчальних закладів на місцях. Виборні інституції повинні були реконструювати і покращити матеріально-технічне забезпечення вже існуючих освітніх установ та збудувати нові. Маючи різні фінансові можливості й одночасно вирішуючи значний обсяг господарських та соціально-культурних завдань, земства часто опинялися у складній ситуації, коли їм необхідно було обирати пріоритетні напрямки своєї практичної діяльності. Подальша розбудова системи освітніх закладів була серед найважливіших завдань, яка потребувала вирішення, не відкладаючи на більш пізній час. Складність ситуації заключалася і в тому, що в Російській імперії у досліджуваний період існувало близько 20 типів навчальних закладів, що охоплювали позашкільну, початкову, середню та спеціальну освіту. Такий стан речей підштовхував земські установи шукати різні шляхи вирішення освітньої проблеми. Одним із них стала співпраця з державними установами, муніципальними структурами, громадськістю. Земські інституції хотіли зробити освіту доступною, якісною для пересічних мешканців регіонів.

Під впливом реформ другої половини XIX століття в Російській імперії ринкові відносини сприяли подальшому розвитку промисловості та торгівлі, які, у свою чергу, потребували освічених працівників. Тому проблема забезпечення промисловості кваліфікованими кадрами стала додатковим чинником, який

змушував владу, органи місцевого самоврядування та громадськість приділяти постійну увагу питанню розбудови системи народної освіти. Необхідно зазначити, що кожний регіон мав свої особливості економічного розвитку, що позначилося й на фінансових можливостях органів земського самоврядування. Витрати земств Харківської губернії на народну освіту зростали повільно. Лише з 90-х років XIX століття спостерігалось суттєве їх збільшення.

Крім економічних труднощів, під час розбудови освітньої сфери земські установи змушені були розв'язувати чисельні питання адміністративно-правового характеру. Влада, розуміючи важливість даного питання, контролювала всі основні аспекти навчально-виховного процесу в освітніх закладах. Питання освіти постійно обговорювалося представниками різних політичних течій і партій, які пропонували різні шляхи побудови системи навчання в державі. Правлячі кола, у свою чергу, боялися, що навчальні заклади (особливо середні і вищі) перетворяться в центри революційного руху, а тому намагалися лише посилити контроль над усіма аспектами діяльності освітніх установ.

Уперше шкільне питання активно обговорювалося в суспільстві у 60-х роках XIX століття під час загострення політичної ситуації в державі. Особливу увагу прогресивно налаштовані педагоги й громадськість зосередили на початковій школі. Уряд був змушений задовольнити більшість вимог громадсько-педагогічного руху, а саме: зруйнування становості школи, створення школи громадської, а не державної, тощо. «Положення про початкові училища» 1864 року декларувало право народу на освіту на всіх його ступенях та право громадськості на участь як у створенні народної школи, так і в управлінні останньою. Воно надавалося з метою «...зробити навчання по можливості вільним, надавши як суспільству, так і приватним особам більший простір в заведенні училищ...» [767, с. 99]. Закон зобов'язував органи земського самоврядування брати участь у завідуванні початковою освітою «переважно в господарському відношенні» (ст. 2). Земства повинні були організовувати як господарську, так і навчально-виховну сторону шкільної справи. Натомість слід зазначити, що земствам дісталася погана спадщина: дореформенні початкові школи часто важко було назвати школами взагалі.

Одним з позитивних моментів «Положення» була ідея створення єдиної системи початкової освіти. Найбільш поширеними типами початкових шкіл у Російській імперії в досліджуваний період були однокласні й двокласні міністерські училища (відповідно з три- та п'ятирічним курсом навчання). Наприклад, навчальна програма однокласних училищ була розрахована на три роки. Учнівський контингент поділявся на три відділення, в яких одночасно викладав один учитель [566, с. 6]. Наступними за кількістю були церковно-приходські школи, а решта належала до інших відомств (міністерства землеробства, внутрішніх справ, шляхів сполучення тощо) [554, с. 452, 453]. Указані навчальні заклади утримувалися за місцеві кошти, але вважалися міністерськими і підпорядковувалися шкільним інспекціям.

Однак, незважаючи на існуючі проблеми, органи земського самоврядування з перших років своєї роботи починають активну діяльність щодо створення мережі різних типів навчальних закладів. Основна увага приділялася початковій ланці освіти. Активну допомогу земським установам у розв'язанні даної проблеми надавали сільські громади. Вони збирали кошти або виконували частину необхідних робіт. За даними *Б.Б. Веселовського*, навіть наприкінці 70-х років XIX століття всі витрати на утримання земських шкіл і майже 45 % витрат на заробітну плату вчителям, а також значна частина коштів на навчальні посібники припадали на сільські громади [554, с. 471]. Така співпраця сприяла достатньо швидким темпам поширення освіти серед населення.

Чинне законодавство ставило органи земського самоврядування та громадськість у складну ситуацію. Для відкриття нового навчального закладу місцеві самоврядні інституції, сільські громади або окремі меценати повинні були гарантувати, що забезпечать його необхідною ділянкою землі під будівництво (близько 1 дес.) або готовим приміщенням, технічним персоналом, орендувати та утримувати (опалення, освітлення) приміщення для вчителів, виділяти кошти на підручники та інше необхідне навчальне обладнання [708, с. 102]. Однак при цьому державні установи контролювали всі важливі моменти навчально-виховного

процесу освітніх закладів. Але, незважаючи на всі недоліки «Положення», воно було кроком уперед у справі подальшого розвитку освітянської галузі на місцях.

Як уже зазначалося раніше, фінансовий фактор був одним із головних, який впливав на темпи реконструкції та будівництва нових навчальних закладів у губерніях. Так, у 1868 році лише 109 повітових земств (із 324) почали планувати свої витрати на освітню сферу [554, с. 452, 453]. На початковому етапі свого існування окремі земства більше уваги приділяли господарським проблемам та питанням медицини. Лише поступово вони все більше уваги зверталося на освітню галузь, чому сприяли й законодавчі акти, присвячені освіті. Наприклад, якщо в 1871 – 1875 роках земства Харківської губернії витрачали на освіту приблизно 12 % свого бюджету, то в 1886 – 1890 роках – майже 14 % [547, с. 31].

Часто нові навчальні заклади відкривалися після звернення місцевих громад до земств. Отже, об'єднання громадської ініціативи й земств приносило позитивні наслідки. Саме на це наголошував *В.Й. Борисенко* [547]. Поступово економічні можливості земств розширилися, що сприяло збільшенню фінансування освітньої сфери. Зростала кількість шкіл та училищ різних типів. Наприклад, у Харківській губернії кількість земських сільських шкіл зросла із 48 (1869 рік) до 386 (1883 рік), а міністерських «зразкових» однокласних або двокласних училищ із 2 до 28 (за 1871 – 1894 роки) [547, с. 32, 34]. Найбільш інтенсивне зростання числа земських шкіл спостерігалось в 1871 – 1877 роках, коли під тиском демократичних сил земства спільно із селянами розгорнули активну діяльність з розбудови освітньої сфери.

Царизм, проводячи курс на посилення контролю над освітою та діяльністю органів земського самоврядування в даній галузі, часто з підозрою ставився до нових ініціатив щодо відкриття нових навчальних закладів. На думку консерваторів, уся земська діяльність в освітній сфері розцінювалася як «...розхитування підвалин державного устрою...» [490, с. 25]. З 80-х років XIX століття уряд навіть обмежував бажання окремих земських установ збільшити витрати на освіту.

Однак органи земського самоврядування шукали різні можливості, щоб оминати урядові обмеження, і продовжували нарощувати фінансування навчальних закладів. Наприклад, лише за 1871 – 1875 роки земства Харківської губернії

виділили на народну освіту приблизно 11 % коштів зі своїх прибутків, а за 1886 – 1890 роки – уже понад 16 %. Зазначені суми перевищували державні асигнування на освіту у 8 разів. Однак навіть усі разом зібрані суми не могли задовільнити потреби освітніх закладів у регіоні. Крім того, необхідно зазначити, що кошти розподілялися нерівними частинами між навчальними установами. Питома частина грошей перераховувалася на потреби середніх та вищих освітніх закладів, а початкові часто фінансувалися за залишковим принципом. Також необхідно пам'ятати, що мешканці сільської місцевості в переважній більшості не мали доступу до вищих та середніх освітніх установ. Отже, у реальному житті принцип доступності освіти порушувався. Наприклад, у 1878 році Сумським повітовим земством було виділено на розвиток освіти 25860 руб., із яких 1900 руб. призначалося на утримання двох гімназій і лише 6415 руб. – на утримання 26 початкових шкіл [160, арк. 76].

Посилення контролю за земською діяльністю в освітній сфері з боку уряду, місцевих адміністрацій та поліції призводило до конфліктів і формування невдоволення з боку частини земців. Найчастіше це було пов'язано з втручанням урядових чиновників у справу нагляду за навчанням та витисненням демократично налаштованих земських учителів з училищних рад. Влада у відповідь на невдоволення і скарги земських зборів рідко йшла на компроміс, а навпаки урізала кошториси земств на освіту, затримувала або відмовляла у кредитах, піднімала плату за навчання для земських стипендіатів на педагогічних курсах тощо. Усе це негативно позначалося на розвитку народної освіти в губерніях.

Законодавчо затверджуючи народну школу, уряд переклав практично всі фінансові витрати на органи місцевого самоврядування, залишивши за собою лише функції контролю та опіки. Для цього на місцях створювалися училищні ради, які повинні були керувати навчальною діяльністю та матеріальним забезпеченням освітніх закладів (при цьому вони повністю залежали від місцевих адміністрацій). Закон передбачав такий склад рад (чиновники різних відомств і тільки два представники від земства), який завжди повинен був проводити проурядову політику. Отже, земці завжди перебували в меншості, і для прийняття своїх

пропозицій їм необхідно було щоразу переконувати інших членів ради в необхідності запропонованих проектів [708, с. 27].

На жаль, консервативні погляди на місцеве самоврядування та освіту в урядових колах поступово замінили ліберальний підхід, що суттєво ускладнило роботу земств щодо розбудови освітньої сфери. Новий міністр освіти Д.А. Толстой скерував свою діяльність на те, щоб усебічно обмежити вплив земських установ на справу народної освіти. Цієї політики обмеження вперто дотримувалися і його наступники, що яскраво відбилосся в усіх наступних законоположеннях й урядових постановах, які стосувалися початкової школи. З цього часу починається новий етап у діяльності уряду – народна школа стає об'єктом прискіпливої уваги з боку політиків (як раніше вища й середня школа) [799, с. 52 – 54].

Першим кроком консерваторів у зміцненні контролю над закладами освіти було запровадження в 1869 році інспекції народних училищ, яка фактично усувала земські установи від впливу на вирішення певних питань розвитку освіти на місцях [659, с. 38]. Створення в цьому ж році так званих «зразкових» міністерських шкіл також ускладнювало діяльність самоврядних інституцій в освітній сфері. У 1871 році вийшла «Інструкція» для інспекторів і директорів народних училищ, яка наділяла їх широкими адміністративно-поліцейськими повноваженнями відносно земств та вчителів.

Створюючи широку мережу «зразкових училищ», уряд вбачав у них осередки свого впливу на масову народну школу (не випадково ці училища почали насаджуватися, перш за все, у земських губерніях на противагу земським школам). Влада також хотіла створити початкову школу, «очищену» від громадського втручання, де урядова лінія могла би проводитися без будь-яких небажаних перешкод з боку земств. Таким чином, самодержавство повернулося до ідеї організації державної народної школи.

У повній відповідності до консервативної лінії уряду в освітній сфері в 1874 році було затверджено нове «Положення про початкові народні училища» [158], яким юридично закріплювалися обмежені повноваження громадських установ у справі початкової народної освіти. «Положення» 1874 року розповсюджувалося,

як і законодавчі акти 1869 року, тільки на земські губернії, що яскраво засвідчувало антиземську спрямованість урядового курсу в питанні розбудови освітньої сфери. У кожному губернському повіті призначалося по два інспектори з утриманням від казни, а з 1876 року – уже по чотири.

Однак, незважаючи на існуючі перешкоди, органи земського самоврядування намагалися приділяти максимум уваги розбудові освітньої сфери. Наприклад, за підрахунками дослідників Харківська губернія була одним із лідерів за кількістю функціонуючих земських шкіл. На початку 80-х років XIX століття регіон поступався за цим показником лише Полтавській губернії [547, с. 31]. Наприклад, у 1895 році тільки в Зміївському повіті Харківської губернії нараховувалося 1 двокласна та 49 однокласних церковно-приходських шкіл, 25 шкіл грамоти. У згаданих закладах навчалося 2203 хлопчики та 82 дівчинки. Хоча церковно-приходські школи підпорядковувалися єпархіальному начальству, повітове земство фінансувало їхню діяльність: кожній двокласній школі по 300 руб., а школам грамоти – по 30 руб. У повіті також нараховувалося 53 сільські школи, що утримувалися коштом повітового земства. Одна з них – Олексіївська двокласна – підпорядковувалася повітській училищній раді, а інші Міністерству народної освіти. На утримання цих шкіл у 1894 році повітовим земством було витрачено 21691 руб. Воно також утримувало своїм коштом нижчу сільськогосподарську школу поблизу с. Олексіївка, жіночу прогімназію та ремісниче училище у м. Зміїв [319, с. 91]. І такі позитивні зрушення відмічалися у повіті, який не мав найкращих показників в освітній сфері в губернії.

Земські установи Харківської губернії проводили роботу з покращення матеріально-технічної бази освітніх закладів. Якщо в перші роки діяльності земств не всі самоврядні інституції краю ставили перед собою таке завдання, то з 90-х років XIX століття розв'язання даної проблеми стає пріоритетним для всіх земств губернії. Фінансування набуває рис планування та системного розподілення з обов'язковим суворим обліком та контролем виділених коштів. До цього процесу активно залучаються повітові та губерніальні управи, а роль сільських громад

обмежується. Поступово збільшуються витрати на будівництво шкільних приміщень, організацію харчування та інші потреби [809, с. 10, 11].

Земські заходи в освітній галузі мали позитивні наслідки. Спостерігався процес зростання кількості навчальних закладів, які функціонували завдяки органам земського самоврядування. Так, у 1893 році в Харківській губернії діяло 769 освітніх установ різного типу [443, с. 114, 115], а в 1911 році їхня кількість зросла до 1056, в яких навчалося 100407 учнів. Найбільше навчальних закладів функціонувало у Вовчанському та Харківському повітах, найменше – у Старобельському та Ізюмському. Але земства не збиралися зупинятися на цьому і планували додатково відкрити ще 300 нових шкіл. Така «активність» самоврядних інституцій в освітній сфері викликала інколи підозру й незадоволення уряду, який боявся втратити контроль над освітніми закладами та учнями. Однак, незважаючи на досягнення органів земського самоврядування в освітній сфері, більшість земських губерній Російської імперії на початку ХХ століття відчувала нестачу шкіл різних типів [637, с. 229].

Посилення бажання контролювати земські навчальні заклади з боку уряду спостерігалось на початку ХХ століття, що пояснювалося загостренням політичної боротьби та революційними виступами частини населення. Участь земців у громадському русі лише посилювала недовіру влади до земського самоврядування. У тому числі це стосувалося й діяльності в освітній галузі. Тиск з боку уряду на земські школи посилювався після призначення на посаду міністра освіти Л.А. Кассо, який оголосив «хрестовий похід» проти народної школи. Міністр прагнув посилити повноваження училищних інспекцій щодо контролю земських навчальних закладів. Відповідно до нових циркулярів та різноманітних доповнень до чинного законодавства земські вчителі фактично переставали бути земськими службовцями й підпорядковувалися інспекціям. Саме останні отримали право вирішувати питання звільнення або заохочення вчителів. Такі дії влади негативно вплинули на розвиток системи освіти на місцях. До складу інспекцій часто включалися особи, які мало розумілися в питаннях освіти, але були лояльними до влади і повинні були забезпечувати реалізацію державної освітньої політики на місцях. Тому їхня

діяльність часто носила непрофесійний та неконструктивний характер і загрожувала розвитку народної освіти [708, с. 65].

Крім державних установ, до контролю над освітянами була залучена і церква. Держава надавала більшу фінансову підтримку церковно-парафіяльним школам. У консервативних урядових колах вважали, що зазначені навчальні заклади, в яких у ролі викладачів головним чином виступали священослужителі, гарантовано будуть виховувати законослухняних громадян і зберігати моральні підвалини народу. Влада не лише надавала фінансові преференції парафіяльним школам, а ще й поставила у залежність від церковних установ земські освітні заклади [637, с. 43]. Нові земські школи можна було відкривати лише за згодою церковних органів на місцях [799, с. 58]. Священослужителі попередньо ознайолювалися з навчальними програмами та кадровим складом учбових закладів, після чого ухвалювали рішення. У той же час усі прогресивно налаштовані земці, педагоги визнавали, що церковно-парафіяльні школи часто поступалися земським за рівнем викладання, а часто й матеріально-технічним забезпеченням. Це підтверджує і бажання більшості селянських родин відправляти своїх дітей на навчання до земських навчальних закладів. Але, незважаючи на всі недоліки церковно-парафіяльних шкіл, уряд проводив політику їхньої підтримки. Та бюрократичні, казенні порядки у «зразкових» училищах та приходських школах, виключний контроль з боку учбового начальства викликали неприязне ставлення до них сільського населення [632, с. 170]. А через незначну питому вагу міністерські «зразкові» училища не могли істотно вплинути на стан народної освіти. Зокрема, у 1896 році в Харківській губернії вони не перевищували 2 % усіх існуючих сільських шкіл [547, с. 36].

Більшість земств постійно намагалася збільшувати обсяги фінансування освітньої сфери, але виділених коштів не вистачало на реалізацію всіх проектів та потреб. Це змушувало земські установи шукати різні шляхи поширення освіти серед населення. Нестача шкіл та зростання бажаних навчатися змусили земства організовувати школи грамоти, пересувні школи, школи-філії тощо. Це були заклади, які здебільшого не мали стаціонарних приміщень, обладнання, спеціального педагогічного складу. Такі школи у великій кількості виникали у 70-х

– середині 80-х років XIX століття. Але до кінця зазначеного періоду майже всі вони були перетворені в земські школи звичайного типу, частково закриті. Поява таких навчальних закладів засвідчувала бажання земств зробити початкову освіту (нехай навіть у вигляді механічної грамотності) загальнодоступною для населення [799, с. 72]. Школи зазначеного типу не набули популярності в Харківській губернії. Вони, як і народні читання, головним чином функціонували в містах регіону. Земські установи опікувалися позашкільною освітою. За можливості та необхідності відкривалися вечірні та повторювальні класи для дорослих.

Прогресивно налаштовані земці та інтелігенція в 90-х роках XIX століття починають ставити й обговорювати питання про запровадження обов'язкового початкового навчання в державі. Активна позиція земської інтелігенції у питанні введення загального навчання була обумовлена не лише багатими просвітницькими традиціями земств, а й всерйоз пробудженим інтересом до повноцінної освіти з боку селянства. Питання загального навчання також входило до програм роботи земських з'їздів, починаючи з 90-х років XIX століття [554, с. 102]. Така діяльність дала позитивні наслідки.

20 лютого 1907 року урядова комісія подала на розгляд Державної думи законопроект про запровадження загальної обов'язкової початкової освіти в земських губерніях [621, с. 456]. Фактично в основу міністерського законопроекту «Про введення загального початкового навчання в Російській імперії» були покладені найголовніші принципи й умови, які у свій час висловлювалися різними земствами в підготовлених проектах і планах щодо загального навчання. Під тиском консерваторів він так і не отримав статусу закону, але вплинув на подальшу політику уряду в освітній сфері. Навесні 1907 року фахівці з міністерства виробили єдині форми таблиць для складання проектів шкільної мережі, якими у своїй роботі мали користуватися губернські та повітові земства [393, с. VI]. Згідно з ними шкільна комісія Харківського губернського земства 27 липня 1907 року доручила губернській управі скласти план шкільної мережі. Вимоги до неї в більшості пунктів збігалися з правилами й вимогами 1898 року. Але було внесено ряд змін: тепер

головним став принцип введення загальної початкової освіти, норма навантаження зменшилася з 80 до 60 учнів на учителя.

У червні 1907 року земства Харківської губернії почали складати план шкільної мережі. Для повітів проекти складалися окремо губернською та повітовими управами, потім отримані результати співставлялися, а після усунення недоліків створювався єдиний план, який направлявся на затвердження до Міністерства народної освіти. Першим був затверджений проект шкільної мережі Вовчанського повіту (грудень 1907 року). Зокрема, він визначав розміри витрат на побудову шкіл. Наприклад, для будівництва однокласової школи (один клас – 30 учнів) необхідно було витратити 6000 руб., двокласової – 8000 руб., трокласової – 10000 руб., чотирьохкласової – 12500 руб., п'ятикласової – 16000 руб. [393, с. XVII – XVIII]. За підрахунками Харківської губернської земської управи для реалізації загальної початкової освіти в регіоні необхідно було 15 млн. руб. Для зменшення витрат проведено перерахунок майбутніх робіт з урахуванням місцевих будівельних матеріалів, і сума скоротилася до 9 мільйонів. Однак навіть таких грошей земство не мало. Тому губернське земство звернулося з клопотанням до Міністерства народної освіти на дольовій основі реалізувати плани початкової освіти в губернії. Аналогічні звернення Міністерство отримало і від інших губерній. У цей час уряд прийняв закон про щорічні додаткові витрати на початкову освіту в розмірі 6,9 млн. руб. Починаючи з 1908 року, державні витрати на початкову освіту щорічно зростали на 7 – 10 млн. руб. [588, с. 4]. А харківське земство щорічно отримувало по 300 тис. руб. на будівництво початкових шкіл. Це мало позитивні наслідки для Харківської губернії. Так, у 1914 році регіон отримав з бюджету більше одного мільйона рублів на запровадження обов'язкового навчання. Одночасно зростали видатки земства на освіту (у 1913 році вони склали 500 тис. руб.). Фактично за перші три роки дії закону «Про введення загального початкового навчання в Російській імперії» була виконана майже третина всієї запланованої роботи з відкриття нових училищ та шкіл. Завдяки державній підтримці земства споруджували, головним чином, цегляні й кам'яні будівлі. Радикально покращилося утримання училищ. Сільські товариства,

які досить часто недбайливо ставилися до обов'язку господарського утримання шкіл, були цілком звільнені від цієї повинності. Заробітна плата та умови праці вчителів також у більшості випадків покращилися [799, с. 86].

З кінця 80-х років XIX століття земства почали активно опікуватися недільними школами, які з 1891 року були підпорядковані Синоду. Земства ініціюють їх відкриття в селах. Наприклад, Сумське повітове земство на зборах у 1896 році прийняло рішення про відкриття 10 жіночих недільних шкіл у початкових училищах. На їх утримання земська повітова управа виділила 600 руб., по 60 руб. на кожну школу [175, арк. 47]. Хоча головним завданням недільних шкіл було навчання основам православ'я та формування християнської моралі, священники часто відмовлялися працювати в них. Так, інспектор народних училищ повідомляв земським зборам у вересні 1897 року, що «... священники Раєвський і Чернігівський не дали згоду працювати законовчителем у недільних Велико-Бобрицькій та Локнянській школах ...» [184, арк. 413].

Промислові підприємства постійно вимагали нових кваліфікованих робочих рук, що змушувало самоврядні інституції долучатися до розбудови професійної освіти. Її можна було отримати в ремісничих училищах, ремісничих відділеннях при школах та реальних училищах. У Харківській губернії процес відкриття зазначених навчальних закладів розпочався з 1873 року. У 1895 році ремісничі училища діяли в губернському центрі, Лебедині, Куп'янську, Вовчанську, Старобельську, Білопідлі, слободі Штеповка та Ново-Псков. Учні зазначених закладів проходили не лише програму двокласних сільських училищ та спеціальні предмети (геометрія, креслення, малювання, фізика, механіка тощо), але й отримували фахові навички ремесел (слюсарства, ковальства, плотництва, чоботарства тощо). На утримання 8 ремісничих училищ земства губернії виділяли 15251 руб. (із 27036 руб.). Також при 17 двокласних міністерських училищах та 2 початкових школах діяли ремісничі відділення. Хлопці навчалися чоботарству, плотницькій та палітурницькій справі, а дівчата – кроїти, шити та в'язати [451, с. 98]. Земські установи Харкова та Ізюма на дольовій основі виділяли кошти на утримання реальних училищ у своїх містах. Учні отримували в них не лише спеціальну, але й середню освіту.

Земства брали активну участь у відкритті та утриманні середніх навчальних закладів. За 1865 – 1905 роки земства Харківської губернії 41 раз зверталися з клопотаннями до влади за дозволом щодо відкриття нових середніх закладів або реорганізації неповних середніх шкіл. Держава часто прохолодно реагувала на таку місцеву ініціативу. Особливо це стосувалося відкриття жіночих гімназій та прогімназій. За 1870 – 1876 роки завдяки зусиллям земств у Харківській губернії було відкрито 9 жіночих прогімназій та 2 чоловічі. Практично всі повітові земства проводили роботи з реорганізації прогімназій у гімназії [421, с. 60 – 74]. Особливістю Харківської губернії можна вважати переважання жіночих середніх навчальних закладів над чоловічими [452, с. 81]. Необхідно зазначити, що всі середні навчальні заклади краю фінансувалися земствами на дольовій основі. (див. додаток Б 1.1, Б 1.2).

З 90-х років XIX століття серед земців Харківської губернії відбувся розкол щодо пріоритетів в освітній сфері. Губернське земство відсторонилося від фінансування середніх навчальних закладів, бо вважало, що цим повинна займатися держава. Виключення було зроблено тільки для жіночих гімназій, при яких діяли педагогічні курси [422, с. 27]. Повітові ж земські установи продовжили роботу з відкриття нових гімназій та реальних училищ.

Певні позитивні зміни в освітній галузі відбулися після призначення на посаду міністра народної освіти П.Н. Ігнат'єва, який з ліберальних позицій намагався вирішити частину освітянських проблем. Він ініціював повернення частини земських повноважень до освітньої сфери. У першу чергу, це стосувалося права керувати навчальною частиною земських початкових училищ. Розпочалася робота з підготовки проекту реорганізації початкової ланки освіти. Одним із важливих моментів документа стало наближення отриманих теоретичних знань до практичної діяльності майбутніх випускників. У першу чергу, учні повинні були забезпечити потреби місцевої промисловості та сільського господарства у кваліфікованих робочих руках [701, с. 163]. Позитивним моментом було те, що на відміну від своїх попередників П.Н. Ігнат'єв не тільки не намагався протиставити міністерство місцевому самоврядуванню, а тримав курс на їх зближення. III Державна дума

3 травня 1908 року прийняла Закон про збільшення асигнувань на початкову освіту, а в 1909 році було засновано шкільно-будівельний фонд для видачі позичок земствам та містам, на який уряд виділив 1 млн. руб. Нова політика міністерства і влади сприяла поживленню просвітницької діяльності.

Ще одним напрямком роботи земств в освітній сфері було покращення навчально-методичного забезпечення та підготовка кадрів. Земські діячі розробляли основи методики навчально-виховної роботи та пропагували передовий досвід учителів народних шкіл [809, с. 11]. Самостійно розробляли навчально-методичні матеріали або купували їх у необхідній кількості для учбових закладів. Спираючись на передовий педагогічний досвід, готували навчальні програми та плани, обговорювали зміст предметів, що вивчалися. Земства друкували методичні матеріали, проводили лекції та консультації, створювали бібліотеки та музеї, узагальнювали передовий педагогічний досвід на курсах та з'їздах [771, с. 14, 15]. Щорічно асигнувалися певні кошти на розширення бібліотечних фондів шкільних закладів [637, с. 47, 48].

Окремі земські діячі та викладачі виступали за використання української мови у навчальному процесі. У 1881 році Борис Гринченко працював у земській школі у с. Нижня Сироватка, де займався науковою роботою і популяризував ідею використання української мови у навчальному процесі. Харківські земські установи підняли питання про використання української мови на офіційному рівні під час російської революції 1905-1906 років. В 1906 році Харківська повітова земська управа запропонувала реформувати шкільну програму, яка передбачала вивчення рідної мови. Планувалося використовувати українську мову, як допоміжний засіб у навчанні в початкових народних школах. Губернська земська управа в 1906 році підтримала такі пропозиції Харківського повітового земства. Земці вказували на те, що 9/10 населення губернії були українцями. Управа визнала за необхідне використання народної мови, викладання етнографічних знань, народної поезії та інше.

Отже, наведені матеріали дозволяють зробити висновок, що під впливом товарно-грошових відносин у Російській імперії промисловість вимагала

підготувати в найшвидший час достатню кількість кваліфікованих кадрів для потреб виробництва.

Земські реформи і ряд інших законодавчих актів покладали на земські установи завдання з реорганізації та подальшого розвитку мережі освітніх закладів на місцях. Додатковим чинником, який ускладнював ситуацію в освіті, була відсутність чіткої структури навчальних закладів (близько 20 типів шкіл), які не мали єдиного освітнього стандарту.

Розуміючи важливість поширення освіти серед населення, царизм намагався контролювати його. Уряд через низку прийнятих законодавчих актів (Положення про початкові народні училища 1864, 1874 років, Правила про церковно-парафіяльні школи 1884 року, Положення про школи грамоти, Валувський циркуляр 1863 року, Емський указ 1876 року тощо) намагався максимально контролювати земську освітню діяльність та навчально-виховний процес у закладах освіти. Влада таким чином сподівалася завадити поширенню революційних настроїв серед молоді. Такий контроль з боку держави та її представників на місцях (поліція, місцеві адміністрації, училищні ради) часто ставав стримуючим фактором при розбудові мережі навчальних закладів. Відповідно до чинного законодавства держава покладала на органи земського самоврядування більшу частину фінансових витрат на реконструкцію старих навчальних закладів та відкриття нових.

Земські установи Харківської губернії залежно від своїх економічних можливостей поступово нарощували фінансування освітньої сфери. Наприкінці XIX століття більшість повітових земств могла собі дозволити виділяти значні суми на реконструкцію старих і будівництво нових шкіл та училищ. Така діяльність дала позитивні результати. Найбільше навчальних закладів функціонувало у Вовчанському та Харківському повітах, найменше – у Старобельському та Ізюмському.

Земства Харківської губернії розвивали позашкільну, початкову, професійну та середню освіту, але пріоритетним напрямком для усіх земських установ була початкова освіта. Її розвиток земці вважали пріоритетним. Кількість таких закладів постійно зростала, як і їхнє матеріально-технічне забезпечення (див. додаток Б 1.3).

Хоча слід зазначити, що не всі форми позашкільної освіти набули популярності в регіоні (народні читання).

Для успішного розвитку освітньої галузі земці активно залучали громадськість. Спільними зусиллями в губернії розвивалася професійна та середня освіта. Найчастіше в регіоні на дольовій основі фінансувалися жіночі гімназії та прогімназії. Більшість земців Харківської губернії виступали за безстановий та доступний характер освіти.

Земства Харківської губернії підтримували ідею запровадження обов'язкового початкового навчання в державі. Така діяльність змусила владу підготувати законопроект «Про введення загального початкового навчання в Російській імперії». Після доопрацювання земствами Харківської губернії даний проект на початку ХХ століття почали реалізовувати.

Для підвищення якості освіти земства вели роботу з вдосконалення навчально-методичної бази освітніх закладів, поширювали передовий педагогічний досвід. Окремі вчителі в губернії всупереч існуючим заборонам виступали за проведення занять українською мовою.

Отже, незважаючи на певні досягнення земств Харківської губернії, в освітній сфері перед ними стояло ще багато невирішених питань.

4.2 КАДРОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЗЕМСЬКИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ

Земські діячі усвідомлювали, що одним із важливих елементів майбутньої системи народної освіти є достатня кількість кваліфікованих педагогів. Саме тому кадрове забезпечення навчальних закладів було надзвичайно важливим для земств у ході розбудови освітньої сфери. При розв'язанні даної проблеми земські установи керувалися ідеєю, що «земства повинні дати початковій школі земського ж вчителя, а не чиновника міністерства освіти» [554, с. 397].

Слід зазначити, що навіть самого поняття народний учитель не існувало в професійному розумінні до середини ХІХ століття. Це було пов'язано з тим, що не

існувало й народної школи. До цього в закладах, де навчалися прості люди, часто викладали представники церкви, випадкові люди, студенти, які не були професіоналами в даній галузі. Дану ситуацію підтверджують слова одного із земських педагогів: «Якщо наша народна освіта погано поставлена в кількісному відношенні, то і в якісному вона залишає бажати кращого. Педагогічний персонал у багатьох випадках непідготовлений, з незакінченою освітою. Вчителями нерідко стають з метою уникнення військової повинності» [213, с. 756].

У перші роки свого існування земства, вирішуючи освітні проблеми, зіткнулися із ситуацією, коли викладачів катастрофічно не вистачало навіть у вже існуючих навчальних закладах. На цьому етапі земські установи лише надавали фінансову допомогу сільським громадам при виплаті вчителям так званих нагородних, але поступово земці розуміли, що таких дій мало. Уже через декілька років після реалізації Положення 1864 року на місцях вони починають більш активно займатися питанням кадрового забезпечення освітніх установ (рекомендують кандидатів на вакантні місця).

Така ситуація змусила губернські земства проводити роботу з підготовки вчителів для початкових народних шкіл. На їхні дії мав великий вплив «Проект вчительської семінарії», автором якого був К.Д. Ушинський. Серед важливих недоліків існуючої системи освіти він вважав нестачу добрих наставників, народних учителів, спеціально підготовлених до виконання своїх обов'язків. На думку педагога, майбутній учитель повинен був відповідати цілому ряду вимог до нього: професійні уміння, характер, моральність та переконання. Саме такі вимоги ставили перед педагогами демократично налаштована громадськість та частина земців. На їхню думку, учителів необхідно було готувати лише у спеціалізованих освітніх закладах, якими на той час вважалися вчительські семінарії та вчительські інститути [701, с. 78]. Уперше питання професійної підготовки вчительських кадрів було підняте і сформульоване в працях М. Пирогова, К. Ушинського, М. Корфа. Автори зазначали, що саме початкові навчальні заклади найбільше потребували досвідчених учителів, бо саме вони допомагали дітям опанувати певні знання і використовувати

їх на практиці, а також паралельно виховували молоде покоління. Така роль учителя потребувала і відповідального ставлення під час вирішення даної проблеми.

Поступове збільшення кількості навчальних закладів різного типу та заплановане введення обов'язкового початкового навчання підвищувало вимоги до вчительського персоналу. Земства починають шукати різні варіанти розв'язання цього питання. Наприклад, 28 листопада 1908 року Харківське земство надіслало клопотання до Міністерства народної освіти про відкриття в губернії жіночої учительської семінарії з чотирирічним курсом навчання. На жаль, дане клопотання не було задоволено. У той же час уряд підтримав ініціативу повітових земств з відкриття учительських семінарій в Охтирському, Старобельському та Харківському повітах (1910 рік) [158, арк. 155], які почали свою роботу в рік трьохсотрічного ювілею імператорського дому Романових. Нові заклади були розраховані щорічно на підготовку 33 спеціалістів. Одночасно на різних курсах у них отримувало освіту 99 земських стипендіатів. Додатково губернські земські збори прийняли рішення про відкриття у Харкові постійних учительських курсів для осіб, які мали середню освіту. Щорічно курси повинні були випускати 250 спеціалістів.

У випадках, коли земські установи не мали можливості відкривати учительські семінарії, то вони надавали фінансову допомогу державним, щоб забезпечити більш високий рівень підготовки майбутніх учителів. Наприклад, Старобельське повітове земство Харківської губернії взяло на себе зобов'язання щорічно виділяти на існуючу семінарію до 1200 руб. і встановило 33 земські стипендії для найбільш здібних учнів.

Але, підтримуючи державні вчительські семінарії, частина земців і передова педагогічна громадськість пред'являла до цих закладів і ряд обґрунтованих претензій. Критиці піддавалися малий термін навчання (трирічний курс), недостатня кваліфікація викладацького складу, відірваність програм від життя і потреб майбутніх викладачів, схоластичність постановки навчання тощо. На думку багатьох земств, окрім ґрунтовної теоретичної і практичної підготовки, народний учитель повинен бути добре обізнаним з побутовими умовами життя, з тим, щоб надавати селянам допомогу як справою, так і порадою [606, с. 293].

Підготовкою вчителів для початкових шкіл, крім учительських семінарій, у Російській імперії займалися також жіночі гімназії, що мали педагогічний восьмий клас, та єпархіальні жіночі училища, які видавали своїм випускницям дипломи вчителя. Закон дозволяв займатися викладанням і випускникам духовних семінарій, жіночих прогімназій і навіть особам, які отримали так звану «домашню освіту» (після успішно зданого спеціального іспиту). Отже, навчальні заклади отримували в якості викладачів осіб, які мали різну за якістю освіту і в яких була недостатня фахова спеціальна підготовка.

Розуміючи складність ситуації щодо кадрового забезпечення освітніх закладів кваліфікованими педагогічними кадрами, земські установи взяли курс на поступове заміщення учительських вакансій особами лише із середньою педагогічною освітою й усунення з учительських посад осіб, які не мали достатньої педагогічної підготовки. Одним із варіантів швидкої підготовки педагогічних кадрів, на думку частини земців, повинні були стати дворічні педагогічні курси (у тому випадку, якщо губернським земствам було не під силу відкриття вчительських семінарій). Така ідея виникла в земському середовищі ще наприкінці 60-х – на початку 70-х років XIX століття. Для підняття кваліфікації випускників земські діячі разом з досвідченими педагогами почали роботу з підготовки навчальних програм та планів для вищезгаданих курсів.

Підвищенню кваліфікації вчителів сприяли учительські з'їзди. На них обговорювалися й поширювалися теоретичні та практичні досягнення педагогів, які працювали в навчальних закладах різного типу. Таке спілкування освітян мало позитивне значення, бо сприяло поширенню передового педагогічного досвіду, обміну думками та загальному розвитку освітньої сфери. Під час проведення з'їздів учасникам читалися лекції, на засіданнях обговорювалися доповіді вчителів, присвячені найбільш актуальним питанням шкільного навчання. Особлива увага під час проведення з'їздів приділялася поєднанню теоретичних та практичних навичок у учнів. Відомі педагоги проводили своєрідні «майстер-класи» у спеціально організованій на кожному з'їзді школі. Показові уроки відвідували всі бажаючі учасники з'їзду. Такі заходи збагачували вчителів новими знаннями, уміннями,

пробуджували їхню думку, заохочували до творчості. Найбільш чисельними за своїм складом з'їзди були в 1870 – 1875 роках. Саме в цей період починають суттєво зростати асигнування земств в освітню сферу. Після відкриття в окремих губерніях учительських шкіл земства втрачають інтерес до проведення педагогічних з'їздів.

Як і в наш час, не всі бажаючі вчителі могли взяти участь у роботі з'їзду (з різних причин), але завдяки губернським та повітовим земським училищним радам вони отримували матеріали, які друкувалися за результатами їх роботи або отримували інформацію в іншому вигляді (виступи учасників, знайомилися з навчально-методичною літературою тощо).

Серед земців і небайдужих до освітянських проблем педагогів на початку ХХ століття виникла ідея організації та проведення короткотермінових літніх курсів, які повинні були готувати педагогічні кадри. За своїм характером і спрямуванням вони ділилися на педагогічні, загальноосвітні, змішані і спеціальні (тобто сільськогосподарські, ручної праці тощо). Деякі земства відповідно до потреб своєї місцевості почали організовувати саме спеціальні курси із середини 80-х років ХІХ століття. Такі заходи фінансувалися губернськими та повітовими земствами. Так, у Харківській губернії за рахунок губернського земства щорічно відвідувало літні курси 300 слухачів, а за кошти повітових – 200 [220, с. 293]. На початку ХХ століття органи земського самоврядування Харківської губернії були серед лідерів за рівнем витрат на підготовку педагогічних кадрів (9310 руб.) [606, с. 183].

За даними земської статистики у 54 повітах Російської імперії на поприщі просвіти працювали вчителі, які мали спеціальну педагогічну освіту – 39 % від їх загальної кількості, вищу освіту мав 1 % учителів, середню – 28 %, 32 % – духовну (семінарії) освіту або закінчили прогімназії в повітових містах [301, с. 62 – 66]. Наведені дані не охоплюють усі повіти українських губерній, але засвідчують значні позитивні зрушення у вирішенні проблеми кадрового забезпечення освітніх установ.

Використовуючи свої повноваження, повітові земства багато уваги приділяли підготовці та підбору кваліфікованих педагогів. Земські установи займалися прийомом та звільненням учителів, виплачували заробітну плату, призначали премії, надавали відпустки, забезпечували квартирами при школах, піклувалися про

медичне обслуговування, перераховували пенсії та страховки. Тривалий час учителі вважалися земськими службовцями й перебували під повною опікою земств.

Заходи органів земського самоврядування з підготовки педагогічних кадрів сприяли зростанню числа вчителів. Наприклад, за 1896 – 1911 роки вчительський контингент у Харківській губернії зріс у 2,2 рази. Близько половини з них були молоді люди віком від 20 до 30 років. Більшість із них була вихідцями із селянських сімей та духівництва. Земська статистика свідчила, що середня тривалість педагогічної діяльності становила для чоловіків 8 – 11 років, а для жінок-викладачів 7 – 8 років [811, с. 7].

Важливим елементом роботи вчителя були норми навчального навантаження. У Харківській губернії оплата викладача не завжди залежала від даного показника, тому що більшість сільських училищ складалася з одного вчителя та близько 50 учнів. У той же час функціонували й такі заклади, де навчалися і менші, і більші групи учнів. Наприклад, у Колупаєвському та Русько-Лозівському училищах Харківського повіту навчалось менше, ніж по тридцять чоловік. А у Хотомлянському, Ново-Белгородському, Старо-Салтівському Вовчанського повіту – по 150 – 200 учнів у кожному. У таких великих навчальних закладах працювало по два вчителя або учитель та його помічник [220, с. 47 – 56]. Отже, навантаження вчителів у земських закладах освіти Харківської губернії могло значно коливатися від 30 до майже 100 учнів на педагога. У той же час слід пам'ятати, що в окремих школах краю все ще не використовували класно-урочну систему навчання. Замість неї існувала практика, коли вчитель проводив урок одночасно з учнями всіх трьох відділень, на які поділявся клас. У 1898 році Харківська земська управа затвердила норму навантаження вчителя – 80 та 60 учнів. Також були встановлені санітарні вимоги, що стосувалися рівня теплоізоляції, освітлення, вентиляції та протипожежної безпеки класних кімнат [422, с. 8 – 11].

До початку ХХ століття повітові земства Харківської губернії повідомляли, що інколи приміщення школи розміщувалися в найманих приміщеннях, які не були пристосовані до здійснення начального процесу. Наприклад, шкільні кімнати Сидоренківської школи були розташовані при волосній управі (Валківський повіт), а

Черкаська (Ізюмський повіт) – поруч з арештантськими кімнатами [113, арк. 4]. У таких умовах важко було налагодити нормальний навчально-виховний процес. Але такі ситуації поступово відходили в минуле завдяки зусиллям земств.

Одна з проблем, яку також необхідно було вирішувати земствам, коли вони запрошували на вакантну посаду вчителя, це забезпечення належних умов життя. Необхідно зазначити, що частина випускників учительських училищ, семінарій та курсій не були готові до реалій життя в сільській місцевості, що призводило до плинності кадрів у сільських школах. Уродженці міст ніколи не займалися сільським господарством і роботою на присадибних ділянках, важко переносили відсутність певних зручностей. Роль земств заключалася в тому, щоб або із самого початку шукати «підготовленого» педагога, або за можливості допомагати звикнути до реалій життя в сільській місцевості.

Для більшості вчителів земських навчальних закладів у другій половині XIX – на початку XX століття заробітна плата залишалася головним джерелом існування. У земських навчальних закладах Харківської губернії з часу утворення земських установ і до кінця 70-х років XIX століття фонд заробітної плати викладачів формувався з відрахувань губернського земства та сільських громад. Повітові земства пізніше взяли на себе зобов'язання щодо грошового утримання вчителів. Це мало неоднозначні наслідки. З одного боку, середній розмір заробітної плати вчителів у губернії зріс, з іншого, у деяких повітах коливання в оплаті вчительської праці були значними. Це було пов'язано з різним рівнем економічного розвитку кожного повіту, а відповідно і фінансовими можливостями земських установ.

Протягом другої половини XIX століття жалування вчителя в середньому зросло від 100 – 150 руб. до 200 – 250 руб. на рік. Однак, як вже зазначалося, не всі педагоги отримували 240 – 300 руб. на рік, більшість педагогічних працівників була змушена задовольнятися жалуванням у 150 – 180 руб. Земські звіти фіксували, що найнижчою заробітна плата в Харківській губернії була у школах Зміївського, Старобельського та Валківського повітів, а найвищою – у Вовчанському, Куп'янському та Сумському повітах (по 300 руб. на рік) [380, с. 47 – 56]. На початку 80-х років XIX століття повітові земські установи Харківської губернії ввели

диференційований принцип оплати праці педагогів. Вовчанське повітове земство започаткувало правило, за яким розмір жалування залежав від рівня освіти викладача. У Сумському повіті оплата праці педагога залежала від навантаження [144, арк. 14]. Для боротьби з плинністю кадрів земства виплачували грошові надбавки за стаж роботи на одному місці. Вона сягала від 50 до 150 руб. на рік у школах Вовчанського, Сумського та Харківського повітів, якщо викладач відпрацював у закладі більше п'яти років.

Натомість, для того щоб отримати свою заробітну плату, учитель був змушений щомісяця їздити до повітової управи, на що витрачалися певні кошти і час. Якщо ж педагог працював у віддаленому населеному пункті, то в сезон дощів або під час великих снігопадів він не міг добратися до повітового центру і вчасно отримати своє жалування. Дослухавшись до пропозицій освітян, з кінця 80-х років XIX століття вчителі Харківської губернії почали отримувати заробітну плату через волосні правління [496].

Але в другій половині XIX століття в окремих губерніях були випадки невиклати заробітної плати земським викладачам. Один із них був зафіксований і в Харківській губернії у 1888 році. По закінченню навчального року Богодухівська земська управа не виплатила кошти вчителям за період майбутніх літніх канікул. Дане рішення вона мотивувала переглядом витратних статей кошторису [495]. Подібні випадки зменшилися на початку XX століття, як і розриви в оплаті праці земських вчителів. У цей час майже 85 % педагогів отримували від 200 до 300 руб. щорічно.

Під час реалізації проекту із запровадження загальної початкової освіти уряд взяв на себе зобов'язання оплати праці земських педагогів. Владою були встановлені мінімальні розміри жалування (300 руб, а пізніше 360 руб. на рік). У Харківській губернії всі повітові земські установи (крім Зміївського повіту) виплачували надбавки до заробітної плати педагогічним працівникам, що позитивно позначилося на їх повсякденному житті. У 1913 році Харківська губернія посіла 6 місце в Російській імперії за ступенем розвитку освітньої сфери та 4 серед

українських губерній за рівнем оплати праці вчителів. Максимальний розмір жалування в більшості повітів складав 600 руб. на рік [599, с. 12].

Для більшого розуміння матеріального стану земських учителів необхідно порівняти рівень оплати їх праці з жалуванням педагогічних працівників у містах тогочасної Російській імперії. Так, викладач міської школи отримував на 25 – 30 % більше, ніж у сільській місцевості [142, арк. 33]. А жалування викладача гімназії або повітового училища була у 2 – 3 рази більшою, ніж у їхніх сільських колег. Лише надбавки за стаж роботи на одному місці, які запровадили земства в сільських школах, дещо зменшували розрив в оплаті праці педагогів. Жалування земського вчителя інколи дорівнювало заробітній платі волосного писаря. У 22 із 74 галузей тогочасної промисловості Російської імперії робітники отримували заробітну плату вищу, ніж сільські педагоги [737, с. 50]. Отже, можна стверджувати, що переважна більшість викладачів, які працювали в сільських школах, була віддана своїй праці та ідеям поширення освіти серед простого населення.

Житло, що надавалося вчителям, часто було занадто скромним. Викладачі інколи не могли дозволити собі найпростіші речі, обмежували себе у харчуванні. У такій ситуації важко було сподіватися, що, перебуваючи в таких умовах, усі педагоги будуть займатися вдосконаленням педагогічної майстерності або створювати навчально-методичні матеріали [211, с. 245]. Земці неодноразово звертали увагу на складні умови проживання багатьох учителів сільської місцевості. Часто останні мешкали в будинку, де діяла школа, або житло доводилося орендувати в місцевих жителів. Для зменшення гостроти ситуації у Богодухівському, Вовчанському, Зміївському, Охтирському та Сумському повітах земства з кінця 70-х – початку 80-х років XIX століття почали виплачувати вчителям «квартирні» кошти (30 – 40 руб. щорічно) або зобов'язували селян виконувати додаткову натуральну повинність – безкоштовно надавати житло педагогічному працівнику [381, с. 56 – 69]. До кінця XIX століття всі повітові земства губернії перейняли таку практику вирішення житлового питання. У той же час близько 80 % народних шкіл краю мали спеціальні вчительські кімнати, тому прикрі випадки,

коли педагоги були змушені ночувати просто в навчальних приміщеннях, поступово відійшли в минуле.

Покращити матеріальне становище вчителів могли присадибні господарства. Наприкінці XIX століття в урядових колах набула популярності ідея перетворення народної школи в осередок розповсюдження актуальних сільськогосподарських знань у сільській місцевості. Земський учитель повинен був стати популяризатором ремесел, промислів, садівництва, городництва й агрономії, а в разі необхідності надавати необхідну інформацію місцевим мешканцям. У зв'язку з цим Міністерство державного майна та Міністерство народної освіти вирішили наділяти народні школи земельними ділянками. Кожний повіт по-своєму реалізував міністерську вказівку. Так, Зміївське повітове земство зробило це за рахунок учительського жалування, що викликало незадоволення місцевих педагогічних працівників.

З кінця 80-х – до середини 90-х років XIX століття у більшості земських шкіл Харківської губернії були заведені сади або городи. Учителі на свій розсуд обирали напрямок своєї діяльності на уроках трудового навчання. Зі свого боку земства Харківської губернії безкоштовно або за пільговими цінами забезпечували вчителів спеціальною літературою та насінням. Найбільш популярним напрямком трудового навчання на території Харківської губернії стало садівництво. Масштаби його розвитку підтверджують дані по Сумському повіту, де в 1897 році в 30 із 48 земських училищ діяли зразкові садиби та городи з розплідниками. Значної популярності в регіоні набуло бджільництво, а також розведення кролів. В окремих навчальних закладах займалися розведенням малої і навіть великої рогатої худоби. Єдиний напрямок земської діяльності в даному питанні, який зазнав невдачі (попри значні фінансові вливання земств), було шовківництво.

Земські установи Харківської губернії намагалися надавати підтримку і вчителям недільних шкіл, оплата праці яких була меншою за сільських педагогів. Так, учителю математики, письма та читання доплачували 30 руб. на рік, викладачу Закону Божого – 15 руб. і додатково 15 руб. на придбання навчальних посібників. Інспектор народних училищ вважав, що зазначена сума занадто мала, і після його звернення до земства в 1897 році виплати були збільшені. Наприклад, завдяки

земським коштам у Верхнє-Сироватській недільній школі в 1897 році навчалось більше 100 учениць. Управа ж планувала відкрити ще 5 недільних шкіл [184, арк. 412 а]. Такі дії земських установ не лише покращували матеріальне становище вчителів, зменшували плінність педагогічних кадрів, але й забезпечували безперебійне функціонування закладів освіти.

Органи земського самоврядування намагалися підвищити і соціальний статус земських учителів. Для цього створювалися пенсійні каси, виділялися кошти на відкриття вчительського санаторію, існувала практика матеріального заохочення (премії, щорічна одноразова грошова допомога) [116, арк. 31, 32].

Отже, наведені матеріали дозволяють зробити висновок, що земські установи Харківської губернії протягом другої половини ХІХ – початку ХХ століття вели роботу з підготовки та підбору педагогічних кадрів для освітніх установ краю. На початковому етапі своєї діяльності земці констатували катастрофічну ситуацію з кадровим забезпеченням шкіл.

Факторами, що стримували вирішення кадрового питання, були неналежні побутові умови роботи та проживання вчителів, а також значне навчальне навантаження.

Протягом зазначеного періоду органи земського самоврядування поступово нарощували витрати на відкриття нових закладів та спеціальних курсів, які б готували необхідних спеціалістів. У співпраці з урядом розширювали кількість слухачів у вже існуючих учительських семінаріях. Використовуючи соціальні пільги, економічне стимулювання земства краю намагалися вдосконалити роботу з підбору кандидатів на посади викладачів. Однак попри поступове зростання кількості педагогів у земських школах залишалося ще багато незаповнених вакансій. З метою вирішення існуючої проблеми земства ініціювали підвищення заробітної плати вчителям сільських та недільних шкіл, покращення побутових умов, підвищення їх соціального статусу. Усе це повинно було зменшити плінність педагогічних кадрів (особливо в сільській місцевості).

Для покращення якості викладання земці підтримували заходи, які сприяли поширенню передового педагогічного досвіду (організовували вчительські з'їзди, друкували роботи відомих педагогів тощо).

Таким чином, завдяки заходам земств Харківської губернії в освітній сфері край мав одні з найкращих показників у Російській імперії за рівнем оплати викладачів, кількості педагогів та учнів. Але, незважаючи на певні досягнення, багато проблем усе ще чекали свого вирішення.

4.3 СПІВПРАЦЯ ЗЕМСТВ У ГАЛУЗІ НАРОДНОЇ ОСВІТИ З ГРОМАДСЬКИМИ Й УРЯДОВИМИ ОРГАНІЗАЦІЯМИ, ТОВАРИСТВАМИ ТА НАСЕЛЕННЯМ

Масштабність завдань, які необхідно було вирішувати органам земського самоврядування у ході розбудови народної освіти, змушували земства шукати допомогу у громадських та урядових організацій, товариств та громадськості. Такі традиції існували ще до земської реформи 1864 року. Наприклад, на початок 1863 року в Харківському учбовому окрузі нараховувалося 247 громадських однокласних шкіл, у відкритті яких влада не брала ніякої участі [758, с. 36].

Не дивлячись на часті суперечки та конфліктні ситуації, що виникали між земствами та урядовими структурами, губернатори у своїх звітах відзначали задовільний стан роботи земських установ (у тому числі і в освітній сфері). Так, харківський губернатор В.В. Калачов у 1883 році, оцінюючи роль земств у розбудові системи народної освіти, зазначав, що «... найвидатніше становище у справі народної освіти продовжують посідати все-таки земські установи...» [417, с. 161]. Позитивну оцінку досягненням земств дали й наступні очільники Харківської губернії: О.О. фон-Гільденбандт у 1884 – 1885 роках [418, с. 278; 419, с. 128] та О.І Петров у 1886 році [420, с. 120]. Вони особливо відзначали зусилля повітових земств відносно відкриття народних училищ у сільській місцевості.

Співпраця органів земського самоврядування з державними установами найчастіше охоплювала питання адміністративного та фінансового характеру.

Земства зверталися до губернатора або чиновників з клопотаннями про відкриття нових навчальних закладів чи фінансову допомогу освітній сфері. Відповідь на звернення земських установ залежала не лише від чинного законодавства, але й від політичних уподобань та сформованих особистих взаємовідносин між самоврядними інституціями та представниками влади на місцях.

Для отримання державної фінансової допомоги земствам необхідно було пройти довгий бюрократичний процедурний шлях. Земські управи повинні були узгоджувати свої клопотання з представниками міністерства освіти і духовного відомства. Інколи на розгляд поданої документації чиновникам необхідно було декілька років. Після позитивної відповіді клопотання направлялося до Міністерства народної освіти. Саме через це питання розбудови мережі освітніх закладів у «передовій» Харківській губернії не розвивалося ще більшими темпами [386, с. 28].

Інколи підтримку земствам у розвитку освітньої справи надавали чиновники або впливові приватні особи. Наприклад, завдяки зусиллям А.М. Краснова у 1903 році Міністерство фінансів виділило 25 тис. руб. для організації педагогічних курсів. У свою чергу, харківська міська управа додатково надала 45 тис. руб. харківському ремісничому училищу для будівництва нового навчального корпусу. У денний час у ньому планувалося проведення занять училищем, а у вечірній – педагогічних курсів [300, с. 14]. У результаті плідної співпраці у 1905 році було побудовано триповерховий корпус, який мав 8 великих аудиторій, бібліотеку, фізичний кабінет, актову залу (на 1000 місць). А.М. Краснов допоміг також і в оснащенні навчальних класів, подарував цінні мінералогічні та зоологічні колекції.

Під впливом реформ другої половини XIX століття в державі швидкими темпами поширювалися товарно-грошові відносини, які чітко окреслили потребу у великій кількості освічених людей. З'явилися галузі промисловості, що вимагали спеціальних знань та підготовки. За таких умов система освіти потребувала серйозних змін (у тому числі і в Харківській губернії). У такій ситуації особливого значення набули благодійність та меценатство. Саме благодійність забезпечувала перехід від системи державного управління освітніми установами до громадсько-

державної форми освіти. Громадська підтримка сприяла реалізації найбільш актуальних проектів та розвитку пріоритетних напрямків системи народної освіти. Участь громадськості у розбудові освітньої сфери сприяла формуванню партнерських відносин між владою та громадою, а також певному контролю над системою навчання.

Освіта сприймалася передовою частиною суспільства як фундамент основи матеріального й духовного процвітання суспільства й особистості. Це спонукало значну частину заможного населення краю до добродійної діяльності в освітній сфері. Поміщик Лебединського повіту Харківської губернії Н.М. Красовський писав: «Треба припинити роздавати продукти та гроші і почати роздавати знання та уміння» [106, арк. 4].

З 1862 р. благодійні організації в Російській імперії перебували під контролем Міністерства внутрішніх справ. Їх дозволялося засновувати особам, які мали значні фінансові можливості. Певні послаблення в законодавстві щодо благодійництва та меценатства відбулися лише в 90-х роках XIX століття. Харківська губернія мала глибокі традиції благодійності в галузі освіти. У період, що досліджується, у губернії діяло 25 благодійних товариств [439, с. 199 – 213]. Тільки у Харкові на початку XX століття благодійні організації підтримували 9 навчальних закладів середньої ланки освіти.

Найбільш потужними і відомими в губернії були такі благодійні товариства, що співпрацювали із земствами: Сергія Миколайовича Муханова (перше приватне благодійне товариство в Харківській губернії), Харківське товариство поширення в народі писемності (засноване в 1869 році), Товариство нагляду безпритульних малолітніх сиріт (з 1874 року), Товариство піклування про бідних учнів та учениць у с. Нова Водолага Валківського повіту Харківської губернії [70, арк. 6 – 10, 28 – 35], Товариство допомоги бідним учням та ученицям усіх навчальних закладів м. Зміїв Харківської губернії [70, арк. 6 – 10] та інші.

Харківське товариство існувало головним чином за рахунок членських внесків і пожертв. Вони здійснювалися в різних формах. Піаніст А. Рубінштейн та оперний співак Ф.І. Шаляпін давали концерти, збір з яких надходив до каси товариства.

Вчені (О.І. Кирпічников, Д.М. Овсянико-Куликовський, П.Д. Хрущов, Я.І. Ковальський, О.Н. Краснов, В.Я. Данилевський та інші) читали лекції на користь товариства. Підприємці надавали грошові пожертви. Наприклад, купець Ф.С. Карпов постійно надавав допомогу товариству коштами та землею. Згідно з його заповітом товариство отримало 187000 руб. [629, с. 43]. Полковник М.О. Бородавський залишив нерухоме майно (на 100000 руб.) товариству для підтримки чоловічої школи (у ній діти отримували додатково і ремісничу спеціальність). Окрім товариств і громадян, фінансову підтримку земствам у справі розбудови системи освіти надавали комерційні установи (Харківський земельний банк, Торговий банк, Азовсько-Донський банк та інші) [104, арк. 7]. Серед членів Товариства поширення в народі писемності була значна кількість викладачів Харківського університету, а всього в його роботі брало участь близько 800 осіб. З 90-х років XIX століття воно перетворилося в потужну культурно-освітню організацію краю. Спільно із земствами товариство утримувало 17 шкіл різних типів, 5 безкоштовних бібліотек-читалень (у Харкові) та 3 книжних склади.

Під час тимчасової заборони діяльності недільних шкіл у 1862 році Харківське товариство поширення в народі писемності запросило викладачів, які звільнилися, (100 – 150 чоловік) до роботи у себе для того, щоб процес поширення освіти серед населення не припинявся. Члени товариства вже на перших своїх зборах відзначали незадовільний стан освітньої галузі в губернії. Тому серед першочергових завдань, які вирішувалися, було створення навчальних програм для початкових шкіл.

Завдяки зусиллям Харківського товариства була відкрита ціла низка навчальних закладів різного типу та профілю. Кожний навчальний заклад сподівалися зробити зразковим, що й було зафіксовано у Статуті: «...Товариство ... ставить за мету якісну сторону освіти, а не кількісну ...» [437, с. 1]. Не залишалася поза увагою товариства і професійна освіта. Так, були відкриті жіноча ремісничка школа (1877 рік), малярно-декоративна (1890 рік), Безруківська хутірська школа з навчанням кошиковому ремеслу (1894 рік) [724, с. 112, 137] та інші. На жаль, практика підтримки професійної освіти в губернії не стала масовою, як і народних читань. Лише з 1876 року в окремих повітах вони почали діяти завдяки спільним

зусиллям земств і товариства. Так, перші читання були проведені у слободі Дергачі Харківського повіту у 1896 році [334, с. 73], а пізніше в 1898 році ще в 33 селах [336, с. 15].

Харківське товариство займалося поширенням передового педагогічного досвіду, виступало за використання нових форм та методів культурно-освітньої роботи. У 1897 р. при ньому було засновано Санітарний комітет (Комітет шкільних лікарів), який проводив безкоштовне медичне обслуговування 600 учнів шкіл та училищ товариства, а також читання лекцій з гігієни, анатомії та фізіології людини [629, с. 108, 109]. У 1902 році завдяки клопотанням товариства в губернії було створено шкільно-педагогічний комітет, який опікувався покращенням стану шкільної справи. За наполяганням цього комітету та санітарного в усіх щоденних навчальних закладах Харківського товариства грамотності було введено гарячі сніданки, гімнастику, хорові співи, регулярно проводилися дитячі свята та екскурсії. У 1902 році комітет на прохання Харківського повітового земства розробив програму народної школи вищого ступеня. У 1909 році на прохання Хорольського повітового земства – програму курсу міської школи з чотирирічним терміном навчання, а також проект професійної школи [104, арк. 1].

Значну увагу товариства та громадськість приділяли і позашкільній освіті. У першу чергу, це стосувалося недільних шкіл. Найбільше їх діяло в Харкові. Перша започаткована вчителями гімназії Ладовським та Беліковим на початку 60-х років XIX століття. Друга недільна школа для чоловіків діяла при Харківському університеті (розпорядником якої був студент Сакович, попечителем – професор фізики В.І. Лапінін). Третя жіноча недільна школа була заснована сестрами Холевими (попечитель – професор Харківського університету Д.І. Каченовський). У 1870 році починає діяти нова чоловіча недільна школа в Харкові.

Найбільшій популярності ідея благодійності в Харківській губернії набула з початком швидкого розвитку промисловості в регіоні. Саме тоді з'являються підприємницькі династії, які мали можливості і бажання допомагати поширенню освіти серед населення. Представники бізнесу вважали, що «обов'язок милосердя, виражений у різних справах благодійності, є обов'язок не лише християнський, але

й загальнолюдський, тому що цей обов'язок породжений самою природою людини» [706, с. 693]. Багато підприємців були переконані, що хазяїн і керівник промислового або торгового підприємства об'єктивно був зацікавлений у тому, щоб мати висококваліфікований персонал, який працюватиме на новому обладнанні. Це пояснювало особливу зацікавленість з боку підприємців у розвитку освіти, насамперед професійної. У багатьох промислових кампаніях подібні витрати стають обов'язковими вже з кінця XIX століття. Так, у звітах харківського заводу землеробських машин акціонерного товариства Гельферіх-Саде є дані, що М.Х. Гельферіх переказав на утримання Вознесенської жіночої гімназії 10000 руб., а в 1896 році надав 1500 руб. для розширення приміщення гімназії. Збільшення навчальних класів сприяло зростанню кількості гімназисток (у 1885 році було 159 учениць, у 1886 році – 182, у 1896 році – 288).

Серед найбільш відомих підприємців-меценатів, які діяли в губернії, необхідно відзначити родини Харитоненків, Терещенків, Алчевських. Вони допомагали земствам у розвитку системи народної освіти в регіоні. Як правило, благодійницька допомога в освіті була у вигляді «пожертвувань або основного капіталу». Капітал складався з подарованих або залишених у спадок навчальному закладу грошей та нерухомого майна. Останні розміщували ці капітали в банках і користувалися щорічними відсотками. Коштом Івана Харитоненка в Сумах були відкриті реальне і духовне училища, чоловіча та жіноча гімназії [172, арк. 19, 20]. Виконуючи заповіт свого батька, П.І. Харитоненко виділив землю і 500000 руб. на будівництво кадетського корпусу в Сумах (1899 – 1890 роки), а також кошти на відкриття школи і богадільні у с. Нижня Сироватка. Відомі підприємці Терещенки надавали допомогу освітянським закладам не лише Києва і Глухова, але й Харківському товариству поширення письменності [103, арк. 75, 77].

Харківський банкір і промисловець О.К. Алчевський виділив кошти на будівництво Будинку грамотності [102, арк. 15]. На власні кошти будував школи та лікарні. Організував у Сумах Товариство поширення в народі писемності. У 1899 році ініціював будівництво першого у Харкові пам'ятника Т.Г. Шевченку. Його дружина і дочка організували недільні школи в Харкові і повітах губернії. Перша з

них була організована в Харкові у 1862 році і практично одразу заборонена через пропаганду української культури. Х.Д. Алчевська довгий час проводила заняття нелегально. На уроках популяризувалася українська мова, учнів знайомили з українською культурою. Це було унікальним явищем на ниві просвітництва. Для прикладу ми можемо навести таке порівняння: на 1 січня 1897 року у 49 недільних школах України, підлеглих Міністерству народної освіти, навчалася біля 3,5 тис. осіб, у цей же період у школі Алчевської навчалася 700 учениць [684, с. 111]. Меценатська і просвітницька діяльність Х.Д. Алчевської була відзначена за кордоном. У 1890 році її було обрано віце-президентом Міжнародної просвітницької ліги. Влада ж офіційно зняла заборону на шкільну діяльність Алчевської лише в 1896 році і запропонувала стати попечителем 5-го харківського міського училища. Поступово у школи Х.Д. Алчевської ставало все більше послідовників, які проводили просвітницьку роботу серед населення.

У Харківській губернії у другій половині XIX – на початку XX століття також існував досить розвинений середній клас, який прагнув підтримувати освітні установи добродійними внесками. На цей час переважна більшість населення усвідомлювала, що освіта є нетлінною цінністю, що вона є одним із чинників соціальної стабільності, основою економічного розвитку суспільства, джерелом зростання інтелектуального ресурсу та духовно-морального потенціалу народу. Шкільні опікунства Харківської губернії нарівні з традиційними формами роботи започаткували й нові види діяльності, наприклад, відкриття «пришкільних ремісничих і рукодільних класів, курсів навчання садівництву, городництву, бджільництву... влаштування місцевих повторювальних уроків і співочих хорів». Крім того, у Харківській губернії опікунства повинні були піклуватися про «влаштування при училищі нічліжного притулку і надання підвід для дітей, що мешкали далеко від школи; ...забезпечення незаможних учнів одягом і прожитком; ...налагодження гарячих сніданків; ...улаштування для учнів розумних і корисних розваг і прогулянок; ...сприяння тим, хто закінчив курс, в отриманні подальшої освіти ... переважно в спеціальних закладах» [163, арк. 83, 85, 86].

Активізації діяльності земств на ниві народної освіти в значній мірі сприяла увага до земської школи передових російських педагогів та обговорення її проблем у пресі. Саме із земською школою пов'язувалися сподівання і надії передової громадськості щодо створення мережі початкових шкіл для всього населення. Вони вважали, що земська школа повинна нарешті покласти міцні підвалини народної освіти в Росії. Настав час організувати окремі спроби всіх чесних людей в цьому відношенні.

Відомий педагог А.М. Осторогський також звертав увагу на нові тенденції у суспільному житті. «Купецтво ... не залишається байдужим: у міру сил і свого розуміння воно прагне прийти на допомогу уряду в його піклуванні про вітчизняну торгівлю і промисловість, вказуючи на свої потреби і заходи для їх підтримки. Так, наприклад, останнім часом часто лунають нарікання російського купецтва на недостатнє поширення серед них освіти, на відсталість російського комерсанта від іноземного. Ці вельми важливі недоліки, що значно затримували розвиток російської торгівлі, можуть бути, на думку купецтва, поступово усунені, якщо уряд, звичайно ж, за сприяння самого купецтва, можливо, ширше організує в Росії комерційну освіту» [704, с. 56].

Незважаючи на певні успіхи у співпраці земств і громадськості у справі розбудови системи народної освіти, багатьох земських діячів не задовольняло становище земської школи (особливо її початкової ланки). Для виправлення такої ситуації демократично налаштовані земці і педагоги пропонували підвищити статус початкової школи. З цією метою висувалися пропозиції щодо розширення навчальних програм початкових шкіл та училищ, щоб їхні випускники змогли продовжити освіту в середніх освітніх установах. Реалізація таких планів зробила б освіту не лише доступною та більш якісною, але й дозволила б представникам непривілейованих станів продовжувати навчання в середніх та вищих навчальних закладах. Для реалізації даного задуму в 1908 році органи земського самоврядування починають відкривати навчальні заклади нового типу – вищі народні училища з 6-річним курсом навчання [769, с. 396]. Таким чином земці сподівалися наблизити початкову школу до потреб суспільного розвитку. Питання

про запровадження вищих народних училищ жваво обговорювалося на I Загальному земському з'їзді народної освіти (1911 рік), але не отримало більшості голосів делегатів. Під час обговорення стану і перспектив розвитку освітньої сфери більшість земців визнала недоліки існуючих початкових шкіл (у першу чергу, шкіл з 3-річним терміном навчання). А тому було запропоновано реорганізувати останні в заклади з чотирирічним терміном навчання [799, с. 77]. Таке рішення обумовило незначну чисельність вищих народних училищ з 6-річним курсом навчання в Російській імперії (3,8 % від загального числа початкових шкіл). Лише 13 повітових земств (у тому числі й Харківське) планували з часом відкрити навчальні заклади такого типу, які повинні були діяти паралельно з однокласними школами.

Співпраця земств з прогресивно налаштованими педагогами та громадськістю позитивно впливала не лише на динаміку відкриття нових освітніх установ, але й на зміст навчання та навчально-виховний процес. Наприкінці XIX – на початку XX століття на українських землях посилювався рух за українізацію школи. Натомість серед нового покоління української інтелігенції досить активно поширюються ідеї національного відродження. Під час подій 1905 – 1906 років органи земського самоврядування підняли дане питання на офіційному рівні. У 1906 році Харківська повітова земська управа запропонувала проект нової шкільної програми, який містив положення про використання української мови як допоміжного засобу в навчанні в початкових народних школах. Губернська земська управа підтримала пропозиції Харківського повітового земства. Одним із головних аргументів, на який спиралася губернська земська управа, підтримуючи використання української школи, був склад населення губернії, в якому переважали «малороси». За рішенням зборів до навчальних планів додатково вводилися такі предмети, як етнографія, народна поезія тощо. Аналогічні проекти, надіслані від інших українських губерній, Міністерство народної освіти в цілому відхиляло. Однак у складній політичній ситуації влада була змушена йти на певні поступки. Наприклад, наприкінці 1906 року урядом було дозволено користуватися українською мовою в початкових школах як допоміжним пояснювальним засобом. Однак міністерство заборонило повністю переходити на українську мову викладання, українські підручники не були

рекомендовані до використання. Але це не спиноло громадський рух за українізацію школи. Так, під час всеросійського вчительського з'їзду в Москві (1913 рік) частина делегатів з українських губерній (у тому числі й Харківської губернії) свідомо записалася до секції іногородців, щоб спільно з представниками неросійських народів вимагати створення повноцінної національної школи. Але їхній вчинок не зміг вплинути на зміну офіційного курсу в освітній галузі.

Важлива роль у процесі українізації освіти належала вчителям. Вони інколи самочинно використовували українську мову в навчально-виховному процесі. Для цього знаходилися різноманітні приводи: ювілеї, вивчення місцевого матеріалу тощо. Учителя складали читанки, використовували твори українських письменників (Т.Г. Шевченка та інших) під час проведення занять. Такі дії освітян викликали занепокоєння з боку місцевих адміністрацій і представників училищних рад. Так, у 1913 році інспектор народних училищ Сумського повіту Архангельський на засіданні повітової земської управи повідомив, що серед місцевих учителів різко зросла кількість прихильників використання української мови в навчальному процесі. На думку чиновника, таку практику необхідно було припинити, бо вона заважала учням опановувати російську мову.

Педагоги земських шкіл разом з демократично налаштованими представниками громадськості проводили різноманітні культурно-просвітницькі заходи, на яких знайомили дітей з окремими творами, зразками українського мистецтва, традиціями тощо. У губернії створювалися бібліотеки-читальні (з 1894 року). Активну участь у цій роботі взяли видатні українські просвітителі – Софія та Олександр Русови. Ця справа викликала живий народний інтерес і зустріла підтримку. Також популярними стали святкування традиційних українських свят, коли діти вивчали колядки, щедрівки та інші обрядові пісні, виконували сценки. Під час вшанування шевченківських роковин в окремих школах Харківської губернії проводилися тематичні вечори, присвячені життю та діяльності Т.Г. Шевченка. На жаль, як і в Сумському повіті, ініціатори таких заходів отримали догани або були звільнені з вчительських посад (наприклад, 5 викладачів у Зміївському повіті). Але слід визнати, що рух за українізацію шкільної освіти не став масовим у цей період,

але заклав основу для майбутнього руху під час визвольних змагань українського народу в 1917 – 1920-х роках.

Отже, наведені в розділі матеріали дозволяють зробити висновок, що земства Харківської губернії ставили і намагалися вирішити цілий спектр проблем в освітній галузі.

Неоднозначні відносини між органами земського самоврядування і владою часто виступали стримуючим фактором розбудови мережі навчальних закладів. Земські установи Харківської губернії, у першу чергу, реконструювали існуючі освітні установи та намагалися відкрити нові. Держава переклала на земства питому частину фінансових витрат з облаштування навчальних закладів. Чинне законодавство дозволяло уряду контролювати земську освітню діяльність та навчально-виховний процес у закладах освіти. Залежно від політичної ситуації влада посилювала або дещо послаблювала цей процес. Для контролю над земською освітньою діяльністю уряд використовував церкву і поліцію на місцях.

Від самого початку заснування земства Харківської губернії багато уваги приділяли шкільній справі. Витрати земських установ на освіту зросли з 5000 руб. у 1866 році до 507114 руб. у 1915 році. Сучасники відзначали провідні позиції Харківського губерньського земства серед інших земств України за показником витрат на народну освіту. З кінця XIX століття земські установи Харківської губернії вже могли виділяти значні суми на реконструкцію старих і будівництво нових шкіл та училищ. Така діяльність дала позитивні результати. Земства Харківської губернії розвивали позашкільну, початкову, професійну та середню освіту, але пріоритетним напрямком для всіх земських установ була початкова освіта. Земства виступали за безстановий та доступний характер освіти (особливо середньої). Практично всі середні навчальні заклади в Харківській губернії фінансувалися на дольовій основі. Серед них переважали жіночі прогімназії та гімназії, що можна вважати особливістю регіону. Завдяки зусиллям органів земського самоврядування в губернії розвивалася професійна освіта, яка повинна була забезпечити потреби промисловості і сільського господарства краю у кваліфікованих кадрах. Земці активно боролися за запровадження обов'язкового

початкового навчання, реалізація якого в Харківській губернії почалася з 1908 року. За три роки роботи було відкрито майже третину від запланованих навчальних закладів.

Земства Харківської губернії приділяли увагу розвитку навчально-методичної бази освітніх установ. Заохочувалася розробка методичних матеріалів та рекомендацій, навчальних програм і планів, поширення передового педагогічного досвіду, створювалися спеціалізовані бібліотеки.

Важливим напрямком роботи земств в освітній сфері був підбір та підготовка педагогічних кадрів. Фактори, що стримували вирішення кадрового питання, – це значне навчальне навантаження вчителів, відсутність належних приміщень для проведення занять, неналежні побутові умови проживання педагогів. Тому земські установи краю зосередили свою увагу саме на вирішенні даних проблем.

Поступово протягом кінця XIX – початку XX століття земства у співпраці з урядом нарощували витрати на відкриття спеціалізованих навчальних закладів та курсів, які б готували необхідних спеціалістів для освіти. Велася робота з підбору кандидатів для відправки на навчання до учительських семінарій. Але земські школи навіть на початку XX століття відчували нестачу педагогів.

Протягом другої половини XIX – початку XX століття поступово зменшувалися норми навчального навантаження вчителів, що дозволяло останнім займатися самоосвітою та підвищувати якість викладання. З метою підвищення кваліфікації вчителів земства організовували вчительські з'їзди. Вони стали місцем обміну передовим педагогічним досвідом, на них обговорювалися актуальні питання методики викладання, зміст предметів тощо.

З метою вирішення кадрового питання педагогів земські установи приймали заходи щодо підвищення заробітної плати вчителям. Головна увага тут приділялася педагогам, які працювали в сільській місцевості та недільних школах. Поступово покращувалися й умови проживання вчителів, але дане питання не було повністю вирішене. Органи земського самоврядування намагалися підвищити і соціальний статус земських освітян. Для цього створювалися пенсійні каси, виділялися кошти на відкриття оздоровчих закладів для них, існувала практика матеріального

заохочення педагогів. Усе це повинно було зменшити плінність педагогічних кадрів, покращити їхні побутові умови та сприяти якості викладання предметів.

Для успішного розв'язання існуючих проблем в освітній сфері земські установи Харківської губернії залучали до своєї діяльності представників влади, громадськості, товариства та меценатів. На території краю діяло близько 25 благодійних товариств (найбільш потужним було Товариство поширення в народі писемності). Завдяки об'єднаним зусиллям земства краю змогли побудувати певну кількість нових навчальних закладів та реконструювати старі. Пріоритетним напрямком спільної роботи став розвиток початкової освіти в губернії. Меценати, громадськість та різноманітні товариства надавали земельні ділянки, кошти, будівельні матеріали, що позитивно позначалося на динаміці розвитку освітньої галузі краю. Завдяки громадській підтримці земства губернії проводили активну роботу щодо реалізації обов'язкової початкової освіти.

Представники демократично налаштованої громадськості та частина педагогів вели роботу культурно-просвітницького характеру, що була спрямована на українізацію навчально-виховного процесу. Учнів знайомили з творами українських письменників та поетів, зразками національного мистецтва, традиціями тощо. Усе це позитивно вплинуло на зміст навчання та навчально-виховний процес.

Благодійність забезпечила перехід від системи державного управління освітніми установами до громадсько-державної форми освіти. Громадська підтримка сприяла реалізації найбільш актуальних проектів та розвитку пріоритетних напрямків системи народної освіти. Участь громадськості в розбудові освітньої сфери сприяла формуванню партнерських відносин між владою та громадою, а також певному контролю над системою навчання.

Таким чином, завдяки діяльності земств Харківської губернії в освітній галузі у другій половині XIX – на початку XX століття край мав одні з найкращих показників у Російській імперії за рівнем розвитку системи народної освіти. Натомість існувало ще багато невирішених питань.

ВИСНОВКИ

У результаті здійсненого дослідження автор даної роботи представляє наступні теоретичні узагальнення.

– Історіографічний аналіз літератури із зазначеної теми засвідчив, що проблема діяльності земств Харківської губернії в медичній та освітній галузях у другій половині XIX – на початку XX ст. не знайшла свого повного висвітлення в історичній літературі.

Огляд історіографії вказує на те, що дослідники другої половини XIX – початку XX ст. найчастіше зосереджували увагу на вивченні правових аспектів земських реформ 1864, 1890 рр., формуванні органів земського самоврядування та діяльності в окремих галузях господарства. Використані фактичні матеріали відображали переважно історію земств усієї Російської імперії. Регіональний аспект проблеми розглядався епізодично. Беззаперечним здобутком дореволюційної історіографії було визначення кола питань, через призму яких доцільно було вивчати проблему. Частина з них певною мірою була розкрита: підготовка та реалізація реформ 1864, 1890 рр., діяльність земств в освітній та медичній галузях. Однак більшість питань залишилася недостатньо вивченою. Серед них такі найбільш значні й вагомі, як реалізація земських реформ у регіонах, стан матеріально-технічного забезпечення шкіл та медичних закладів, кадрова проблема, співпраця земств з громадськістю та меценатами у ході розбудови системи медичного обслуговування та освіти.

Радянська історіографія 20 – 30-х років XX ст. характеризувалася зміною методологічних орієнтирів та проблематики. Під кутом марксистсько-ленінської методології з критичних позицій висвітлюються окремі аспекти діяльності земських установ. У 50-х – 80-х рр. XX ст. зріс інтерес науковців до земської проблематики, що проявилось у розширенні джерельної бази, зміні в оцінках окремих подій та явищ. До наукового обігу було введено значну кількість нових джерел, урізноманітнилася тематика досліджень. Основним здобутком розвитку радянської історіографії було зміщення акцентів від констатації матеріалу до його аналітичної обробки, розширення тематики досліджень, створення перших узагальнюючих праць.

Представники закордонної історіографії XIX – XX ст.ст. створили фундаментальні роботи із земської проблематики, концепції, розширили джерельну базу. Однак багато проблем, пов'язаних з історією земств, усе ще чекають на неупереджене вивчення.

Сучасний період розвитку історичної науки характеризується відходом від стереотипів поділу науки на марксистську та буржуазну. Зміна методологічних орієнтирів призвела до перегляду напрямків досліджень. На чільне місце виходять уже не класові інтереси, а загальнолюдські цінності. Історія формування та діяльності земств в українських губерніях досліджується на всеукраїнському та регіональному рівнях.

Рівень джерельного забезпечення порушеної проблеми достатній: соціально-гуманітарна діяльність земств Харківської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст. представлена чисельним та інформативним комплексом різноманітних за походженням джерел. Значна їх частина була опрацьована і використана в роботі над даним дослідженням.

Отже, аналіз історіографії та джерел з проблеми підтверджують актуальність обраної теми дослідження. Достатньо широке коло опрацьованих і використаних у дисертаційній роботі джерел дозволяє всебічно та об'єктивно дослідити історію формування земств Харківської губернії та їхню діяльність в освітній та медичній галузях у другій половині XIX – на початку XX ст. Вирішення поставлених завдань стало можливим завдяки використанню сучасних засобів та методів наукового пізнання (філософських, загальнонаукових та спеціально-наукових). Їхнє застосування дало можливість дослідити тему дисертації й досягти поставленої мети.

– Створення органів земського самоврядування стало логічним продовженням селянської реформи 1861 р. і було обумовлено політичними та адміністративно-господарськими чинниками. Принципи формування та діяльності новостворених самоврядних інституцій сприяли пристосуванню системи державного управління до вимог буржуазного ладу. Нові правила організації місцевого самоврядування, виборча система, порядок діяльності розпорядчих та виконавчих земських установ

стали першим кроком у впровадженні всестанного управління на місцях. До вирішення місцевих проблем залучалося широке коло громадян, що робило діяльність органів самоврядування більш гнучким та ефективним. Хоча слід зазначити, що серед гласних повітових земських зборів домінували представники дворянства та чиновництва. Особливістю Харківського губерньського земства було значне представництво місцевої інтелігенції, що позитивно вплинуло на його діяльність.

Положення 1864 р. визначило межі компетенції і завдання земських установ. Найважливіші з них – це виконання земських повинностей, розпоряджень місцевих адміністрацій та вирішення господарських проблем. Земські потреби і функції поділялися на обов'язкові (державні) та необов'язкові (губернські). Співвідношення компетенції губерньських та повітових земств встановлювалися за територіальним принципом. Визначення меж компетенції та основних функцій земських установ обумовлювалося місцевими адміністративно-господарськими потребами. На плечі повітових земств було покладено обов'язок щодо вирішення більшості питань, які впливали на повсякденне життя людей. Натомість уряд, приймаючи нові закони, посилював контроль за земствами з боку державних установ та обмежував їхні повноваження. Відносна самостійність земств викликала незадоволення частини губернаторів. Останні виступали за розширення своїх контролюючих функцій.

1864 – 1890 рр. були періодом становлення земського самоврядування в Харківській губернії. Отриманий досвід щодо організації та діяльності самоврядних інституцій позитивно позначився на всіх сферах повсякденного життя місцевого населення, сприяв консолідації всіх прогресивних сил у регіоні. Сама ж підготовка і реалізація Положення несли на собі регіональний відбиток. Особливою рисою в діяльності земських установ Харківської губернії було приділення значної уваги вирішенню економічних питань, а також системна робота в розбудові мережі лікувальних закладів різного типу та народної освіти.

Положення 1890 р. стало результатом перемоги консервативних сил у державі, які підтримували ідеї централізму та посилення самодержавства. Реакційна виборча система і фактичне підпорядкування земських установ місцевим адміністраціям

перетворили земства в нову «начальницьку» структуру, що функціонувала за кошти населення. Нове Положення практично не змінило компетенцію повітових земських зборів та управ. Закон позбавляв їх лише права виступати з клопотаннями до уряду (це право було відновлено у 1904 р.). Натомість уряд більш активно йшов на співробітництво із земськими установами у вирішенні господарських питань, що було позитивним для населення. Однак, незважаючи на певні недоліки, земське самоврядування змогло поєднати в собі кращі елементи громадської організації та державної інституції. Земства, маючи певну автономію, давали можливість реалізовувати ініціативи громадськості, а також стали місцем накопичення досвіду з організації та діяльності органів самоврядування.

– Одним із важливих аспектів діяльності земств Харківської губернії була робота з розвитку доступної системи медичної допомоги населенню. Більшість земців краю виступала за створення загальнодоступної та безкоштовної системи медичної допомоги. Земства визначали основні напрямки діяльності для успішного розвитку медичної галузі.

Для реалізації планів у медичній сфері вирішувався ряд завдань організаційно-адміністративного характеру. Було розподілено обов'язки між губернським та повітовими земствами щодо розбудови системи медичної допомоги. Створені спеціальні комісії і ради, які слідкували за земськими лікувальними закладами. Розроблялися інструкції, спрямовані на покращення санітарного становища в регіоні, а також плани заходів під час епідемій. Незважаючи на обмежені фінансові можливості, земства поступово нарощували витрати на розвиток системи охорони здоров'я.

Земства Харківської губернії отримали у «спадок» від приказів громадського піклування та Міністерства державного майна слабо розвинену мережу лікувальних закладів. З перших же років свого існування земські установи активно взялися за покращення матеріально-технічного забезпечення лікувальних закладів регіону. Кожне земство відповідно до своїх фінансових можливостей поступово збільшувало витрати на реконструкцію існуючих лікарень, амбулаторій, прийомних відділень та відкриття нових. На ці потреби виділялося від 1/4 до 1/3 земських бюджетів. У

результаті такої роботи окремі лікувальні заклади мали новітнє медичне обладнання. Лише на початку ХХ ст. темпи зростання фінансових витрат на медичну галузь уповільнилися. У результаті проведеної роботи в кожному з повітів Харківської губернії були відкриті нові медичні установи, які наблизили медичну допомогу до населення.

Серед головних медичних завдань, які вирішували земства Харківської губернії, була відмова від роз'їзної системи надання медичної допомоги та перехід до стаціонарно-дільничної. Це дозволило покращити якість медичної допомоги. Одночасно йшов процес відмови від так званого «фельдшеризму», коли останні заміняли лікарів і вели самостійну лікувальну практику.

Важливим елементом нової системи медичної допомоги стали земські аптеки та склади, які забезпечували населення необхідними лікарськими препаратами. Реалізуючи принцип доступності медичної допомоги, земці виступали з ініціативою виготовляти окремі препарати на місцях, що значно здешевлювало лікувальний процес. Через мережу аптек та складів налагоджувалася система постачання необхідного медичного обладнання до лікувальних закладів.

З кінця ХІХ ст. земства Харківської губернії починають приділяти увагу питанням санітарії. У повітах проводилися обов'язкові санітарно-протиепідемічні та санітарно-гігієнічні заходи. Було створено ряд установ, які проводили роботу, спрямовану на попередження епідемій та покращення санітарного становища в губернії. Земські установи організовували проведення щеплень населення проти віспи, дифтериту та інших хвороб. Земства налагодили випуск окремих вакцин та сироваток у своїх повітах. Для більш ефективної боротьби з епідеміями земські установи краю з кінця ХІХ ст. починають будувати «заразні бараки» і «дезінфекційні камери». Серед населення губернії земці організовували просвітницьку роботу санітарно-гігієнічного характеру. Губернське і повітові земства проводили лекції, читання, виставки, видавали різноманітну літературу. Діяльність самоврядних інституцій Харківської губернії у даній сфері була відзначена в Російській імперії і за кордоном.

– Поставлені земськими установами завдання у медичній сфері неможливо було вирішити без кваліфікованих медичних кадрів. Земства краю приділяли увагу не лише підбору кваліфікованих лікарів, але й підготовці середнього медичного персоналу. Органи земського самоврядування, використовуючи економічні важелі та пільги, протягом другої половини ХІХ – на початку ХХ ст. поступово заповнювали існуючі лікарські вакансії в губернії. Земства виділяли кошти на створення медичних бібліотек, окремих лікарів відправляли на стажування за кордон або до провідних університетів Російської імперії.

Земські установи краю приділяли увагу й питанню підготовки та підвищення кваліфікації середнього медичного персоналу. У Харківській губернії коштом земств відкриваються фельдшерські школи та повивальні училища, які повинні були забезпечити лікувальні заклади необхідними фахівцями. Повітові земства проводили роботу з відбору здібних дітей із селянських родин для направлення останніх на безкоштовне навчання. Зазначені заходи повинні були сприяти вирішенню проблеми забезпечення лікувальних закладів губернії фельдшерами та акушерками-жінками, яких катастрофічно не вистачало на місцях.

У ході реалізації заходів щодо розвитку системи охорони народного здоров'я важливу підтримку земствам надавали державні установи та громадськість. Незважаючи на неоднозначність відносин між державними установами та земствами, у Харківській губернії у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. спостерігалася достатньо плідна співпраця між ними в питаннях розвитку медичної галузі.

Земства активно залучали місцеві громади до розвитку системи охорони здоров'я. Небайдужі громадяни, підприємці, представники духовництва надавали фінансову підтримку медичним закладам краю. Вони сприяли поліпшенню матеріально-технічного забезпечення лікувальних закладів і сприяли її ефективності та доступності. Представники громадськості та церкви брали участь у просвітницьких заходах, що організовувалися земцями або місцевими громадами. Вищезгадані дії земств Харківської губернії з розвитку медичної сфери дали свої наслідки. Створено

достатньо розгалужену систему медичної допомоги, яка мала свої досягнення і недоліки, але була кроком уперед у порівнянні з доземським періодом медицини.

– Діяльність земств в освітній галузі відбувалася у складних соціально-економічних та політичних умовах. Ступінь економічного розвитку кожної губернії відрізнявся, що позначалося на можливостях вирішувати соціально-культурні завдання. Промисловість вимагала значної кількості кваліфікованих робочих рук. У Харківській губернії повітові земства мали різні фінансові можливості, що впливало на фінансування шкільної справи.

Держава, переклавши на земства питому частину витрат на розвиток освітньої галузі, у той же час через систему законів та циркулярів намагалася контролювати земську освітню діяльність. До цієї справи долучалися поліція, училищні ради, церква та інші установи. Такі дії влади призводили до протистояння урядового офіційного шкільного курсу з демократично-ліберальним громадсько-педагогічним поглядом щодо шляхів та змісту шкільної справи в державі. Неоднозначні відносини між органами земського самоврядування і владою часто виступали стримуючим фактором розбудови мережі навчальних закладів. Активність роботи земських установ краю в освітній сфері залежала від політичної та економічної ситуації в державі.

Земства Харківської губернії у різній мірі підтримували позашкільну, початкову, професійну та середню ланки освіти. Витрати земських установ краю на освіту зросли з 5000 руб. у 1866 році до 507114 руб. у 1915 році. З другої половини 90-х років XIX ст. земські установи губернії практично повністю взяли на себе всі витрати на утримання навчальних закладів, створивши фонди шкільного будівництва, що призвело до зростання земських асигнувань на школи. Сучасники відзначали провідні позиції Харківського губернського земства серед інших земських губерній за показником витрат на народну освіту. У результаті таких дій у губернії було відкрито значну кількість нових навчальних закладів та реконструйовано старі.

Пріоритетним напрямком для всіх земств краю була початкова освіта. Земські установи провели підготовчу роботу для успішної реалізації планів щодо

обов'язкового початкового навчання. З метою підвищення статусу земської школи земства губернії підтримали ідею створення вищих початкових закладів з 6-річним курсом навчання. Вони повинні були з часом стати основним елементом системи загальної освіти в державі. Планувалося, що ці заходи відкриють шлях дітям із простих сімей до середніх та вищих навчальних закладів. Земства також виступали за безстановий і доступний характер освіти (особливо середньої). Практично всі середні навчальні заклади в Харківській губернії фінансувалися на дольовій основі. Серед них переважали жіночі прогімназії та гімназії, що можна вважати особливістю регіону.

Земства Харківської губернії приділяли увагу розвитку матеріально-технічної бази освітніх установ. Власним коштом або за допомогою громадськості закуповувалося необхідне обладнання для навчальних кабінетів. Не залишалося поза увагою земців і навчально-методичне забезпечення шкіл. Заохочувалася розробка методичних матеріалів і рекомендацій, навчальних програм і планів, поширення передового педагогічного досвіду, створювалися спеціалізовані бібліотеки. У земських навчальних закладах проводилася постійна робота з вдосконалення методики викладання предметів, ефективно реалізовувалася земська концепція освіти і виховання, яка спиралася на здобутки передової педагогічної науки, на новаторські принципи і методи організації навчально-виховного процесу.

– Важливим напрямком роботи земств в освітній сфері був підбір та підготовка педагогічних кадрів. З кінця XIX – початку XX ст. земства Харківської губернії у співпраці з урядом нарощували витрати на відкриття спеціалізованих навчальних закладів та курсів, які б готували необхідних спеціалістів для освіти. Здійснювалася робота щодо підбору кандидатів для відправки на навчання до вчительських семінарій. Однак земські школи навіть на початку XX ст. відчували нестачу педагогів. Поступово зменшувалися норми навчального навантаження вчителів, що дозволяло останнім займатися самоосвітою та підвищувати якість викладання. З метою підвищення кваліфікації вчителів земства організовували вчительські з'їзди. Земські установи вживали заходи щодо підвищення заробітної

плати педагогам (особливо у сільській місцевості та недільних школах), соціального статусу земських освітян та покращення умов проживання.

Для успішного розв'язання існуючих проблем в освітній галузі земські установи Харківської губернії залучали до своєї діяльності представників влади, громадськості краю, товариства і меценатів. Меценати, громадськість та різноманітні товариства надавали земельні ділянки, кошти, будівельні матеріали, що позитивно позначалося на динаміці розвитку освітньої сфери краю (особливо початкової освіти). Представники демократично налаштованої громадськості та частина педагогів проводили роботу культурно-просвітницького характеру, яка була спрямована на українізацію навчально-виховного процесу. Учні знайомили з творами українських письменників та поетів, зразками національного мистецтва, традиціями. Усе це позитивно вплинуло на зміст навчання та навчально-виховний процес.

Благодійність забезпечила перехід від системи державного управління освітніми установами до громадсько-державної форми освіти. Громадська підтримка сприяла реалізації найбільш актуальних проектів та розвитку пріоритетних напрямків системи народної освіти. Участь громадськості у розбудові освітньої галузі сприяла формуванню партнерських відносин між владою та громадою, а також певному контролю над системою навчання. Завдяки діяльності земств Харківської губернії в освітній сфері у другій половині XIX – на початку XX ст. край мав одні з найкращих показників у Російській імперії за рівнем розвитку системи народної освіти. Натомість існувало ще багато невирішених питань.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів проблеми формування та діяльності органів земського самоврядування Харківської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст. Складність та неоднозначність історичного досвіду нашого народу вимагає подальшого наукового вивчення даної проблеми на регіональному та загальноукраїнському рівнях. Зокрема, малодослідженими залишаються питання складу земських установ, участь представників окремих соціальних верств, конфесій у господарській, соціальній та освітньо-гуманітарній сферах діяльності земств.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

ДЖЕРЕЛА

1. АРХІВНІ ДЖЕРЕЛА

ЦЕНТРАЛЬНИЙ ДЕРЖАВНИЙ ІСТОРИЧНИЙ АРХІВ УКРАЇНИ, м. КИЇВ

Ф. 442 Канцелярія Київського, Волинського і Подільського генерал-губернатора
оп. 55

1.1. Спр. 446. Матеріали підготовки по відкриттю органів управління земським господарством, 1904 г., 82 арк.

оп. 57

1.2. Спр. 734. Укази його Імператорського Величества Самодержця Всеросійського із Правительствующого Сената Київському, Подольському і Волинському генерал-губернатору, 17 січня 1878 – 12 серпня 1882 г., 395 арк.

1.3. Спр. 452. Укази його Імператорського Величества Самодержця Всеросійського із Правительствующого Сената Київському, Подольському і Волинському генерал-губернатору, травень 1879 – червень 1881 г., 103 арк.

оп. 104

1.4. Спр. 965. Об узаконеннях для керівництва Господарственному відділенню Канцелярії генерал-губернатора за 1871 г., 5 січня 1871 – 18 грудня 1871 г., 9 арк.

оп. 105

1.5. Спр. 39. С копіями циркулярів і законів до керівництва господарственного відділення на 1872 г., 21 січня 1872 – 13 грудня 1872 г., 58 арк.

оп. 106

1.6. Спр. 176. С копіями циркулярів і інших законів для керівництва за 1873 г., 3 лютого 1873 – 27 грудня 1873 г., 111 арк.

оп. 107

1.7. Спр. 21. Циркуляри і інші закони для керівництва по господарственному відділенню, 25 січня 1874 – 18 січня 1874 г., 48 арк.

оп. 109

1.8. Спр. 83. Циркуляры и другие узаконения для руководства по хозяйственному отделению, 27 января 1876 – 31 декабря 1876 гг., 38 арк.

оп. 110

1.9. Спр. 60. Сенатские указы, циркуляры и другие узаконения для руководства по хозяйственному отделению за 1877 г., 28 января 1877 – 9 ноября 1877 г., 73 арк.

оп. 208

1.10. Спр. 486. Циркуляры Министерства Внутренних Дел от 5 августа 1871 г., 5 августа 1871 – 30 декабря 1874 гг., 27 арк.

оп. 552

1.11. Спр. 497. Циркуляры Министерства Внутренних Дел по Главному тюремному управлению за 1883-1887 гг., 3 апреля 1883 – 22 марта 1889 гг., 129 арк.

оп. 617

1.12. Спр. 244. Ч. I. Дело по проекту Положения о земских участковых начальниках, уездных съездах сих начальников и о губернских по сельским делам Присутствиях, 10 апреля 1887 г. – 9 мая 1901 г., 33 арк.

1.13. Спр. 244. Ч. II. Дело по проекту Положения о земских участковых начальниках, уездных съездах сих начальников и о губернских по сельским делам Присутствиях, 10 апреля 1887 г. – 24 июня 1901 г., 342 арк.

оп. 629

1.14. Спр. 228. Дело из ведомостей о взыскание податей и недоимок, 9 июня 1899 р. – 16 октября 1894 р., 33 арк.

оп. 637

1.15. Спр. 545. Материалы подготовки уездных съездов по выборам в земские учреждения, 1907 г., 61 арк.

оп. 643

1.16. Спр. 306. Дело о совещании губернаторов у начальника края 7 декабря 1913 года, 7 декабря 1913 г., 7 арк.

оп. 651

1.17. Спр. 528. Циркуляр Департамента хозяйственного, 5 марта 1898 г., 26 арк.

оп. 652

1.18. Спр. 73. Дело с циркулярами Министерства Внутренних Дел: по Главному тюремному управлению Департаментам: хозяйственному, общих Дел, Полиции, медицинскому, земскому и друг., 5 января 1899 – 8 ноября 1899 гг., 25 арк.

оп. 653

1.19. Спр. 9. С циркуляром МВД: по Главному тюремному управлению, департаментам: хозяйственному, полиции, земскому и проч., 3 января 1900 – 16 декабря 1900 г., 19 арк.

оп. 654

1.20. Спр. 2. Дело с циркулярами Министерства внутренних дел по Главному тюремному управлению, департаментам хозяйственному, общих дел, полиции, медицинскому, земскому и распоряжениями генерал-губернатора, 23 января 1901 г. – 27 декабря 1901 г., 75 арк.

оп. 656

1.21. Спр. 132. Ч. IV. Дело о врачебной и ветеринарной помощи населению, 11 июня 1903 г. – 14 июня 1905 г., 21 арк.

1.22. Спр. 132. Ч. V. Дело о народном образовании, 11 июня 1903 г. – 2 июля 1905 г., 139 арк.

1.23. Спр. 132. Ч. VIII. Дело по вопросам, касающимся натуральных повинностей и прочим, 11 июня 1903 г. – 7 января 1910 г., 65 арк.

оп. 657

1.24. Спр. 98. Дело с циркулярами Министерства внутренних дел по хозяйственному и другим департаментах, 7 мая 1904 г. – 2 декабря 1904 г., 98 арк.

оп. 664

1.25. Спр. 35. Дело с циркулярами Министерства внутренних дел, Министерства народного просвещения и других министерств по разным отделам, 22 января 1911 г. – 28 декабря 1911 г., 160 арк.

оп. 665

1.26. Спр. 12. Дело с циркулярами Министерства внутренних дел, Министерства народного просвещения и других министерств по разным отделам, 26 ноября 1891 г. – 21 июля 1912 г., 219 арк.

оп. 667

1.27. Спр. 7. Дело с циркулярами Министерства внутренних дел, Министерства народного просвещения и других министерств по разным отделам, 6 января 1914 г. – 4 октября 1914 г., 257 арк.

оп. 710.

1.28. Спр. 527. Циркуляры Департамента полиции по разным вопросам., 96 арк.

оп. 858

1.29. Спр. 172. Циркуляры Департамента полиции о запрещении учащимся средних учебных заведений посещать кинематографические выставки, об установлении административного надзора за деятельностью «Обществ народных университетов» и по другим вопросам, 20 января 1908 г. – 2 февраля 1909 г., 117 арк.

оп. 861

1.30. Спр. 259. Ч. I. Дело по циркулярам Министерства внутренних дел по Департаменту полиции, 30 сентября 1911 г. – 22 февраля 1913 г., 217 арк.

1.31. Спр. 259. Ч. II. Дело по циркулярам Министерства внутренних дел по Департаменту полиции, 30 сентября 1911 г. – 23 июня 1914 г., 259 арк.

Ф. 707 Управління Київського учбового округу

оп. 30

1.32. Спр. 49. Отрывки из отчета окружного инспектора об осмотре 1 и 2 харьковских мужских гимназий. 1864 г., 48 арк.

оп. 35.

1.33. Спр. 7. Циркулярные распоряжения Министра народного просвещения, 39 арк.

оп. 87

1.34. Спр. 103. Дело управления Киевского учебного округа. Циркулярные распоряжения Министра народного просвещения, 25 января 1886 – 20 декабря 1886 гг., 6 арк.

оп. 229

1.35. Спр. 160. С разной перепиской по Округу, 1913 г., 750 арк.

оп. 263

1.36. Спр. 83. Дело Канцелярии попечителя Киевского учебного округа. Переписка по разным предметам, 3 марта 1867 – 19 декабря 1867 гг., 5 арк.

оп. 296

1.37. Спр. 89. Дело правления Киевского учебного округа. О сообщении Министерству Народного просвещения о количестве оплаченных гербовым сбором прошений и телеграмм в 1886 г., 28 сентября 1887 – 31 декабря 1887 гг., 48 арк.

Ф. 794 Михайло Федорович Сумцов.

1.38. Спр. 9. Сообщение Харьковской головы об избрании Сумцова членом попечительского Совета Харьковской женской гимназии 24 мая 1911 года, 3 арк.

Ф. 1191. Канцелярії тимчасового Харківського генерал-губернатора

оп. 2.

1.39. Спр. 1880. Отрывки из отчета окружного инспектора об осмотре 1 и 2 харьковских мужских гимназий. 1864 г., 29 арк.

Ф. 2023 Гордеенко Е.С. – председатель Харьковского уездного земства.

1.40. Спр. 47. Заметки о народном образовании 1896 г., 29 арк.

Ф. 2162 Управління Харківського навчального округу.

Оп. 2

1.41. Спр. 95. Циркуляр Министра народного просвещения Толстого Д. об открытии подготовительных классов. Инструкции окружным инспекторам. 1871 г., 24 арк.

1.42. Спр. 104. Список учебных заведений Харьковского учебного округа 1914-1916 гг., 13 арк.

1.43. Спр. 106. Список учителей гимназий Харьковского учебного округа за 1903-1908 гг., 65 арк.

РОСІЙСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ІСТОРИЧНИЙ АРХІВ

Ф. 776 Главное отделение по делам печати МВД

оп. 16, ч. 1

1.44. Спр. 812. Отчеты о периодической и непериодической печати Харьковской судебной палаты, 1911 – 1917 гг., 148 арк.

оп. 16, ч. 2

1.45. Спр. 49. Отчеты о периодической и непериодической печати Харьковской судебной палаты, 1906 – 1908 гг., 98 арк.

Ф. 869. Директор хозяйственного департамента МВД.

оп. 1

1.46. Спр. 395. Переписка по земским вопросам., 8 арк.

Ф. 1284 Департамент общих дел МВД

оп. 2

1.47. Спр. 1835. Циркуляры и приказы по МВД, переписка министра внутренних дел по разным вопросам, 112 арк.

оп. 92

1.48. Спр. 10. Циркуляры и приказы по МВД, переписка министра внутренних дел по разным вопросам, 79 арк.

1.49. Спр. 16. Циркуляры и приказы по МВД, переписка министра внутренних дел по разным вопросам, 23 арк.

оп. 194

1.50. Спр. 23. Секретный стол – циркуляры и приказы по МВД, переписка министра внутренних дел по разным вопросам, 27 арк.

1.51. Спр. 36. Отчеты губернаторов с 1900 г., 20 арк.

Ф. 1288 Главное управление по делам местного хозяйства МВД

оп. 7

1.52. Спр. 248. Совет по делам местного хозяйства; журналы особых присутствий по земским и городским делам совета, 2 арк.

оп. 7 , II делопр.

1.53. Спр. 86. Дела о реформе местного самоуправления., 253 арк.

оп. 25

1.54. Спр. 50. Общие статистические сведения о числе городов и их населении за 1825 – 1915 гг., 12 арк.

Ф. 1290 Центральный статистический комитет МВД**оп. 5**

1.55. Спр. 230. Сведения по городской, промышленной и финансовой статистике, об экономическом состоянии и народонаселении городов, 16 арк.

1.56. Спр. 248. О количестве промышленных предприятий, учебных заведений, типографий, о числе рабочих, 48 арк.

1.57. Спр. 261. О государственных доходах и расходах, о налогах, о деятельности банков, сберегательных касс и учреждений мелкого кредита, о ремесленных заведениях в 1893 г., 27 арк.

ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ**Ф. 3** Канцелярія Харківського губернатора**оп. 1**

1.58. Спр. 13. Дело о представлении кратковременных отпусков чиновникам., 4 арк.

1.59. Спр. 37. Дело о строительстве и ремонте дорог, мостов и паромов в уездах Харьковской губернии, 27 арк.

оп. 13

1.60. Спр. 128. О предохранении от заразительной болезни, 5 арк.

1.61. Спр. 164. О доставлении предводителями дворянства ведомостей по части милиции, о деньгах и прочее, 25 арк.

оп. 21**Т. 4**

1.62. Спр. 285 По рапорту Сумского городничего о употребленной сумме во время квартирования рекрутского гарнизона и покупку в лазарет дров, свечей и прочего, 3 арк.

оп. 278

1.63. Спр. 2. Ассигнования кредитов в распоряжение Харьковского губернатора в 1881 г. и состояние их в различное время, 34 арк.

1.64. Спр. 6. Приходорасходные документы Канцелярии Харьковского губернатора за 1881 г., 25 арк.

1.65. Спр. 10. О выдаче разного рода свидетельств и удостоверений, 274 арк.

оп. 283

1.66. Спр. 14. О разрешении директору завода Краматорского металлургического общества инженеру М.Ф. Хоржевскому открыть при означенном заводе библиотеку и кабинет для чтения, 52 арк.

1.67. Спр. 32. Об утверждении устава Харьковского общества содействия физическому воспитанию детей и попечении о них, 9 арк.

1.68. Спр. 51. О созвании особой комиссии при министерстве финансов для рассмотрения проекта потановлений, касающихся ремесленного ученичества и распространения фабричной инспекции на ремесленные заведения, 25 арк.

1.69. Спр. 89. Об открытии и действии общества вспомоществования бедным ученикам и ученицам всех учебных заведений г. Змиева, 33 арк.

1.70. Спр. 91. О необходимости внесения в устав Харьковского общества распространения в народе грамотности некоторых изменений, 13 арк.

1.71. Спр. 120. Об увеличении штрафа Харьковской городской полиции, 82 арк.

1.72. Спр. 133. О власти и значении губернатора по отношению к разным ведомствам и об обязанностях его, 96 арк.

1.73. Спр. 139. Материалы по всеподданнейшему отчету, присланные из уездных городов, 17 арк.

1.74. Спр. 142. Циркуляры министерства внутренних дел относящихся народных чтений и правил о бесплатных библиотеках, 70 арк.

1.75. Спр. 237. По прошениям частных лиц о выдаче разрешений на приобретение типографского шрифта и прочих предметов печатания, 93 арк.

1.76. Спр. 240. Об открытии книжных магазинов, библиотек для чтения и о разрешении торговли книгами и картинами в разное, 64 арк.

1.77. Спр. 252. Об утверждении работ по устройству казенных оброчных статей в Харьковской губернии, 194 арк.

1.78. Спр. 272. По ходатайству Харьковского общества содействия физическому воспитанию детей об открытии приюта для детей и летней колонии в Чугуево – Бабчанской даче, 101 арк.

1.79. Спр. 288. О доставлении статистических сведений по вопросу о земледельческом промысле, движении населения и переселении его по Харьковской губернии, 94 арк.

1.80. Спр. 289. Об утверждении проекта устава Лебединской общественной библиотеки, 23 арк.

1.81. Спр. 302. О сообщении губернскому предводителю дворянства программы для составления проектов и смет на устройство пансионеров-приютов, 31 арк.

1.82. Спр. 381. Об открытии в г. Харькове школы городских местной городской полиции, 45 арк.

1.83. Спр. 616. По ходатайству городской управы об издании правил пользования пожарной сигнализацией, 53 арк.

1.84. Спр. 1090. Циркулярные распоряжения Министерства, 39 арк.

оп. 285

1.85. Спр. 28. Циркулярные распоряжения Министерства, 99 арк.

1.86. Спр. 60. О закрытии Лебединской бесплатной библиотеки (завед. библиотеки Золотарев Г.Г.), 9 арк.

1.87. Спр. 166. Депозиты, 25 арк.

1.88. Спр. 167. Отчет с оправдательными документами по сбору денег, вырученных от разных вечеров, 73 арк.

1.89. Спр. 252. Об открытии обществом ночных врачей в г. Харькове курсов по уходу за больными и подаче первой помощи, 105 арк.

Ф. 18 Харківське губернське присутствіє

оп. 1

1.90. Спр. 283. Об оборотах государственных доходов, специальных средств и партикулярных сумм, находящихся в их кассах, 6 арк.

1.91. Спр. 499. О состоянии сметы расходов на 1910 г., 15 арк.

оп. 43

1.92. Спр. 476. Протоколы заседаний Харьковского губернского по городским делам присутствия, 21 арк.

Ф. 45 Харківська міська управа.

оп. 1**Т. 1**

1.93. Спр. 20. Об отчете Харьковского городского общественного банка. 1871 г., 5 арк.

1.94. Спр. 472. О прокладке водопроводных труб. 1875 г., 32 арк.

1.95. Спр. 567. Об освещении города. 1878 г., 21 арк.

1.96. Спр. 610. О питейных заведениях. 1878 г., 2 арк.

Т. 2

1.97. Спр. 2071. По обустройству амбулаторий, 23 арк.

Т. 3

1.98. Спр. 2354. О сметных назначениях на 1899 г., 54 арк.

1.99. Спр. 2419. О покупке земли у г. Кабештова, 2 арк.

1.100. Спр. 3374. Опись дел распорядительного отделения за 1910 г. О выборах на разные должности, 34 арк.

Ф. 82 Изюмська повітова земська управа**оп. 1**

1.101. Спр. 94. Технические раскладки, чертежи и дела по строительству и ремонту дорог, переписка про отпуск и траты на эти работы, 103 арк.

Ф. 200 Харківське товариство розповсюдження в народі писемності**оп. 1**

1.102. Спр. 112. Инструкции, регламентирующие деятельность попечителей и учителей школ, 9 арк.

1.103. Спр. 407. Доклады, годовые отчеты и переписка о деятельности правления и отделений товарищества, 378 арк.

1.104. Спр. 468. Переписка и отчеты товарищества распространения грамотности, 112 арк.

Ф. 265 Харківська перша чоловіча гімназія.**оп. 1**

1.105. Спр. 1040. Бюджеты и деловые документы о содержании гимназии. 1895 – 1896 гг., 59 арк.

Ф. 266 Дирекція народних училищ Харківської губернії**оп. 1**

- 1.106. Спр. 378. О состоянии учебных заведений Харьковской губернии, 3 арк.
- 1.107. Спр. 563. Сведения о суммах, отпускаемых на содержание гимназии, 4 арк.
- 1.108. Спр. 625. Сметы о приходе и расходе на содержание воспитанников, 13 арк.
- 1.109. Спр. 660. О доставлении сметы о приходе и расходе сумм по дирекции училищ, 25 арк.
- 1.110. Спр. 661. О доставлении сметы о приходе и расходе сумм на содержание воспитанников, 21 арк.
- 1.111. Спр. 753. С денежными приходными документами, 8 арк.
- 1.112. Спр. 780. О преобразовании управления низшими учебными заведениями, 3 арк.
- 1.113. Спр. 781. О состоянии народных начальных училищ Изюмского уезда, 5 арк.
- 1.114. Спр. 782. О состоянии народных начальных училищ Ахтырского уезда, 23 арк.
- 1.115. Спр. 790. Отчет о состоянии народных училищ по Богодуховскому уезду, 14 арк.
- 1.116. Спр. 793. Отчет о состоянии народных училищ по Купянскому уезду, 19 арк.
- 1.117. Спр. 796. Отчет о состоянии начальных народных училищ Ахтырского и Лебединского уездов, 3 арк.
- 1.118. Спр. 800. Отчет о начальных училищах Волчанского уезда, 5 арк.
- 1.119. Спр. 801. Отчет о начальных училищах Сумского уезда, 11 арк.
- 1.120. Спр. 803. Отчет Славянского городского училища, 43 арк.
- 1.121. Спр. 805. Отчет частного среднего заведения III разряда, 23 арк.
- 1.122. Спр. 807. Об открытии педагогических курсов для приготовления учителей, 3 арк.
- 1.123. Спр. 931. Мужские частные средние учебные заведения Харьковской губернии, 473 арк.
- 1.124. Спр. 973. Годовые отчеты дирекции училищ. 1864 г., 34 арк.

Ф. 304 Харківська губерньська земська управа

оп. 1**Т. 1**

- 1.125. Спр. 1. Журналы заседаний II очередной сессии губернского земского собрания с 1 по 21 декабря 1866 г. Подлинные, 48 арк.
- 1.126. Спр. 4. Инструкция Харьковской губернской земской управы, составленной на основании постановления губернского земского собрания 23 октября 1874 г. 265 арк.
- 1.127. Спр. 6. Стенограмма заседаний VIII сессии губернского земского собрания с 4 по 15 декабря 1872 г., 105 арк.
- 1.128. Спр. 10. Журналы и стенограмма заседаний чрезвычайного губернского земского собрания с 4 по 9 июня 1881 г. с материалами, 98 арк.
- 1.129. Спр. 11. Журналы заседаний очередной сессии губернского земского собрания с 7 по 18 декабря 1882 г. с материалами, 198 арк.
- 1.130. Спр. 12. Журналы заседаний чрезвычайного губернского земского собрания 11 – 12 марта и 31 мая 1884 г. с материалами, 53 арк.
- 1.131. Спр. 13. Журналы заседаний XXI сессии губернского земского собрания с 10 по 19 декабря 1885 г. с материалами, 159 арк.
- 1.132. Спр. 15. Журналы заседаний XXV очередной сессии губернского земского собрания с 9 по 20 декабря 1889 г. с материалами, 98 арк.
- 1.133. Спр. 16. Журналы заседаний очередной XXVI сессии губернского земского собрания с 10 по 19 декабря 1890 г. с материалами, 185 арк.
- 1.134. Спр. 17. Журналы заседаний очередной XXVII сессии губернского земского собрания с 10 по 19 декабря 1891 г. с материалами, 254 арк.
- 1.135. Спр. 24. Журналы заседаний губернской земской управы с 23 ноября 1865 г. по 23 февраля 1866 г. (подлинные) с приложением отчета о ее работе за этот период (печатный), 58 арк.
- 1.136. Спр. 25. Журналы заседаний губернской земской управы с 26 февраля по 21 мая 1866 г. Подлинные, 89 арк.
- 1.137. Спр. 25а. Журналы заседаний губернской земской управы с 24 мая по 24 августа 1866 г., 49 арк.

- 1.138. Спр. 27. Журналы заседаний губернской земской управы с 24 ноября 1866 г. по 23 февраля 1867 г. Подлинные, 35 арк.
- 1.139. Спр. 30. Журналы заседаний губернской земской управы с 24 августа по 23 ноября 1867 г. Подлинные, 289 арк.
- 1.140. Спр. 33. Журналы заседаний губернской земской управы с 26 ноября 1868 г. по 22 февраля 1869 г. Подлинные, 395 арк.
- 1.141. Спр. 34. Журналы заседаний губернской земской управы с 26 февраля 1869 г. по 22 июля 1869 г. Подлинные, 274 арк.
- 1.142. Спр. 67. Протоколы заседаний Харьковской губернии врачебного совета при земской управе, 25 арк.
- 1.143. Спр. 69. Протоколы заседаний Харьковской губернии врачебного совета при земской управе, 18 арк.
- 1.144. Спр. 158. Ходатайства управы перед земским собранием об удовлетворении медицинских нужд, 4 арк.
- 1.145. Спр. 316. Ходатайства управы перед земским собранием об удовлетворении медицинских нужд, 7 арк.
- 1.146. Спр. 617. Сообщение Харьковской губернской управе о недостатках в работе губернской земской больницы, вскрытых губернским врачебным инспектором, 3 арк.
- 1.147. Спр. 620. Ходатайства управы перед земским собранием об удовлетворении нужд повивального училища, об улучшении положения фельдшеров (октябрь), 7 арк.
- 1.148. Спр. 656. Материалы по обсуждению уездными управами проекта организации санитарного бюро и постоянного съезда земских врачей губернии (1894 г.), 28 арк.
- 1.149. Спр. 665. Протоколы заседаний Харьковской губернии врачебного совета при земской управе от 31 декабря 1896 г. и от 7 января 1897 г. (без подписей). Богодуховского и Старобельского уездных съездов земских врачей (копии) по вопросам организации земской медицины, 69 арк.

1.150. Спр. 673. О покупке участка земли, смежного с губернской земской больницей, для постройки новой психиатрической лечебницы, 25 арк.

1.151. Спр. 786. Денежные счета по расходам на содержание в чистоте здания управы, 37 арк.

1.152. Спр. 810. О выступлении служащих Харьковской губернии земской больницы, потребовавших реорганизации управления ею и улучшения условий труда низшего и среднего персонала. Списки низшего и среднего персонала больницы (1905 г.), 93 арк.

1.153. Спр. 812. Протоколы совещания Харьковского губернского земского управления с экспертами от 20-22 января 1906 г. по вопросу реорганизации управления губернской земской больницей. Правила управления больницей, утвержденные губернским по земским и городским делам присутствием 25 июля 1908 г., 39 арк.

Т. III

1.154. Спр. 2153. Доклады уездных управ губернскому земскому собранию с материалами о нуждах межуездных медицинских участков, о борьбе с эпидемиями, о проекте нового аптечного устава, 39 арк.

1.155. Спр. 2155. Протоколы уездных врачебно-санитарных советов по обсуждению и утверждению годовых медицинских отчетов, мер борьбы с эпидемией холеры и других вопросов, 62 арк.

1.156. Спр. 2156. Циркуляры и предписания харьковского губернатора и переписка по ним о мероприятиях по борьбе с эпидемией холеры. Отчеты о деятельности лечебно-продовольственных пунктов в уездах, 34 арк.

1.157. Спр. 2158 Доклады Харьковской, Полтавской, Новгородской губернских земских управ чрезвычайным губернским земским собраниям и протоколы заседаний Харьковского губернского врачебного совета и губернской земской управы совместно с председателями уездных управ по вопросу о мероприятиях по борьбе с эпидемией холеры. 24 января, 25 июля 1905 г., 25 арк.

1.158. Спр. 2999. Протоколы заседаний Харьковского губернского врачебного совета и губернской земской управы по вопросу о мероприятиях по борьбе с эпидемией холеры, 13 арк.

Ф. 306 Богодухівська повітова земська управа

оп. 1

1.159. Спр. 108. Статистические ведомости и годовые отчеты о деятельности библиотек Богодуховского уезда. 1914 г., 34 арк.

Ф. 311 Харківська повітова земська управа

оп. 1

1.160. Спр. 70. Сведения о состоянии народного образования в уездах, 42 арк.

Ф. 647 Харківська жіноча гімназія Нікуліної

оп. 1

1.161. Спр. 127. Инспекторская книга женской гимназии Никулиной за 1909 – 1910 гг. и 1910 – 1911 гг., 174 арк.

Ф. 654 Валківська жіноча гімназія

оп. 1

1.162. Спр. 235. Протоколы заседаний педагогических советов, 213 арк.

Ф. 661 Зміївська жіноча гімназія.

оп. 1

1.163. Спр. 96. О деятельности Попечительских советов Змиевского земства, 77 арк.

1.164. Спр. 192. Циркуляри і розпорядження попечителя Харківського учбового округу, 29 арк.

Ф. 743 Богодухівська жіноча гімназія.

оп. 1

1.165. Спр. 9. Протоколы заседаний педагогических советов, 3 арк.

Ф. 765 Ізюмська жіноча гімназія

оп. 1

1.166. Спр. 11. Годовые отчеты опекунского совета Изюмской прогимназии, 3 арк.

Ф. 1 Сумська міська управа**оп. 1**

1.167. Спр. 10. Опись городского движимого имущества, находящегося при Сумской городской управе, преискурант канцелярских принадлежностей; письма и заказы петербургской фирме Ж. Блок, 15 арк.

1.168. Спр. 11. Журнал заседаний Сумской городской думы по вопросам освобождения частных лиц от обложения налогами, открытия городских столовых, проверки и утверждения отчета; отчет городской управы о движении городских денежных сумм за 1890 г., план отдельных частей города Сум, 185 арк.

1.169. Спр. 17. Журнал записи заседаний Сумской городской думы по вопросам проведения водопровода, электроосвещения, устройства скотобойни; список кандидатов в городские головы, 57 арк.

1.170. Спр. 19. Отчет о приходе, расходе и остатке денежных сумм Сумского приходского училища; переписка с Харьковским учебным округом по финансовым вопросам, 9 арк.

1.171. Спр. 24. Журнал заседаний дум по вопросам благоустройства г. Сум, денежных сборов с промыслов и движимых имуществ, о средствах на содержание городской полиции; предписание Харьковского общества по распространению грамотности, об организации в Сумах библиотеки; устав Параскевского приюта для девочек-сирот, списки лиц, арендующих городские лавки; смета городских доходов и расходов на 1877 г., 134 арк.

1.172. Спр. 31. Ведомости про учебные заведения г. Сум, которые содержались за средства И.Г. Харитоненко, 65 арк.

1.173. Спр. 36. Смета доходов и расходов города Сум на 1899 г., переписка с Харьковским губернским присутствием и Сумской уездной земской управой по финансовым вопросам, 163 арк.

1.174. Спр. 37. Циркуляры Харьковского губернатора о выдаче заработной платы. Инструкция губернским ветеринарам по общему ветеринарному надзору по губерниям, 111 арк.

1.175. Спр. 41. Ведомости о числе учебных заведений в Харьковской губернии; о доходах за 1898 г., список купцов в 1899 г., 67 арк.

1.176. Спр. 46. Отношения Харьковского жандармского управления в Сумскую городскую управу о расквартировании расположенных в г. Сумах войск: договоры частных лиц с Сумской городской управой о постройке каменных мостов, сметы доходов и расходов по специальным капиталам и на ремонт зданий и сооружений, принадлежащим Сумскому городскому обществу, 258 арк.

1.177. Спр. 61. Месячные ведомости о количестве больных в г. Сумах инфекционными болезнями. Отчет о работе Сумской санитарно-гигиенической станции, 221 арк.

1.178. Спр. 93. Ведомости о числе учебных заведений в г. Сумах; о городских доходах. Список купцов г. Сум, 53 арк.

оп. 2

1.179. Спр. 13. Денежные расходные документы, 376 арк.

1.180. Спр. 18. Циркуляр Харьковского губернатора; постановление Сумской управы: о порядке составления списков имеющих право участия в выборах гласных. Инструкция о порядке выбора гласных. Списки гласных, 168 арк.

1.181. Спр. 46. Ведомости о числе учебных заведений в г. Сумах; о городских доходах. Список купцов г. Сум, 63 арк.

оп. 3

1.182. Спр. 7. Денежные расходные документы. Ведомость на выплату жалования Сумской полицейской команде, 87 арк.

1.183. Спр. 16. Денежные расходные документы. Ведомость на выплату жалования Сумской полицейской команде, 221 арк.

Ф. 2. Сумська повітова земська управа

оп. 1.

1.184. Спр. 4. Журнал решений Сумской уездной управы, 589 арк.

Ф. 251 Лебединська повітова земська управа.

оп. 1

1.185. Спр. 10. Книга прихода и расхода денег по Лебединской городской управе. Список избирательных участков в уезде, 53 арк.

1.186. Спр. 11. Ведомости прихода и расхода городских денежных сумм. Денежные отчеты по дорожным сооружениям за 1900, 1905 годы. Сметы на устройство дорог, 29 арк.

1.187. Спр. 18. Ведомости прихода и расхода городских денежных сумм, 14 арк.

1.188. Спр. 19. Журналы экстренного земского собрания от 8 января 1871 г. Доклады управы земскому собранию, 99 арк.

1.189. Спр. 20. Отчеты об обслуживании лиц военного ведомства гражданскими больницами. Ведомости о приходе и расходе денежных сумм по Лебединской больнице, 105 арк.

1.190. Спр. 59. Книга для записи прихода и расхода сумм, ассигнованных на постройку дома Лебединской женской гимназии, 5 арк.

Ф. 252 Лебединська міська управа.

оп. 1

1.191. Спр. 11. Книга записи денег, поступающих в Лебединскую городскую управу, 33 арк.

1.192. Спр. 17а. Ведомости о приходе городских денежных сумм за 1888 г., о состоянии общих счетов по городским суммам, 2 арк.

1.193. Спр. 18. Главная книга Лебединской городской управы для общего счета всех денежных сумм (1889 г.), 38 арк.

1.194. Спр. 27. Журнал Лебединской городской управы и отношение по вопросу открытия в г. Лебедине мужской классической гимназии. Сведения о количестве учащихся жителей г. Лебедин в средних учебных заведениях, 14 арк.

Ф. 354 Сумська міська дума.

оп. 1

1.195. Спр. 8. Журнал заседаний и протоколы совещаний городской думы по вопросам расквартирования войск, избрания членов податного присутствия, налогообложения, недвижимого имущества, извозного и трактирного промыслов, профилактика холерных заболеваний, отчуждение земли при расширении

Псельской улицы и Чугуевского переулка. Ведомости о состоянии счетов городского общественного банка, 27 арк.

1.196. Спр. 16. Журнал заседаний городской думы по вопросам оценки городских имуществ, открытии заведений трактирного промысла. Устав, смета Параскевского убежища для девочек-сирот, 2 арк.

1.197. Спр. 23. Журнал заседаний и постановление городской думы по вопросам постройки школ, электроосвещения. Отчет о работе городской библиотеки-читальни. Приходо-расходная смета города на 1900 г., 145 арк.

1.198. Спр. 25. Журнал заседаний и постановление городской думы по вопросам устройства боен, оптовых складов, пивных лавок, ремонту мостовых, освобождение от арендного сбора, 37 арк.

1.199. Спр. 35. Журнал заседаний и постановление городской думы по вопросам аренды городских земель, оценке недвижимого имущества, раскладке трактирного сбора, ревизии общественного банка, 35 арк.

1.200. Спр. 41. Журнал заседания и постановления городской думы по вопросам налогового обложения городских имуществ, трактирного сбора, устройства подъездных железнодорожных путей, 27 арк.

Ф. 813. Лебединське духовне правління Харківської духовної консисторії.

оп.1.

1.201. Спр. 2. Переписка правления по разным вопросам, 74 арк.

Институт рукопису Національної бібліотеки України імені В. Вернадського

Ф. 3 Олександр Олександрович Русов

оп. 2

1.202. Спр. 5. Конспект лекцій по статистиці, прочитаний у Київському комерційному інституті, 34 арк.

1.203. Спр. 8. Програма початкової, середньої та вищої освіти на Україні, 22 арк.

Ф. 80. Дмитро Іванович Багалій

1.204. Спр.50. Приговор Кочетковского сельского схода с выражением благодарности за помощь в борьбе с холерой профессорам Д.И. Багалию, Н.Я. Гроту, А.П. Остапенко и т.д. 1892 г. 68 арк.

Ф. 198. Харьковский университет. Медицинский факультет.

1.205. Спр. 1. Диплом лекаря I класса с правом медицинской и хирургической практики, выданный Ф.С. Цыцурину. 3 арк.

2. ОПУБЛІКОВАНІ ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

2.206. Алфавитный указатель постановлений и распоряжений по Харьковскому учебному округу за 1861-1886 гг. – Харьков: Университетская типография, 1887. – 82 с.

2.207. Архив русской революции. В 22 т. – М.: Терра, Политиздат, 1991. – 504 с.

2.208. Весь Харьков на 1906 – 1907 год. 1-й год издания: Адресная и справочная книга. – Харьков, 1906. – 314 с.

2.209. Весь Харьков на 1913 год. – Харьков: Изд. Элькина, 1913. – 180 с.

2.210. Вовчанськ / Збірник архівних документів і матеріалів. – Харків: «Фоліо», 1994. – 122 с.

2.211. Воспоминания старого земца // Вестник Европы. – 1904. – № 4. – С. 76 – 112.

2.212. Врачебная хроника Харьковской губернии. – Харьков: Б.и., 1910. – 610 с.

2.213. Высочайше разрешенный II съезд русских деятелей по техническому и профессиональному образованию в России // Ежемесячные литературные приложения к журналу «Нива» за 1896 год. – Январь – Апрель. – СПб.: Б.и., 1896. – 801 с.

2.214. Г. Харьков. Справочник по городскому общественному управлению – Харьков: Б.и., 1913. – 103 с.

2.215. Городовое положение с разъяснениями и дополнениями по позднейшим узаконениям и распоряжениями правительства с приложениями постановлений о Санкт-Петербургском градоначальстве. – СПб.: Б.и., 1873. – 351 с.

- 2.216. Городовое положение со всеми относящимися к нему узаконениями, судебными и правительственными разъяснениями / [Сост. М.И. Мыш.] – СПб.: Б.и., 1876. – 234 с.
- 2.217. Городовое положение: Высочайшее утверждение. – 11 июня 1892 года // Полное собрание законов Российской империи. – III. – Т. XII. – № 8708. – 228 с.
- 2.218. Доклады XXIV очередному Харьковскому губернскому земскому собранию 1888 г., представленные губернскою управою по отделу попечительному. – Харьков: Б.и., 1888. – 98 с.
- 2.219. Доклады Ахтырскому уездному собранию XLIII очередной сессии 1907 г. по народному образованию. – Ахтырка: Тип. И.А. Расторгуева, 1907. – 29 с.
- 2.220. Доклады Харьковской губернской земской управы за истекший 1878/79 год. По земскому отделу и отделу народного презрения. – Харьков: Б.и., 1879. – 84 с.
- 2.221. Доклады Харьковской губернской земской управы Харьковскому губернскому земскому собранию созыва 1881 г., по отделам земскому и попечительному. – Харьков: Б.и., 1881. – 68 с.
- 2.222. Доклады Харьковской губернской земской управы Харьковскому губернскому земскому собранию 1896 г. По отделам попечительному и ветеринарному. – Харьков: Б.и., 1896. – 234 с.
- 2.223. Доклады Харьковской уездной земской управы очередному уездному земскому собранию 1904 г. – Харьков: Б.и., 1905. – 246 с.
- 2.224. Журнал заседаний Харьковского земского губернского собрания за 1881 год. – Харьков: Б.и., 1881. – 367 с.
- 2.225. Журнал очередного собрания Харьковской городской думы. – Харьков: Б.и., 1904. – 53 с.
- 2.226. Журналы XI очередного земского собрания Харьковской губернии с 11 по 22 октября 1875 г. – Харьков: Тип. Счасны, 1876. – 114 с.
- 2.227. Журналы XVI очередного губернского земского собрания Харьковской губернии с 4 по 21 декабря 1880 г. – Харьков: Тип. Варшавчика, 1881. – 132 с.

- 2.228. Журналы XIX очередного губернского земского собрания Харьковской губернии с 7 по 22 декабря 1883 г. – Харьков: Типография Губернского Правления, 1884. – 126 с.
- 2.229. Журналы XXXV очередного Харьковского губернского земского собрания с 8 по 23 января 1900 г. – Харьков: Тип. «Печатное дело», 1900. – 142 с.
- 2.230. Журналы XXXVI очередного Харьковского губернского земского собрания с 1 по 18 декабря 1900 г. – Х.: Тип. «Печатное дело», 1901. – 112 с.
- 2.231. Журналы заседаний Сумского очередного уездного земского собрания 1901 г., с приложениями. – Сумы, 1902. – 78 с.
- 2.232. Журналы Сумского уездного земского собрания чрезвычайной сессии 15 мая 1911 г. с приложениями. – Сумы, 1911. – 64 с.
- 2.233. Журналы заседаний Харьковского губернского земского собрания за 1870-1900 гг. – Харьков: Типография Губернского Правления, 1901. – 768 с.
- 2.234. Журналы и постановления второго Харьковского губернского земского собрания с 1 по 21 декабря 1866 г. – Харьков: Тип. Гинзбург, 1867. – 76 с.
- 2.235. Журналы Конотопского XX очередного уездного земского собрания 27 – 29 сентября 1884 года. – Конотоп, Б.и., 1885. – 132 с.
- 2.236. Журналы Конотопского XXI очередного уездного земского собрания 27 – 29 сентября 1885 года. – Конотоп: Б.и., 1886. – 112 с.
- 2.237. Журналы очередного губернского земского собрания Харьковской губернии с 2 по 19 декабря 1898 г. – Харьков: Тип. Зильберберг, 1899. – 48 с.
- 2.238. Журналы Харьковской городской думы. – 1880. – 11 января. – № 2. – 18 с.
- 2.239. Журналы Харьковской городской думы. – 1880. – 24 июня. – № 25. – 20 с.
- 2.240. Журналы Харьковской городской думы. – 1881. – 22 сентября. – № 41. – 16 с.
- 2.241. Журналы Харьковской городской думы. – 1881. – 3 апреля. – № 17. – 24 с.
- 2.242. Журналы Харьковской городской думы. – 1882. – 8 октября. – № 57. – 26 с.
- 2.243. Журналы Харьковской городской думы. – 1883. – 7 июля. – № 25. – 12 с.
- 2.244. Журналы Харьковской городской думы. – 1887. – 10 ноября. – № 45. – 18 с.
- 2.245. Журналы Харьковской городской думы. – 1887. – 19 июня. – № 26. – 22 с.
- 2.246. Журналы Харьковской городской думы. – 1888. – 1 ноября. – № 56. – 24 с.

- 2.247. Журналы Харьковской городской думы. – 1894. – 28 марта. – № 4. – 14 с.
- 2.248. Журналы Харьковской городской думы. – 1899. – 1 декабря. – № 19. – 15 с.
- 2.249. Журналы Харьковского губернского земского собрания с 1 по 12 октября 1867 г. – Харьков: Тип. Гинзбурга, 1868. – 29 с.
- 2.250. Журналы Харьковского губернского земского собрания с 10 по 29 октября 1868 г. – Харьков: Тип. Гинзбурга, 1868. – 38 с.
- 2.251. Журналы Харьковского губернского земского собрания с 10 по 29 октября 1870 г. – Харьков: Тип. Гинзбурга, 1870. – 24 с.
- 2.252. Журналы Харьковского губернского земского собрания с 4 по 16 декабря 1872 г. – Харьков: Тип. Счасны, 1873. – 42 с.
- 2.253. Журналы Харьковского губернского земского собрания с 7 по 20 декабря 1884 г. – Харьков: Типография Губернского Правления, 1885. – 36 с.
- 2.254. Журналы Харьковского губернского земского собрания с 7 по 20 декабря 1884 г. – Харьков: Типография Губернского Правления, 1885. – 44 с.
- 2.255. Журналы чрезвычайного Изюмского уездного собрания. 17 марта 1916 года. – Изюм: Тип. Нутиса, 1916. – 78 с.
- 2.256. Журналы экстренного Харьковского губернского земского собрания 7 июня 1902 г. – Харьков: Тип. «Печатное дело», 1903. – 76 с.
- 2.257. Записка об открытии в г. Харькове реального училища (прочитана на публичном акте открытия училища 11 ноября 1873 года). – Харьков: Б.и., 1873. – 8 с.
- 2.258. Земский ежегодник за 1876 г. – СПб., 1878. – 506 с.
- 2.259. Земский ежегодник за 1880 г. – СПб., 1884. – 442 с.
- 2.260. Земско-медицинский сборник. Вып. 1-й. – М.: Б.и., 1890. – 232 с.
- 2.261. Земско-медицинский сборник. Вып. 7-й. – М.: Б.и., 1893. – 176 с.
- 2.262. Земский сборник Харьковской губернии. – 1892. – № 3. – 154 с.
- 2.263. Золочів: Зб. архівних док. і матеріалів. – Харьков: «Фоліо», 1995. – 104 с.
- 2.264. Изменения и дополнения в Уставе гимназий и прогимназий, высочайше утвержденном 19 ноября 1864 года // Харьковские губернские ведомости. – 1871. – № 95, 96.

- 2.265. Инструкция полицейским урядникам 28 июля 1887 года // Права и обязанности полицейских урядников, стражников, приставов и прочих чинов городской и уездной полиции. / [Сост. Н.И. Арефа] – СПб.: Б.и., 1891. – 123 с.
- 2.266. Историко-статистическое обозрение 3-й Харьковской гимназии / [Сост. В. Спасский]. – Харьков: Университетская типография, 1866. – 130 с.
- 2.267. Исторический очерк Харьковской губернии // Харьковский календарь на 1871 год. – Харьков, 1871. – 161 с.
- 2.268. Изюм / Збірник архівних документів і матеріалів. – Харьков: «Фоліо», 1994. – 104 с.
- 2.269. Каталог книжок українською мовою Харківської громадської бібліотеки. – Харьков: Б.и., 1912. – 98 с.
- 2.270. Комиссия по соглашению с учениками 1-й Харьковской гимназии // Южный край. – 1905. – 12 декабря.
- 2.271. Краткий очерк деятельности Харьковского губернского земства по медицинской (санитарной) части. – Харьков: Типография Губернского Правления, 1918. – 190 с.
- 2.272. Краткий статистический атлас по начальному образованию в Харьковской губернии. – Харьков: Б.и., 1898. – 214 с.
- 2.273. Куп'янськ / Збірник архівних документів і матеріалів. – Харьков: «Фоліо», 1994. – 94 с.
- 2.274. Кустарные промыслы в Харьковской губернии по данным исследования 1912 г. – Харьков: «Т-во Печатня С.П.Яковлева», 1913. – 37 с.
- 2.275. Лебедин / Збірник архівних документів і матеріалів. – Харьков: «Фоліо», 1997. – 158 с.
- 2.276. Материалы для истории и статистики наших гимназий. – СПб.: Тип. Рогальского и К., 1864. – 158 с.
- 2.277. Материалы для истории и статистики наших гимназий // Журнал министерства народного просвещения. – 1864. – № 1. – 136 с.
- 2.278. Материалы для истории и статистики наших гимназий // Журнал министерства народного просвещения. – 1864. – № 2. – 376 с.

- 2.279. Материалы для истории и статистики наших гимназий // Журнал министерства народного просвещения. – 1864. – № 3. – 496 с.
- 2.280. Материалы для истории и статистики наших гимназий // Журнал министерства народного просвещения. – 1875. – № 10. – Ч. 181 – С. 152, 153.
- 2.281. Материалы для истории упразднения крепостного состояния помещичьих крестьян в России в царствование Александра II: В 3 т. – Берлин, 1861. – Т. 2. – 378 с.
- 2.282. Материалы для истории Харьковской городской думы и городского хозяйства за 25 лет с 1871 по 1895 годы. – Вып.1. – Харьков: Б.и., 1896. – 256 с.
- 2.283. Материалы по земскому общественному устройству (положение о земских учреждениях). – Т. 1. – СПб.: Б.и., 1885. – 268 с.
- 2.284. Материалы по земскому общественному устройству. – Т. 2. – СПб.: Б.и., 1885. – 118 с.
- 2.285. Материалы по школьному образованию в России. Центральный Статистический Комитет. – СПб.: Б.и., 1906. – 64 с.
- 2.286. Народное образование в Харьковской губернии за 1903 год. – Харьков, 1904. – 125 с.
- 2.287. Народное образование в Харьковской губернии за 1907 год. – Харьков, 1908. – 206 с.
- 2.288. Народное образование в Харьковской губернии за 1910 год. – Харьков, 1913. – 217 с.
- 2.289. Начальное народное образование в Харьковской губернии за 1908 – 1909 год. – Харьков: Тип. «Печатник», 1910. – Ч. 1. – 120 с.
- 2.290. Наше государственное и народное хозяйство. – СПб.: Типография В.О. Киршбаума, 1909. – 63 с.
- 2.291. Нежинский уезд / Статистико-экономическое описание с проектами оценки недвижимых имуществ уезда. – К.: Тип. Повальского. – 1880. – 401 с.
- 2.292. Новые узаконения о питейной торговле // Вестник финансов, промышленности и торговли. – 1885. – № 33.

- 2.293. Новые узаконения о питейной торговле // Вестник финансов, промышленности и торговли. – 1885. – № 32.
- 2.294. О государственном налоге с недвижимых имуществ в городах, посадах и местечках, за исключением посадов губерний Царства Польского: Одобренное Государственным Советом и Государственной Думой и Высочайше утвержденное 6 июня 1910 года закон // СУ. – 1910. – № 113. – Отд. I. – Ст. 1199.
- 2.295. О пансионах и гимназиях. – СПб.: Б.и., 1864. – 15 с.
- 2.296. О преобразовании Славянской женской прогимназии в полную гимназию // Харьковские губернские ведомости. – 1904. – 2 июля, 22 октября.
- 2.297. Об образовании частного реального училища Г.Ф. Буракова // Харьковские губернские ведомости. – 1906. – 29 августа.
- 2.298. Об открытии в Харькове новой женской гимназии // Харьковские губернские ведомости. – 1906. – 9 июня.
- 2.299. Об улучшении материального положения служащих гимназий и реальных училищ. Закон от 1.07.1914 года. // Журнал министерства народного просвещения. – 1914. – № 9. – С. 24 – 26.
- 2.300. Обзор деятельности Харьковского Городского ремесленного училища за двадцатипятилетие 1886 – 1911 годов. – Харьков: Утро, 1911. – 64 с.
- 2.301. Обзор деятельности земств по народному образованию за 1898 г. – СПб.: Б.и., 1895. – 216 с.
- 2.302. Обзор деятельности земств по народному образованию, медицинской, ветеринарной части и содействию экономическому благосостоянию населения. – СПб.: Изд. Хозяйственного департамента Министерства внутренних дел, 1904. – 252 с.
- 2.303. Обзор Харьковского городского общественного банка за 1879 г. – Харьков : Б.и., 1880. – 36 с.
- 2.304. Обзор Харьковского городского общественного банка за 1908 г. – Харьков : Б.и., 1909. – 46 с.
- 2.305. Обзор Харьковской губернии 1885 – 1887 гг. – Харьков: Типография Губернского Правления, 1888. – 236 с.

- 2.306. Обзор Харьковской губернии за 1904 год. – Харьков: Типография Губернского Правления, б.г. – 41 с.
- 2.307. Обзор Харьковской губернии за 1905 год. – Харьков: Типография Губернского Правления, б.г. – 48 с.
- 2.308. Обзор Харьковской губернии за 1906 год. – Харьков: Типография Губернского Правления, б.г. – 43 с.
- 2.309. Обзор Харьковской губернии за 1907 год. – Харьков: Типография Губернского Правления, 1908. – 36 с.
- 2.310. Обзор Харьковской губернии за 1908 год. – Харьков: Типография Губернского Правления, 1910. – 41 с.
- 2.311. Обзор Харьковской губернии за 1910 год. – Харьков: Типография Губернского правления, б.г. – 41 с.
- 2.312. Обзор Харьковской губернии за 1912 г. // Харьковский календарь на 1914 год. – Б.м., б.г. – 81 с.
- 2.313. Обзор Харьковской губернии за 1913 г. – Харьков : Типография Губернского Правления, б.г. – 39 с.
- 2.314. Обзор Харьковской губернии за 1914 г. – Харьков: Типография Губернского Правления, б.г. – 38 с.
- 2.315. Общее учреждение губернское // Свод законов Российской империи. В XVI т. – Т. II. – Ч. I. – СПб., 1876. – 1010 с.
- 2.316. Открытие частной мужской гимназии В.Ф. Давиденко // Харьковские губернские ведомости. – 1906. – 5 сентября.
- 2.317. Открытое письмо Чугуевскому голове г. Лубенцову // Харьковские губернские ведомости. – 1906. – 30 июля.
- 2.318. Отчет женской гимназии Н.Я. Грегорцевич за 1906 год // Харьковские губернские ведомости. – 1907. – 18 февраля.
- 2.319. Отчет Змиевской уездной земской управы за 1895 год. – Харьков: Тип. Зильберберг, 1896. – 127 с.
- 2.320. Отчет Изюмской городской управы за 1910 год. – Изюм: Типография Г.Б. Нутиса, 1911. – 65 с.

- 2.321. Отчет Изюмской городской управы за 1911 год. – Изюм: Типография Г.Б. Нутиса, 1912. – 35 с.
- 2.322. Отчет Купянской городской управы за 1914 год. – Купянск: Типография «Печатный труд», 1916. – 151 с.
- 2.323. Отчет Купянской городской управы об исполнении сметы доходов и расходов по городу Купянску, Харьковской губернии за 1911 год. – Б.м., Б.г. – 195 с.
- 2.324. Отчет Медицинского департамента Министерства внутренних дел за 1876 г. – СПб., 1877. – 232 с.
- 2.325. Отчет о денежных оборотах городских касс за 1870 год. – СПб.: Б.и., 1885. – 564 с.
- 2.326. Отчет о денежных оборотах городских касс за 1879 год. – СПб.: Б.и., 1880. – 632 с.
- 2.327. Отчет о денежных оборотах городских касс за 1891 год. – СПб.: Б.и., 1892. – 654 с.
- 2.328. Отчет о денежных оборотах городских касс за 1911 год. – СПб.: Б.и., 1912. – 548 с.
- 2.329. Отчет о деятельности попечительного комитета о нуждах Харьковских Высших женских курсов за 1912 год. – Харьков: Б.и., 1913. – 47 с.
- 2.330. Отчет о деятельности попечительного комитета о нуждах Харьковских Высших женских курсов за 1914 год. – Харьков: Б.и., 1915. – 38 с.
- 2.331. Отчет о деятельности попечительного комитета о нуждах Харьковских Высших женских курсов за 1915 год. – Харьков: Б.и., 1916. – 23 с.
- 2.332. Отчет о деятельности Харьковского губернского городского общественного управления по народному образованию 1903 – 1905. – Харьков: Б.и., 1905. – 125 с.
- 2.333. Отчет о деятельности Харьковского медицинского общества за 1914 г. – Харьков: Б.и., 1916. – 459 с.
- 2.334. Отчет о деятельности Харьковского общества распространения в народе грамотности за 1895 г. – Харьков: Типография Губернского Правления, 1895. – 273 с.

- 2.335. Отчет о деятельности Харьковского общества распространения в народе грамотности за 1896 г. – Харьков: Тип. Н.А. Гинзбурга, 1896. – 128 с.
- 2.336. Отчет о деятельности Харьковского общества распространения в народе грамотности за 1898 г. – Харьков: Типография Губернского Правления, 1899. – 533 с.
- 2.337. Отчет о деятельности Харьковской городской управы и подведомственных ей учреждений за 1905 год. – Харьков: Б.и., 1907. – 105 с.
- 2.338. Отчет о доходах и расходах города Харькова за 1904 год. – Харьков: Типография и литография Н.В. Петрова, 1905. – 507 с.
- 2.339. Отчет о доходах и расходах городских дум за 1903 год. – Харьков: Б.и., 1904. – 14 с.
- 2.340. Отчет о доходах и расходах городских дум за 1904 год. – Харьков: Б.и., 1905. – 18 с.
- 2.341. Отчет о доходах и расходах за 1903 год / Харьковская городская управа. – Харьков: Типография и литография Н.В. Петрова, 1904. – 485 с.
- 2.342. Отчет о доходах и расходах по г. Харькову за 1889 год. – Харьков: Б.и., 1890. – 54 с.
- 2.343. Отчет о доходах и расходах по городу Харькову за 1891 год. – Харьков: Б.и., 1892. – 67 с.
- 2.344. Отчет о доходах по городу Харькову за 1870 год. – Харьков: Б.и., 1871. – 35 с.
- 2.345. Отчет о доходах по городу Харькову за 1910 год. – Харьков: Б.и., 1911. – 52 с.
- 2.346. Отчет о занятиях Харьковской городской управы за 1875 – 1876 годы и о состоянии городского общественного хозяйства. – Харьков: Типография Губернского Правления, 1877. – 49 с.
- 2.347. Отчет о занятиях Харьковской городской управы за время 1875 – 1876 годы и о состоянии городского общественного хозяйства. – Харьков: Типография Городской думы, 1877. – 43 с.
- 2.348. Отчет о занятиях Харьковской городской управы за время 1910 – 1911 годы и о состоянии городского общественного хозяйства. – Харьков: Типография Городской думы, 1912. – 45 с.

- 2.349. Отчет о народных чтениях по медицине и гигиене в г. Сумах в 1903 г. – Харьков: Б.и., 1904. – 46 с.
- 2.350. Отчет о составе и деятельности земской медицины в Купянском уезде в 1907 г. – Купянск: Б.и., б.г. – 112 с.
- 2.351. Отчет о составе и деятельности земской медицины в Лебединском уезде в 1914 г. – Лебедин: Б.и., б.г. – 234 с.
- 2.352. Отчет о состоянии 1-й Харьковской гимназии за 1867 – 1869 гг. – Харьков: Б.и., 1869. – 23 с.
- 2.353. Отчет о состоянии 1-й Харьковской гимназии за 1878 – 1879 годы. – Харьков: Б.и., 1879. – 27 с.
- 2.354. Отчет о состоянии 2-й женской гимназии г. Харькова за 1905 учебный год // Харьковские губернские ведомости. – 1906. – 5 февраля.
- 2.355. Отчет о состоянии 2-й женской гимназии г. Харькова за 1906 учебный год // Харьковские губернские ведомости. – 1907. – 14, 16 февраля.
- 2.356. Отчет о состоянии 2-й женской гимназии г. Харькова за 1909 учебный год // Харьковские губернские ведомости. – 1910. – 31 января.
- 2.357. Отчет о состоянии 2-й мужской гимназии г. Харькова за 1906 учебный год // Харьковские губернские ведомости. – 1907. – 6 февраля.
- 2.358. Отчет о состоянии земской медицины в Кобелякском уезде за 1894 г. – Кобеляки: Б.и., 1895. – 44 с.
- 2.359. Отчет о состоянии и деятельности курсов для рабочих и ремесленников г. Харькова за первые полтора года их существования (С февраля 1900 по май 1901 года). – Харьков: Б.и., 1902. – 49 с.
- 2.360. Отчет о состоянии Купянской гимназии за 1884 год. – Купянск: Б.и., 1885. – 24 с.
- 2.361. Отчет о состоянии народного здоровья и врачебной помощи в России за 1896 – 1901 гг. – СПб.: Б.и., 1905. – 80 с.
- 2.362. Отчет о ходе дел Харьковского общества распространения в народе грамотности за 1877 г. – Харьков: Тип. М. Зильберберга, 1878. – 76 с.

- 2.363. Отчет по экономическим мероприятиям Волчанского уездного земства за 1913 год. – Волчанск: Типография А.В. Туманова, 1914. – 169 с.
- 2.364. Отчет по экономическим мероприятиям Волчанского уездного земства. – Волчанск: Типография А.В. Туманова, 1894. – 69 с.
- 2.365. Отчет по экономическим мероприятиям Волчанского уездного земства за 1913 г. – Волчанск: Типография А.В. Туманова, 1914. – 167 с.
- 2.366. Отчет попечительного и ветеринарного отделов и санитарного бюро Харьковской губернской земской управы за 1893 г. – Харьков, 1894. – 72 с.
- 2.367. Отчет попечительского совета Змиевской женской гимназии за 1914 год. – Змиев: Б.и., 1915. – 15 с.
- 2.368. Отчет санитарных лабораторий Харьковского губернского земства за 1913 г. – Харьков: Б.и., 1915. – 112 с.
- 2.369. Отчет Харьковского общества взаимного вспоможения занимающихся ремесленным трудом за 1914 год. – Харьков: Б.и., 1915. – 65 с.
- 2.370. Отчет Харьковского реального училища за 1902 год // Харьковские губернские ведомости. – 1903. – 24 февраля.
- 2.371. Отчет Харьковского реального училища за 1903 год // Харьковские губернские ведомости. – 1904. – 21 января.
- 2.372. Отчет Харьковского реального училища за 1905 год // Харьковские губернские ведомости. – 1906. – 5 февраля.
- 2.373. Отчет Харьковского реального училища за 1906 год // Харьковские губернские ведомости. – 1907. – 28 января.
- 2.374. Отчет Харьковской городской управы о доходах и расходах городских сумм за 1910 год. – Харьков: Типография «Печатное дело», 1911. – 255 с.
- 2.375. Отчет Харьковской губернской гимназии за 1867 – 1868 годы. – Харьков: Б.и., б.г. – 86 с.
- 2.376. Отчеты Харьковской губернской земской управы за истекший 1869 – 1870 г. – Харьков: Б.и., 1870. – 76 с.
- 2.377. Отчет Харьковской губернской земской управы за 1872 – 1873 г. – Харьков: Б.и., 1873. – 142 с.

- 2.378. Отчет Харьковской губернской земской управы за 1875 – 1876 г. – Харьков: Б.и., 1876. – 164 с.
- 2.379. Отчет Харьковской губернской земской управы за 1876 – 1877 г. – Харьков: Б.и., 1877. – 112 с.
- 2.380. Отчет Харьковской губернской земской управы за истекший 1878 – 1879 год. По земскому отделу и отделу народного призрения. – Харьков: Б.и., 1879. – 48 с.
- 2.381. Отчет Харьковской губернской земской управы за истекший 1880 – 1881 год. По земскому и попечительскому отделу. – Харьков: Б.и., 1881. – 76 с.
- 2.382. Отчет Харьковской Губернской Земской управы Губернскому земскому собранию очередной сессии 1911 года. – Харьков: Типо-литография Ю.М. Беркмана, 1911. – 84 с.
- 2.383. Отчет Харьковской Мариинской женской гимназии за 1902 год // Харьковские губернские ведомости. – 1903. – 26 января.
- 2.384. Отчет Харьковской Мариинской женской гимназии за 1905 год // Харьковские губернские ведомости. – 1906. – 21 февраля.
- 2.385. Отчетная ведомость Змиевской уездной земской управы о недоимках, долгах и невыполненных расходах уездных земских сборов на 1-е июля 1900 г. – 112 с.
- 2.386. Подготовительные работы по введению всеобщего обучения в России. – Вып. третий. – СПб.: Сенатская типография, 1910. – 48 с.
- 2.387. Пожары в Российской империи в 1888 – 1894 гг. / Статистический временник Российской империи (издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел). – СПб.: Б.и., 1897. – Вып. 44. – 95 с.
- 2.388. Положение о губернских и уездных земских учреждениях. – Т. II. – Ч. 1. – СПб.: Б.и., 1886. – 60 с.
- 2.389. Положение о земских учреждениях со всеми относящимися к нему узаконениями, судебными и правительственными разъяснениями. Составил М.И. Мыш. – СПб.: Б.и., 1886. – 264 с.
- 2.390. Положение об участковых, по приходам, попечительствах о бедных г. Харькова / С.К. Гогель Объединение и взаимодействие частной и общественной

благотворительности. – СПб.: Типография общества «Общественная польза», 1908. – 90 с.

2.391. Постановления, речи и записки первого Харьковского губернского земского собрания с 14 октября по 1 ноября 1865 г. – Харьков: Тип. Гинзбурга, 1866. – 216 с.

2.392. Приложение по всеподданейшему отчету начальника Харьковской губернии за 1878 – 1900 гг. – Харьков: Типография Губернского Правления, 1901. – 23 с.

2.393. Проект школьной сети Харьковской губернии. Валковский, Змиевской, Изюмский, Старобельский и Сумской уезды. Школьная сеть Волчанского уезда. Приложения к докладу Харьковской губернской управы очередному Губернскому земскому собранию 15 января 1908 г. – Харьков, 1908. – 24 с.

2.394. Полное собрание законов Российской империи. – СПб.: Типография II Отделения Его Императорского Величества Канцелярии, б.г. – II. – Т. 23 – № 22906.

2.395. ПСЗ. – II. – Т. 29. – № 40457.

2.396. ПСЗ. – II. – Т. 29. – № 40458.

2.397. ПСЗ. – II. – Т. 53. – № 45755.

2.398. ПСЗ. – II. – Т. 53. – № 46031.

2.399. ПСЗ. – II. – Т. 53. – № 46102.

2.400. ПСЗ. – II. – Т. 55. – № 61700.

2.401. ПСЗ. – III. – Т. 5. – № 2907.

2.402. ПСЗ. – III. – Т. 5. – № 2946.

2.403. ПСЗ. – III. – Т. 9. – № 6196.

2.404. ПСЗ. – III. – Т. 9. – № 6199.

2.405. ПСЗ. – III. – Т. 9. – № 6297.

2.406. ПСЗ. – III. – Т. 12. – № 8548.

2.407. ПСЗ. – III. – Т. 12. – № 8708.

2.408. Расход городов Харьковской губернии на народное образование // Харьковские губернские ведомости. – 1893. – 28 января.

2.409. Расход Министерства народного просвещения на образование за 1907 – 1912 годы // Русская школа. – 1912. – № 4. – 86 с.

- 2.410. Расходы земств на школьное дело // Русская школа. – 1913. – № 1. – 85 с.
- 2.411. Реформа городского самоуправления. – СПб.: Тип. Н. Стойковой, 1911. – 172 с.
- 2.412. Санкт-Петербургские сенатские ведомости за 1870 г. – СПб.: Б.и., 1870. – 454 с.
- 2.413. Сборник обязательных для жителей города Харькова постановлений, изданных Харьковскою Городскою Думой с 1872 по 1902 год. – Харьков: Б.и., 1902. – 112 с.
- 2.414. Сборник обязательных для жителей города Харькова постановлений, изданных Харьковской Городской Думой с 1881 по 1898 гг. – Харьков: Типография Губернского Правления, 1899. – 39 с.
- 2.415. Сборник обязательных постановлений для жителей города Харькова, составленных Харьковской Городской Думой за 1887 – 1909 г. – Харьков: Б.и., 1910. – 75 с.
- 2.416. Сборник обязательных постановлений для жителей города Харькова, составленных Харьковской Городской Думой за 1909 – 1914 г. Продолжение сборника обязательных постановлений для жителей города Харькова, составленных Харьковской Городской Думой за 1887 – 1909 г. – Харьков: Б.и., 1915. – 32 с.
- 2.417. Свод высочайших отметок по всеподданнейшим отчетам за 1883 год. – СПб.: Государственная типография, 1884. – 327 с.
- 2.418. Свод высочайших отметок по всеподданнейшим отчетам за 1884 год. – СПб.: Государственная типография, 1885. – 357 с.
- 2.419. Свод высочайших отметок по всеподданнейшим отчетам за 1885 год. – СПб.: Государственная типография, 1886. – 312 с.
- 2.420. Свод высочайших отметок по всеподданнейшим отчетам за 1886 год. – СПб.: Государственная типография, 1887. – 276 с.
- 2.421. Свод постановлений Харьковского губернского и уездных земств по народному образованию за 1915 г. Харьков: Тип. Э.Л. Пороховщиковой, 1917. – 210 с.

- 2.422. Свод постановлений Харьковского губернского земства и сущности докладов губернской управы и комиссий за десять лет (с 1890 по 1899 год включительно) с приложениями. – Харьков: Б.и., 1901. – 364 с.
- 2.423. Систематический сборник решений Правительствующего Сената, разъясняющий Городовое положение. / [Сост. барон В. Майдель и В. Белюстин.] – СПб.: Б.и., 1879. – 393 с.
- 2.424. Смета расходов Министерства народного просвещения на 1913 год // Русская школа. – 1912. – № 11. – 79 с.
- 2.425. Собрание узаконений и распоряжений правительства, издаваемое при правительственном Сенате. – СПб.: Б.и., 1863 – 1914 гг.
- 2.426. Список гимназий и прогимназий мужских и женских и реальных училищ ведомства Министерства народного просвещения с распределением их по учебным округам, губерниям и областям, составленный по 1-е апреля 1905 года. СПб.: Тип. Стоюнина, 1905. – 49 с.
- 2.427. Список учебных заведений Харьковской губернии на 20 декабря 1914 года. – Харьков : Изд. Харьковского губернского земства, 1916. – 45 с.
- 2.428. Старовинні міста Харківщини: Богодухів. / Збірник архівних документів та матеріалів. – Харків, «Фоліо», 1995. – 128 с.
- 2.429. Статистический ежегодник 1895 г. Издание Харьковской Губернской Земской Управы, – Харьков: Печатня С.П. Яковлева, 1886. – 85 с.
- 2.430. Статистический обзор деятельности Харьковского Губернского земства 1865 – 1889. – Кн. 1. – Харьков: Изд. Зильберберг, 1890. – 348 с.
- 2.431. Статистический справочник по Харьковской губернии. – Харьков: Т-во «Печатня С.П. Яковлева», 1914. – 179 с.
- 2.432. Труды VIII съезда представителей земских учреждений Харьковской губернии по санитарной части 1904 г. Протоколы заседаний и доклады секций. – Харьков, 1905. – 305 с.
- 2.433. Труды врачебного совета Харьковского уездного земства за 1900 – 1901 гг. — Харьков: Б.и., 1901. – 124 с.

- 2.434. Труды врачебного совета Харьковского уездного земства за 1903 г. – Харьков, 1904. – 136 с.
- 2.435. Труды комиссии о губернских и уездных учреждениях. – СПб.: Б.и., 1860. – Ч. 1. – Кн. 2. – 232 с.
- 2.436. Устав врачебный // Свод законов Российской империи. В XVI т. – СПб.: Б.и., 1892. – Т. XIII.
- 2.437. Устав Харьковского общества распространения в народе грамотности. – Харьков: Унив. тип., 1869. – 17 с.
- 2.438. Харків / Збірник архівних документів і матеріалів. – Харьков: НУВС, 2004. – 314 с.
- 2.439. Харьков весь: Справочник Элькина на 1913 год. – Харьков: Б.и., 1913. – 213 с.
- 2.440. Харьковский календарь на 1869 год. – Харьков: Типография Губернского Правления, 1870. – 28 с.
- 2.441. Харьковский календарь на 1872 год – Харьков: Типография Губернского Правления, 1873. – 184 с.
- 2.442. Харьковский календарь на 1873 год. – Харьков: Типография Губернского Правления, 1874. – 34 с.
- 2.443. Харьковский календарь на 1877 год. – Харьков: Типография Губернского Правления, 1876. – 380 с.
- 2.444. Харьковский календарь на 1878 год. – Харьков: Типография Губернского Правления, 1877. – 85 с.
- 2.445. Харьковский календарь на 1879 год. – Харьков: Типография Губернского Правления, 1880. – 333 с.
- 2.446. Харьковский календарь на 1880 год. – Харьков: Типография Губернского Правления, 1881. – 309 с.
- 2.447. Харьковский календарь на 1882 год. – Харьков: Типография Губернского Правления, 1883. – 165 с.
- 2.448. Харьковский календарь на 1887 год. – Харьков: Типография Губернского Правления, 1888. – 200 с.

- 2.449. Харьковский календарь на 1891 год. – Харьков: Типография Губернского Правления, 1892. – 245 с.
- 2.450. Харьковский календарь на 1893 год. – Харьков: Типография Губернского Правления, 1893. – 56 с.
- 2.451. Харьковский календарь на 1895 год. – Харьков: Типография Губернского Правления, 1895. – 812 с.
- 2.452. Харьковский календарь на 1913 год. Харьков: Тип. Э.Л. Пороховщиковой, 1912. – 590 с.
- 2.453. Циркуляр по Харьковскому учебному округу. – Харьков: Б.и., 1902. – № 9, 11. – 8 с.
- 2.454. Циркуляр по Харьковскому учебному округу. – Харьков: Б.и., 1903. – № 1. – 4. – 14 с.
- 2.455. Циркуляр по Харьковскому учебному округу. – Харьков : Б.и., 1915. – № 1. – 12. – 17 с.

3. МЕМУАРИ

- 3.456. Витте С. Ю. Воспоминания: в 3 т. / С. Ю. Витте. – Т. 2. – М.: Соцэкгиз, 1960. – 698 с.
- 3.457. Гордеенко Е. С. Исторический обзор деятельности Харьковской земской управы / Е. С. Гордеенко. – Харьков: Б.и., 1891. – 95 с.
- 3.458. Гордеенко Е. С. Исторический обзор деятельности харьковских земских учреждений / Е. С. Гордеенко. – Харьков: Тип. А. Н. Гусева, 1891. – 210 с.
- 3.459. Дневник П. А. Валуева, министра внутренних дел. В 2-х т. / П.А. Валуев. – Т. 2. – М.: Изд-во АН СССР, 1961. – 588 с.
- 3.460. Кизеветтер А. А. На рубеже двух эпох / А. А. Кизеветтер. – Прага: Б.и., 1929. – 185 с.
- 3.461. Маклаков В. А. Из прошлого современные записки / В. А. Маклаков. Т. 10. – Париж: Б.и., 1930. – 180 с.
- 3.462. Милюков П. Н. Воспоминания / П. Н. Милюков. – М.: Политиздат, 1991. – 528 с.

3.463. Петрункевич И. И. Из записок общественного деятеля / И.И. Петрункевич. – Прага: Б.и., 1934. – 196 с.

3.464. Хижняков В. Воспоминания земского деятеля / В. Хижняков. – П.: Б.и., 1916. – 134 с.

4. ПЕРІОДИЧНІ ВИДАННЯ

4.465. Вестник Европы. – 1896. – № 2.

4.466. Вестник Европы. – 1896. – № 12.

4.467. Вестник Европы. – 1897. – № 1.

4.468. Вестник Европы. – 1910. – № 1.

4.469. Вестник Европы. – 1912. – № 9.

4.470. Гражданин. – 1884. – 15 января.

4.471. Гражданин. – 1884. – 22 января.

4.472. Земский обзор. – 1883. – № 13. – 7 октября.

4.473. Земский обзор. – 1883. – № 15 – 16. – 28 октября.

4.474. Земство. – 1881. – № 8.

4.475. Земство. – 1881. – № 37.

4.476. Земство. – 1881. – № 47.

4.477. Земство. – 1881. – № 49.

4.478. Земство. – 1881. – № 52.

4.479. Земство. – 1881. – № 55.

4.480. Русская мысль. – 1880. – № 2.

4.481. Русская мысль. – 1880. – № 8.

4.482. Русская мысль. – 1880. – № 10.

4.483. Русская мысль. – 1895. – № 8.

4.484. Русская мысль. – 1890. – № 5.

4.485. Русская мысль. – 1903. – № 3.

4.486. Русская мысль. – 1903. – № 9.

4.487. Русское богатство. – 1903. – № 7.

4.488. Русские ведомости. – 1905. – № 180.

- 4.489. Русское слово. – 1905. – 28 мая.
- 4.490. Русская школа. – 1906. – № 2.
- 4.491. Сумской вестник. – 1913. – 13 февраля.
- 4.492. Сумской вестник. – 1916. – 15 ноября.
- 4.493. Харьковские губернские ведомости. – 1884. – 13 августа.
- 4.494. Харьковские губернские ведомости. – 1888. – 3 января.
- 4.495. Харьковские губернские ведомости. – 1888. – 14 мая.
- 4.496. Харьковские губернские ведомости. – 1888. – 10 июля.
- 4.497. Харьковские губернские ведомости. – 1903. – 26 января.
- 4.498. Харьковские губернские ведомости. – 1903. – 24 февраля.
- 4.499. Харьковские губернские ведомости. – 1904. – 21 января;
- 4.500. Харьковские губернские ведомости. – 1904. – 2 июля.
- 4.501. Харьковские губернские ведомости. – 1904. – 22 октября.
- 4.502. Харьковские губернские ведомости. – 1906. – 5 февраля.
- 4.503. Харьковские губернские ведомости. – 1906. – 21 февраля.
- 4.504. Харьковские губернские ведомости. – 1906. – 9 июня.
- 4.505. Харьковские губернские ведомости. – 1906. – 30 июля.
- 4.506. Харьковские губернские ведомости. – 1906. – 29 августа.
- 4.507. Харьковские губернские ведомости. – 1906. – 5 сентября.
- 4.508. Харьковские губернские ведомости. – 1907. – 28 января.
- 4.509. Харьковские губернские ведомости. – 1907. – 14 февраля.
- 4.510. Харьковские губернские ведомости. – 1907. – 16 февраля.
- 4.511. Харьковские губернские ведомости. – 1907. – 18 февраля.
- 4.512. Харьковские губернские ведомости. – 1914. – 5 марта.
- 4.513. Южный край. – 1901. – 17 января.
- 4.514. Южный край. – 1905. – 25 октября.
- 4.515. Южный край. – 1905. – 12 ноября.

5. МОНОГРАФІЇ, НАУКОВІ ЗБІРНИКИ, СТАТТІ

- 5.516. Абрамов В. Ф. Демократическая практика российского земства / В. Ф. Абрамов // Полис. – 1995. – № 3. – С. 45 – 56.
- 5.517. Абрамов В. Ф. Российское земство: экономика, финансы, культура / В.Ф. Абрамов. – М.: НИКА, 1996. – 166 с.
- 5.518. Абрамов В. Ф. Местное самоуправление: идея и опыт / В. Ф. Абрамов // Социс. – 1997. – № 1. – С. 120 – 125.
- 5.519. Абрамов В. Ф. Земство, народное образование и просвещение / В. Ф. Абрамов // Вопросы истории. – 1998. – № 8. – С. 44 – 60.
- 5.520. Абрамов Я. В. Земство и народное здравие / Я. В. Абрамов // Русская мысль. – СПб.: Б.и., 1888. – № 4 – 6.
- 5.521. Абрамов Я. В. Что сделало земство и что оно делает: Обзор деятельности русского земства / Я. В. Абрамов. – СПб.: Б.и., 1889. – 288 с.
- 5.522. Авинов Н. Н. Главные черты в истории законодательства о земских учреждениях (1864 – 1913 гг.) / Н. Н. Авинов // Юбилейный земский сборник. – СПб.: Изд. Богдановой, 1914. – С. 1 – 34.
- 5.523. Авчинников А. Г. Пятидесятилетие земства. 1864 – 1914 / А. Г. Авчинников. – Екатеринослав: Типография Губернского правления, 1914. – 186 с.
- 5.524. Аксаков И. С. Государственный и земский вопрос: Статьи о некоторых исторических событиях 1860 – 1886 гг. / И. С. Аксаков. – М.: Тип. Ф. Я. Бугре, 1887. – 675 с.
- 5.525. Аксёнов Г. Дважды забытое земство / Г. Аксёнов // Отечественные записки. – 2007. – № 6. – С. 34 – 61.
- 5.526. Алешинцев И. История гимназического образования в России / И. Алешинцев. – СПб.: Изд. Богдановой, 1912. – 346, IX, V с.
- 5.527. Ананьин А. Очерки по педагогике средней школы / А. Ананьин // Журнал Министерства народного просвещения. – 1914. – № 1. – С. 56 – 94.
- 5.528. Анреп В. Докладная записка попечителя Харьковского учебного округа, представленная в 1900 году Господину министру просвещения / В. Анреп. – СПб.: Б.и., 1908. – 33 с.

- 5.529. Арнольдov Н. А. Местное самоуправление: Традиция и современность / Н. А. Арнольдov // Земство. – 1994. – №3. – С. 24 – 35.
- 5.530. Ачадов Н.. Государственная власть и местное городское и земское самоуправление / Н. Ачадов. – М.: Тип. Ф. Я. Бугре, 1907. – 70 с.
- 5.531. Багалей Д. Очерки из русской истории: Т.1. Статьи по истории просвещения / Д. Багалей. – Харьков: Печатное дело, 1911. – 624 с.
- 5.532. Багалей Д. И., Миллер Д. П. История города Харькова за 250 лет его существования: В 2 т. / Д. И. Багалей, Д. П. Миллер. – Харьков: Тип. Зильберберга, 1912. – Т. 2. – 974 с.
- 5.533. Багалій Д. І. Історія Слобідської України / Д. І. Багалій. – Харків: Основа, 1918. – 156 с.
- 5.534. Бакуменко О. О. Проблеми становлення земської статистики у дореволюційній історіографії / О. О.Бакуменко // Вісник Харківського державного університету. Сер. Історія України. Вип. 2. – Харків, 1998. – С. 332 – 340.
- 5.535. Бакуменко Е. А. Харьковское губернское земство (1865 – 1875 гг.): Десятилетний период деятельности / О. О.Бакуменко // Актуальні проблеми сучасної науки у дослідженнях молодих вчених м. Харкова. – Харків, 1998. – С. 74 – 77.
- 5.536. Барвинский В. А. Исторический очерк Харьковской губернии. – Харьков: «Союз» Харьковского кредитного Союза кооператоров, 1918. – 228 с.
- 5.537. Барсов И. Народные школы в Юго-Западном крае: Очерк их учреждения, устройства и современного состояния / И. Барсов. – Б.м., б.г. – 103 с.
- 5.538. Безобразов В. П. Земские учреждения и самоуправление / В. П. Безобразов. – СПб.: Университетская типография, 1874. – 52 с.
- 5.539. Безобразов В. П. Государство и общество. Управление, самоуправление и судебная власть / В. П. Безобразов. – СПб.: Изд. Поповой, 1882. – 568 с.
- 5.540. Белоконский И. 35-летие Харьковского общества распространения в народе грамотности / И. Белоконский. Б.м., б.г. – 28 с.

- 5.541. Белоконский И. Новый фазис в деятельности земств по народному образованию / И. П. Белоконский. – М.: Типография Губернского правления, 1898. – 45 с.
- 5.542. Белоконский И. П. Земство и конституция / И. П. Белоконский. – М.: Типография Губернского правления, 1910. – 128 с.
- 5.543. Белоконский И. П. Земское движение / И. П. Белоконский. – СПб.: Тип. М.Стасюлевича, 1914. – 176 с.
- 5.544. Білоконь М. В. Взаємодія місцевих органів державного управління і місцевого самоврядування: історичний досвід і проблеми сучасності / М. В. Білоконь // Вісник Запорізького юридичного інституту. – 2002. – № 1 – С. 311 – 318.
- 5.545. Богатырева О. Н. Губернская администрация и земское самоуправление. Вторая половина XIX – начало XX века / О. Н. Богатырева // Вопросы истории. – 2004. – № 8. – С. 99 – 112.
- 5.546. Борисенко В. Й. Боротьба демократичних сил за народну освіту в Україні в 60 – 90 р. XIX ст. / В. Й. Борисенко. – К.: Наукова думка, 1980. – 155 с.
- 5.547. Борисенко В. Й. Боротьба демократичних сил за народну освіту на Україні в 60-90-х роках XIX ст. / В.Й. Борисенко. – К.: Видавництво НПУ імені М.П. Драгоманова, 2011. – 161 с.
- 5.548. Бородкин Ф. М. Ценности населения и возможности местного самоуправления / Ф. М. Бородкин // Социс. – 1997. – № 1. – С. 98 – 111.
- 5.549. Бржеский В. И. Роль губернских земских больниц в организации медицинской помощи населению / В. И. Бржеский // Советское здравоохранение. – 1968. – № 1. – С. 64 – 78.
- 5.550. Васильчиков А. И. О самоуправлении. Сравнительный обзор русских и иностранных земских и общественных учреждений: в 3 т. / А. И. Васильчиков.– Т. 1. – СПб.: Мюллер, 1869. – 352 с.
- 5.551. Великие реформы в России, 1856 – 1874: Сб. / Под ред. Л. Г. Захаровой, Б. Эклофа, Дж. Бушкелла. – М.: Изд-во Московского университета, 1992. – 336 с.
- 5.552. Верещагин А. Н. Земское самоуправление в либерально-теоретической мысли. (1859 – 1904 гг.) / А. Н. Верещагин. – М.: Наука, 1997. – 324 с.

- 5.553. Веселовский Б. Б. История земства за 40 лет его существования. В 4 т. / Б. Б. Веселовский. – СПб.: Изд. Поповой, 1911 – 1913.
- 5.554. Веселовский Б. Б. История земства за 40 лет его существования. В 4 т. / Б. Б. Веселовский.– Т.1. – XVI. – СПб.: Издание Товарищества О.Н. Поповой, 1909. –724 с., 2 л. карт.
- 5.555. Веселовский Б. Б. История земства за 40 лет его существования. В 4 т. / Б. Б. Веселовский. – Т.3. – СПб.: Издание Товарищества О.Н. Поповой, 1911. – 708 с.
- 5.556. Веселовский Б. Б. Всеобщее обучение и земство / Б. Б. Веселовский // Юбилейный земский сборник. Под редакцией Б. Б. Веселовского и З. Г. Френкеля. – СПб.: Издание Товарищества О. Н. Поповой, 1914. – С. 112 – 121.
- 5.557. Веселовский Б. Б. Децентрализация управления и задачи земства // Юбилейный земский сборник / Б. Б. Веселовский. – СПб.: Издание Товарищества О. Н. Поповой, 1914. – С. 35 – 49.
- 5.558. Веселовский Б. Б. Земство и земская реформа / Б. Б. Веселовский. – Петроград: Б.и., 1918. – 156 с.
- 5.559. Витте С. Ю. Самодержавие и земство. Конфиденциальная записка министра финансов (1899 г.) / С. Ю. Витте. – СПб.: Тип. В. Безобразова, 1908. – 28 с.
- 5.560. Влайков Г. Ф. Очерк развития земской медицины в губерниях Юго-Западного края – Киевской, Волынской и Подольской. Рукопись / Г. Ф. Влайков. – Б.м, б.г. – 189 с.
- 5.561. Волох С. По дорозі до рідної школи / С. Волох. – К.: Вид. Ф. Маркс, 1912. – 36 с.
- 5.562. Волощенко А. К. Нариси з історії суспільно-політичного руху на Україні в 70-х- на початку 80-х рр. XIX ст. / А. К. Волощенко – К.: Наука, 1974. – 228 с.
- 5.563. Ворон В. П. Организация сельскохозяйственного обучения в начальных школах Белоруссии в XIX – начале XX века / В. П. Ворон // Наука Красноярья. – № 3.1 (03). – 2012. – С. 166 – 171.

- 5.564. Воронцов А. Материалы для истории и статистики учебных заведений Министерства народного просвещения. Учебные заведения в г. Сумах / А. Воронцов. – СПб., Тип. Ф.С. Сущанского, 1865. – 91 с.
- 5.565. Врачебная хроника Харьковской губернии. – 1898 г. – № 5. – С. 42 – 48.
- 5.566. Гавриш Р. Л. Земська система навчання та виховання в Україні / Р. Л. Гавриш // Історія України. – 1998. – № 40. – С. 6 -7.
- 5.567. Гавриш Р. Л. Земське самоврядування і розвиток шкільництва на Слобожанщині / Р. Л. Гавриш // Проблеми истории и археологии Украины: Материалы VI Международной научной конференции, посвящённой 150-летию со дня рождения академика В. П. Бузескула 10 –11 октября 2008 года. – Харьков, 2008. – С. 76 – 79.
- 5.568. Галайба В. Дифтериту сказали «ні» ще в минулому столітті / В. Галайба // Вечірній Київ. – 1996. – 23 вересня.
- 5.569. Гальберштадт Л. Внутренняя политика в царствование Александра II / Л. Гальберштадт // Три века. Россия от Смуты до нашего времени. Исторический очерк. – М.: Издательство Товарищества И.Сытина, 1913. – 292 с.
- 5.570. Гармиза В. В. Подготовка земской реформы 1864 г. / В. В. Гармиза – М.: Изд-во МГУ, 1957. – 260 с.
- 5.571. Гармиза В. В. Земская реформа и земство в исторической литературе / В. В. Гармиза // История СССР. – 1960. – № 5. – С. 74 – 84.
- 5.572. Герасименко Г. А. Земское самоуправление в России / Г. А. Герасименко. – М.: Наука, 1990. – 262 с.
- 5.573. Гессен В. М. Вопросы местного управления / В. М. Гессен. – СПб.: Право, 1904. – 236 с.
- 5.574. Глисон Э. Великие реформы в послевоенной историографии / Э. Глисон // Великие реформы в России, 1856 – 1874. – М., 1992. – С. 8 – 24.
- 5.575. Головачев А. А. Десять лет реформ / А. А. Головачев. – СПб.: Тип. М.Стасюлевича, 1872. – 400 с.
- 5.576. Головин К. Наше местное правление и местное представительство / К. Головин. – СПб.: Тип. М. Стасюлевича, 1884. – 158 с.

- 5.577. Головка О. Справа народної освіти в діяльності Харківського міського самоврядування у 1892 – 1904 роках / О. Головка // Збірник Харківського історико-філологічного товариства: Нова серія. – Т. 3. – Харків, 1993. – С. 3 – 9.
- 5.578. Гольцев В. Об отношении земства к народному образованию / В. Гольцев // Юридический вестник. – 1879. – № 8. – С. 242 – 252.
- 5.579. Гордеенко Е. С. Исторический обзор деятельности Харьковской земской управы / Е. С. Гордеенко. – Харьков: Б.и., 1891. – 95 с.
- 5.580. Горнов В. А. История земства России II половины XIX – нач. XX вв. и ее отражение в отечественной исторической науке (1946 – 1995 гг.). – М.: Наука, 1996. – 265 с.
- 5.581. Градовский А. Д. Собрание сочинений: В 9 тт. – Т. 2: История местного управления в России / А. Д. Градовский. – СПб.: Тип. Стасюлевича, 1899. – 538 с.
- 5.582. Грандо А. А. Из истории развития общественной медицины на Украине / А. А. Грандо // Очерки истории медицинской науки и здравоохранения на Украине. – К., 1954. – С. 26 – 38.
- 5.583. Григоровский А. К полувековому юбилею земских учреждений / А. Григоровский. – Харьков: Издание журнала «Хлебороб», 1914. – 24 с.
- 5.584. Грушевский М. С. Национальный вопрос и автономия / М. С. Грушевский. – СПб.: Тип. т-ва «Общественная польза», 1907. – 15 с.
- 5.585. Грушевский М. С. Украинство в России. Его запросы и нужды (Глава из «Очерка истории украинского народа») / М. С. Грушевский. – СПб.: Тип. Т-ва «Общественная польза», 1906. – 48 с.
- 5.586. Грушевський М. С. Підстави Великої України // Вибрані праці / Михайло Грушевський. – Нью-Йорк: «Прометей», 1960. – С. 90 – 110.
- 5.587. Гуз А. Земство в політичній системі Російської імперії. Напрямки та результати діяльності / А. Гуз // Нова політика. – 1996. – № 4. – С. 54 – 59.
- 5.588. Дедов Г. Земство и народное образование (1864 – 1914) / Г. Дедов // Школа и жизнь. – 1915. – № 1. – С. 46 – 53.
- 5.589. Демченко Н. Земські діячі Чернігівщини / Н. Демченко // Література та культура Полісся. – Ніжин: НДУ, 2009. – Вип. 6. – С. 24 – 31.

- 5.590. Джаншиев Г. А. Эпоха великих реформ / Г. А. Джаншиев. – СПб.: Типо-литогр. Б. М. Вольфа, 1907. – 855 с.
- 5.591. Дмитренко О. Земство, кооперація та культура 1865 – 1917 рр. (на матеріалах Чернігівської губернії) / О. Дмитренко // Сіверянський літопис. – 1999. – № 6. – С. 143 – 151.
- 5.592. Дорошенко Д. І. Історія України. 1917-1923. Документально-наукове видання: В 2-х т. / Д. І. Дорошенко / [упор. К. Ю. Галушко]. – К.: Темпора, 2002. – Т. 1: Доба Центральної Ради. – 2002. – 320 с.
- 5.593. Дорошенко Д. З історії земства на Україні. І. Податкова політика і соціально-економічна діяльність (відбиток з II т. «Студій з поля суспільних наук та статистики») / Д. Дорошенко. – Львів-Київ: Б. в., 1910. – 68 с.
- 5.594. Драгоманов М. П. Либерализм и земство в России / М. П. Драгоманов // Собрание политических сочинений М. П. Драгоманова: В 2 т. – Т. II. – Paris, 1906. – С. 787 – 857.
- 5.595. Драгоманов М. П. Листи на Наддніпрянську Україну / М. П. Драгоманов // Літературно-публіцистичні праці: У 2 т. Т. 1. – К.: Наукова думка, 1970. – С. 428 – 482.
- 5.596. Евреинов Г. К. Заметки о земской реформе / Г. К. Евреинов. – СПб.: Тип. Сената, 1888. – Разд. паг.
- 5.597. Ерошкин Н. П. История государственных учреждений дореволюционной России / Н. П. Ерошкин / 3-е изд., перераб. и доп. – М.: Высшая школа, 1983. – 352 с.
- 5.598. Ефремова Н. Н., Немытина М. В. Местное самоуправление и административная юстиция в России (1864 – 1917 гг.) / Н. Н. Ефремова, М. В. Немытина // Государство и право. – 1994. – № 3. – С. 126 – 133.
- 5.599. Жаров Ф. Материальное положение народного учителя в 40 земских губерниях земской России (По данным анкеты Ростовского земства на 1-е июля 1913 г.) / Ф. Жаров // Учитель и школа. – 1915. – № 5. – С. 41 – 46.
- 5.600. Жукова А. А. Проблемы взаимодействия властных структур и земского самоуправления в пореформенной России, 1864 – 1918 / А. А. Жукова. – М.: ГАУ, 1995. – 142 с.

- 5.601. Заблудовский П. Е. История отечественной медицины / П. Е. Заблудовский. - Часть 1-я. – М.: Центральный институт усовершенствования врачей, 1960. – 376 с.
- 5.602. Загряцков М. Д. Всероссийский земский союз: общие принципы организации и юридическая природа / М. Д. Загряцков. – СПб.: Слово, 1915. – 224 с.
- 5.603. Захарова Л. Г. Земская конрреформа 1890 г. / Л. Г. Захарова. – М.: Изд-во МГУ, 1968. – 178 с.
- 5.604. Звягинцев Е. А. Земство и учебное ведомство / Е. А. Звягинцев // Юбилейный земский сборник. Под редакцией Б. Б. Веселовского и З. Г. Френкеля. – СПб.: Издание Товарищества О. Н. Поповой, 1914. – С. 76 – 92.
- 5.605. Земская работа по подготовке народных учителей // Известия по народному образованию. – 1915. – июнь. – С. 257 – 295.
- 5.606. Земская работа по подготовке народных учителей // Журнал Министерства народного просвещения. – 1915. – № 4. – С. 145 – 185.
- 5.607. Земский феномен: политологический подход. – Екатеринбург: ИПЦ Издательство Уральского университета, 2001. – 189 с.
- 5.608. Зинченко Н. Женское образование в России. Исторический очерк / Н. Зинченко. – СПб.: Б.и., 1902. – 354 с.
- 5.609. Иванович В. Земство и церковная школа / В. Иванович // Русское богатство. – СПб., 1903. – № 7. – С. 89 – 101.
- 5.610. Игумнов С. Н. Очерк развития земской медицины в губерниях, вошедших в состав Украинской ССР, в Бессарабии и в Крыму / С. Н. Игумнов. – К.: Б.и., 1940. – 180 с.
- 5.611. Игумнов С. М. Нарис розвитку земської медицини на Україні // Матеріали до розвитку охорони здоров'я на Україні / С. М. Ігумнов. – К.: Наука, 1957. – 210 с.
- 5.612. История 2-й Харьковской гимназии / Сост. Н. Руднев. – Харьков: Университетская типография, 1881. – 170 с.
- 5.613. Кавелин К. Д. Самоуправление / К. Д. Кавелин // Собрание сочинений: В 4 т. – СПб.: Тип. Стасюлевича, 1898. – Т. 2. – 357 с.

- 5.614. Каган С. К. К 100-летнему юбилею земской медицины на Украине / С. К. Каган // Очерки истории русской общественной медицины (К 100-летнему юбилею.) / Сборник статей под ред. П. И. Калью. – М.: Б.и., 1970. – С. 81 – 89.
- 5.615. Казьмирчук Г.Д. Архівні документи, замовте слово за вчителя Кальницького однорічного Міністерського сільського училища Григорія Добржанського / Г.Д. Казьмирчук // Сіверщина в історії України: Збірник наукових праць. – Київ – Глухів: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2013. – Вип. 6. – С. 357 – 359.
- 5.616. Калиниченко Н., Ільченко Ж. Роль земств у впровадженні навчання рідною мовою в народній школі України / Н. Калиниченко, Ж. Ільченко // Український історичний журнал. – 1994. – №1. – С. 72 – 82.
- 5.617. Калугін С. А. Виборча система та організація виборів у земські установи Харківської губернії за положенням 1864 року / С. А. Калугін // Слобожанщина. – 1999. – № 10. – С. 156 – 164.
- 5.618. Калугін С. А. Нагляд за діяльністю земського самоврядування в Росії в кінці XIX – на початку XX ст. / С. А. Калугін // Вісник Університету внутрішніх справ. – 1999. – № 7. – Ч. 1. – С. 53 – 65.
- 5.619. Калугін С. А. Земське самоврядування на Харківщині (1865 – 1917 рр.): Монографія / С. А. Калугін / За ред. проф. О. Н. Ярмиша. – Харків: Університет внутрішніх справ, 2000. – 148 с.
- 5.620. Кампо В. Дві системи місцевої влади: взаємодія, а не протистояння / В. Кампо // Місьцеве самоврядування. – 1998. – № 1 – 2. – С. 35 – 38.
- 5.621. Каптерев П. Ф. История русской педагогики / П. Ф. Каптерев. – Петроград.: Б.и., 1915. – 638 с.
- 5.622. Капустин М. Я. Основной вопрос земской медицины / М. Я. Капустин. – М.: Тип. И. Сытина, 1881. – 76 с.
- 5.623. Кареев Н. Идеалы общего образования / Н. Кареев. – СПб.: Тип. Стасюлевича, 1901. – 157 с.
- 5.624. Карпов Л. Н. Земская санитарная организация в России / Л. Н. Карпов. – Л.: Наука, 1964. – 224 с.

- 5.625. Катренко А. М. Земський буржуазно-ліберальний рух на Україні в 70 – 80-х рр. XIX ст. / А. М. Катренко // Вісник Київського університету. Серія історія. – К., 1975. – Вип. 17. – С. 124 – 132.
- 5.626. Катренко А. Політична діяльність земців-лібералів України (друга половина 70-х – початок 80-х років XIX ст.) / А. Катренко // Київська старовина. – 2001. – № 1. – С. 118 – 137.
- 5.627. Кауфман А. Статистика. Ее приемы и ее значение для общественных наук / А. Кауфман. – М. : Тип. Тов-ва И.Д.Сытина, 1911. – 210 с.
- 5.628. Кизеветтер А. А. Местное самоуправление в России (IX – XIX ст.). Исторический очерк / А. А. Кизеветтер. – М.: Издание журнала «Русская мысль», 1910. – 155 с.
- 5.629. Коломієць Т. В. Харківське товариство поширення в народі грамотності (1869 – 1920 р р.) / Т. В. Коломієць. – Харків: Фірма «Консул», 1998. – 192 с.
- 5.630. Колюпанов Н. К вопросу о земской народной школе / Н. Колюпанов // Юридический вестник. – 1896. – № 9. – С. 216 – 220.
- 5.631. Конощенко А. До історії земської школи на Херсонщині / А.Конощенко. – К.: Б.и., 1908. – 74 с.
- 5.632. Константинов Н. А., Струминский В. Я. Очерки по истории народного образования в России / Н. А. Константинов, В. Я. Струминский. – М.: Наука, 1953. – 272 с.
- 5.633. Коркунов Н. М. Русское государственное право / Н. М. Коркунов. – Т. 2. – СПб.: Тип. М.М. Стасюлевича, 1909. – 464 с.
- 5.634. Корнилов А. А. Из истории вопроса об избирательном праве в земстве. Происхождение земской избирательной системы 1864 г. и ее дальнейшие изменения / А. А. Корнилов. – СПб.: Типо-литография Б. Авидона, 1906. – 62 с.
- 5.635. Корнилов А. А. Курс истории России XIX века / А. А. Корнилов. – М.: Высшая школа, 1993. – 446 с.
- 5.636. Корнилов Е. Г. Проблемы истории земства в исторической литературе / Е. Г. Корнилов // Историографический сборник. – Саратов, 1978. – Вып. 4 (7). – С. 52 – 71.

- 5.637. Королева Г. Г. Земство на переломе (1905 – 1907) / Г. Г. Королева. – М.: Высшая школа, 1995. – 236 с.
- 5.638. Корф П. Л. Ближайшие нужды местного управления / П. Л. Корф. – СПб.: Тип. М. Стасюлевича, 1888. – 124 с.
- 5.639. Кошелев А. И. Голос из земства / А. И. Кошелев. – М.: Тип. В. Готье, 1869. – Вып. 1. – 228 с.
- 5.640. Кравченко О. Историчний досвід соціально-доброчинної діяльності органів місцевого самоврядування в Україні / О. Кравченко // Аспекти самоврядування. – 2006. – № 5. – С. 44 – 46.
- 5.641. Кравченко Т. Діяльність місцевого самоврядування на Харківщині в справі розвитку початкової освіти (друг. пол. ХІХ – поч. ХХ століття) / Т. Кравченко // Зб.наук. праць ХДПУ. Серія: Історія та географія. – Вип. 1. – Харків: Вид-во «Основа», 1997. – С. 144 – 155.
- 5.642. Красев А. А. Чего ждёт от школы наша страна для своего обновления. К вопросу о необходимых дополнениях и изменениях в курсе начального народного обучения / А. А. Красев. – М.: Тип. Губернского правления, 1914. – 84 с.
- 5.643. Краснов А. Н. Десятилетие курсов рабочих при Харьковском городском ремесленном училище / А. Н. Краснов. // Южный край. – 1910. – 8 апреля.
- 5.644. Краткий обзор деятельности Харьковской губернской земской больницы. – Харьков, 1918. – 114 с.
- 5.645. Краткий очерк деятельности Харьковского губернского земства по медицинской (санитарной) части. – Харьков: Тип. Губернского правления, 1918. – 96 с.
- 5.646. Кудрявцев П. Ф. Земская медицина и санитарное состояние Херсонского уезда в 1912 году / П. Ф. Кудрявцев. – Херсон: Б.и., 1913. – 124 с.
- 5.647. Кузнецов Н. И. Систематический свод указов Правительствующего Сената, последовавших по земским делам, 1866 – 1900 гг. / Н. И. Кузнецов. – СПб.: Тип. Колпинского, 1902. – Разд. паг.
- 5.648. Кузьмин-Караваев Д. Земство и деревня. 1898-1903. Статьи, рефераты, доклады и речи / Д. Кузьмин – Караваев. – СПб.: Общественная польза, 1904. – 429 с.

- 5.649. Куломзин А. Н. Доступность начальной школы в России / А. Н. Куломзин. – СПб.: Тип. Колпинского, 1904. – 149 с.
- 5.650. Куркин Ц. Земская санитарная статистика / Ц. Куркин. – М.: Тип. Губернского правления, 1904. – 127 с.
- 5.651. Курченко В. В. Земская деятельность в организации просвещения: создание и развитие вечерних, повторительных классов для взрослых / В. В. Курченко // Проблеми дослідження у галузі мистецтва освіти (теорія і практика). – К., 1996. – С. 21 – 27.
- 5.652. Курченко В. В. Діяльність земств України у розвитку освіти (1864 – 1914 рр.) / В. В. Курченко. – Харків: «Основа», 1998. – 256 с.
- 5.653. Курчинский М. Реформа земских и городских финансов / М. Курчинский // Городское дело. – 1912. – № 3. – С. 165 – 175.
- 5.654. Лазаревский Н. И. Самоуправление / Н. И. Лазаревский // Мелкая земская единица: Сб. статей. 2-е изд. – СПб.: Общественная польза, Б.г. – С. 1 – 55.
- 5.655. Лаптева Л. Е. Земские учреждения в России / Л. Е. Лаптева. – М.: ИГП РАН, 1993. – 133 с.
- 5.656. Лаптева Л. Е. Региональное и местное управление в России (вторая половина XIX века) / Л. Е. Лаптева. – М.: Российский государственный гуманитарный университет, 1998. – 151с.
- 5.657. Лаптева Л. Е., Шутов А. Ю. Из истории земского, городского и сословного самоуправления в России. – М.: Диалог, 1999. – 198 с.
- 5.658. Левит М. М. Борьба Ф. И. Иноземцева и его учеников за создание общественной гигиены в России / М. М. Левит // Очерки по истории общественной медицины середины XIX века / Под ред. М. П. Мультановского. – М., 1958. – С. 38 – 46.
- 5.659. Ленин В. И. Гонители земства и «Аннибалы» либерализма / В. И. Ленин // Полное собрание сочинений. – Т. 5. – С. 21 – 72.
- 5.660. Леонтович В. В. История либерализма в России, 1762 – 1914 / В. В. Леонтович. – М.: Высшая школа, 1995. – 476 с.

- 5.661. Лешков В. Н. Земские учреждения / В. Н. Лешков. – СПб.: Тип. Колпинского, 1862. – 120 с.
- 5.662. Лешков В. Н. Опыт теории земства / В. Н. Лешков // День. – 1865. – №№ 42 – 44.
- 5.663. Лешков В. Н. Опыт теории земства и земских учреждений по положению 1864 г. / В. Н. Лешков. – М.: День, 1865. – 82 с.
- 5.664. Лешков В. Н. О праве самостоятельности как основе для самоуправления / В. Н. Лешков. – М.: День, 1871. – 100 с.
- 5.665. Лещенко М. Н. Роль земських установ Правобережної України в розвитку початкової освіти / М. Н. Лещенко // Український історичний журнал. – 1987. – № 1. – С. 77 – 86.
- 5.666. Линд В. Н. Мелкая земская единица / В. Н. Линд. – СПб.: Книжное дело, 1903. – 164 с.
- 5.667. Литский В. М. Значение «Трудов постоянной медицинской комиссии при Полтавской губернской земской управе» для развития земской медицины в России / В. М. Литский // Советское здравоохранение. – 1984. – № 4. – С. 55 – 67.
- 5.668. Лохвицкий А. В. Губерния, ее земские и правительственные учреждения / А. В. Лохвицкий. – Ч. 1, изд. 2-е. – СПб.: Издание книгопродавца А. Ф. Базунова, 1864. – 223 с.
- 5.669. Лохматова А. Катеринославське земство / А. Лохматова. – Запоріжжя: РА «Тандем-У», 1999. – 197 с.
- 5.670. Лупшов П. О всеобщем обучении в России / П. Лупшов. – СПб.: Издание книгопродавца А. Ф. Базунова, 1907. – 36 с.
- 5.671. Львов Г. Е., Полнер Г. И. Наше земство и 50 лет его работы / Г. Е. Львов, Г. И. Полнер. – М.: Типография П. П. Рябушинского, 1914. – 184 с.
- 5.672. Максименко Д. П. Очерк деятельности Харьковского городского общественного управления по начальному образованию. 1871 – 1901 гг. / Д. П. Максименко – Харьков: Тип. Губернского правления, 1903. – 136 с.
- 5.673. Мамулова Л. Г. Земская контрреформа 1890 г. / Л. Г. Мамулова // Научные доклады высшей школы. Исторические науки. – 1960. – №4. – С. 60 – 85.

- 5.674. Мамулова Л. Г. Социальный состав уездных земских собраний в 1865 – 1886 годах / Л. Г. Мамулова // Вестник МГУ. Сер. 9. История. – 1962. – № 6. – С. 32 – 48.
- 5.675. Манцевич П. Сборник циркуляров по земским и городским делам (1890 – 1914 гг.) / П. Манцевич. – Ярославль: Б.и., 1915. – 339 с.
- 5.676. Материалы к истории гигиены и санитарии на Украине. – К.: Наукова думка, 1964. – Вып. 2. – 365 с.
- 5.677. Мельникова В. П. Земское управление как проявление либеральной тенденции в политическом развитии России: опыт, исторические судьбы и уроки / В. П. Мельникова. – М.: Высшая школа, 1993. – 226 с.
- 5.678. Мирский М. Б. Национальное достижение России: земская медицина / М. Б. Мирский // Медицинская газета. – 1995. – 22 ноября.
- 5.679. Мирский М. Б. Земская медицина и современность / М. Б. Мирский // Проблемы социальной гигиены и истории медицины. – 1997. – № 3. – С. 31 – 37.
- 5.680. Моллесон И. И. Земская медицина / И. И. Моллесон. – Казань: Б.и., 1871. – 205 с.
- 5.681. Мордовцев Д. Л. Десятилетие русского земства. 1864 – 1875 / Д. Л. Мордовцев. – СПб.: Тип. А. А. Краевского, 1877. – 78 с.
- 5.682. Морозов М. Народное образование / М. Морозов. – СПб.: Издание книгопродавца А. Ф. Бабунова, 1906. – 55 с.
- 5.683. Муринов В. Задачи о организация земских книжных складов / В. Муринов // Русская мысль. – СПб., 1896. – № 10, 11. – С. 127 – 154.
- 5.684. Мухін М. І. Педагогічні погляди і освітня діяльність Х. Д. Алчевської / М. І. Мухін. – К.: Наукова думка, 1979. – 184 с.
- 5.685. Навроцкий В. Закон 5 декабря 1912 г. об улучшении земских и городских финансов / В. Навроцкий. – СПб.: Издание книгопродавца А. Ф. Бабунова, 1913. – 142 с.
- 5.686. Нейваненко С. Г. Четырёхлетняя народная школа с дополнительными курсами. Проект. / С. Г. Нейваненко. – М.: Польза, 1912. – 95 с.

- 5.687. Нікітін М. Ю. Участь земств в організації медичного обслуговування населення в другій половині XIX – на початку XX ст. (на прикладі Лебединського повіту Харківської губернії) / М. Ю. Нікітін // Збірник наукових праць ХНПУ ім. Г. С. Сковороди. Серія «Історія та географія». – Харків, ХНПУ, 2010. – Вип. 38. – С. 170 – 174.
- 5.688. Нікітін М. Ю. Стан та діяльність земської медицини в 1865 – 1914 рр. (на прикладі Лебединського повіту Харківської губернії) // Сумська старовина. – Суми, СумДУ, 2010. – № XXX. – С. 235 – 244.
- 5.689. Нікітін М. Ю. Діяльність земств Харківської губернії в освітній і медичній сфері за часів дії Положення 1890 р. / М. Ю. Нікітін // Матеріали III Волинської Міжнародної історико-краєзнавчої конференції (12 – 13 листопада 2010 р.). – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2010. – С.75 – 77.
- 5.690. Нікітін М. Ю. Роль земств у забезпеченні лікувальних установ фахівцями в 1865 – 1914 рр. (на прикладі Харківської губернії) / М. Ю. Нікітін // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 6. Історичні науки: зб. наукових праць. – Випуск 7. – К.: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2010. – С. 225 – 233.
- 5.691. Нікітін М. Ю. Спільні зусилля земств Харківської губернії і благодійників по розбудові навчальних закладів (1865 – 1905 рр.) / М. Ю. Нікітін // Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції «Суспільно-політичні процеси на українських землях: історія, проблеми, перспективи» (20 травня 2011 р.). – Суми, Видавництво СумДУ, 2011. – Ч. 1. – С. 129 – 133.
- 5.692. Нікітін М. Ю. Формування земських установ Харківської губернії за Положенням 1864 року / М. Ю. Нікітін // Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія 6. Історичні науки: зб. наукових праць. – Випуск 8. – К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2011. – С. 58 – 63.
- 5.693. Нікітін М. Ю. Співпраця земств Харківської губернії з благодійниками при розбудові системи народної освіти в другій половині XIX – на початку XX ст. / М. Ю. Нікітін // Університет. – К.: Київський славістичний університет, 2011. – № 5. – С. 97 – 102.

- 5.694. Нікітін М. Ю. Земські реформи 1864, 1890 рр. в англомовних дослідженнях XIX – XX ст. / М. Ю. Нікітін // Збірник наукових праць «Слов'янський вісник». Серія «Історичні науки». Рівненський інститут слов'янознавства Київського славістичного університету. – Рівне, РІС КСУ, 2011. – Вип. 12. – С. 213 – 227.
- 5.695. Нікітін Ю. О. Взаємовідносини міських суспільних управлінь з місцевою адміністрацією і земствами у 1870 – 1900 рр. (на прикладі Чернігівської та Харківської губерній) / Ю. О. Нікітін // Сумська старовина. – Суми, 2009. – № XXVI – XXVII. – С. 19 – 30.
- 5.696. Нікітін Ю.О. Діяльність органів міського самоврядування по створенню і розвитку системи охорони народного здоров'я в Чернігівській, Харківській та Полтавській губерніях у II половині XIX ст. / Ю. О. Нікітін // Наукові записки РДГУ. Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. – Рівне: Рівненський державний гуманітарний університет, 2010. – Вип. 19. – С. 51 – 57.
- 5.697. Образцов А. Школьная реформа. Известия, рассуждения и заметки по вопросам общего образования / А. Образцов. – СПб.: Изд. Семенова, 1902. – 18 с.
- 5.698. Организация здравоохранения в России от аптечного приказа до Наркомздрава // Врачебное дело. – 1929. – № 20. – С. 1455 – 1458.
- 5.699. Осипов Е. А. Городские взгляды на земскую медицину / Е. А. Осипов // Московская медицинская газета. – М., 1874. – № 9.
- 5.700. Осипов Е. А. Русская земская медицина / Е. А. Осипов, П. И. Куркин, И. В. Попов. – М.: Польза, 1899. – 340 с.
- 5.701. Ососков А. В. Начальное образование в дореволюционной России (1861-1917) / А. В. Ососков. – М.: Просвещение, 1982. – 207 с.
- 5.702. Очерки истории русской общественной медицины (к столетию земской медицины). – М.: Наука, 1965. – 338 с.
- 5.703. Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР: вторая половина XIX в. / Отв. ред. А. И. Пискунов. – М.: Педагогика, 1976. – 600 с.
- 5.704. Осторогский А. Н. Коммерческое образование и его современная организация на Западе и возможная постановка в России / А. Н. Осторогский. – СПб.: Б.и., 1896. – Ч. 1. – 124 с.

- 5.705. Пажитнов К. А. Городское и земское самоуправление / К. А. Пажитнов. – СПб.: Изд. Семенова, 1913. – 114 с.
- 5.706. Перфильев Г. Н. Земская медицина в Крыму / Г. Н. Перфильев // Советское здравоохранение. – 1981. – № 1. – С. 55 – 67.
- 5.707. Петров Ф. А. Органы самоуправления в системе самодержавной России: земство в 1864 – 1879 гг. / Ф. А. Петров // Великие реформы, 1856 – 1874. – М.: Наука, 1992. – С. 203 – 220.
- 5.708. Петров Ф. А. Земско-либеральные проекты переустройства государственных учреждений в России в конце 70-х – начале 80-х гг. XIX века / Ф. А. Петров // Отечественная история. – 1993. – №4. – С. 32 – 37.
- 5.709. Пирумова Н. М. Земское либеральное движение: Социальные корни и эволюция до начала XX века / Н. М. Пирумова. – М.: Наука, 1977. – 288 с.
- 5.710. Пирумова Н. М. Земская интеллигенция и ее роль в общественной борьбе до начала XX в / Н. М. Пирумова. – М.: Наука, 1986. – 270 с.
- 5.711. Пирумова Н. М. «Альтернатива». Об истории появления земств в России, их делах и возможностях / Н. М. Пирумова // Родина. – 1992. – № 8,9. – С. 24 – 26.
- 5.712. Попов И. И. Самоуправление и земские учреждения / И. И. Попов. – М.: Польза, 1906. – Разд. паг.
- 5.713. Рахно О. Я. Земська реформа 1864 р. і запровадження земського самоврядування у Ніжинському повіті Чернігівської губернії // Література та культура Полісся. – Вип. 51: Регіональна історія та культура XVII – XX ст.: сучасний погляд на проблеми та особи / Від. ред. і упорядник Г. В. Самойленко. – Ніжин: Видавництво НДУ ім. М. Гоголя, 2009. – С. 73–80.
- 5.714. Рахно О.Я. Чернігівське земство і питання запровадження української мови у початкових школах губернії О.Я. Рахно // Збірник наукових праць. Серія «Історія та географія» / Харківський національний педагогічний університет ім. Г.С. Сковороди. – Харків: Майдан, 2011. – Вип. 41. – С. 175 – 178.
- 5.715. Реєнт О. П. Історія України XIX – початку XX ст.: методологічний зріз і тематичні напрями наукового пошуку / О. П. Реєнт // Український історичний журнал. – 2007. – № 6. – С. 218 –232.

- 5.716. Реформы Александра II. – М.: Юридическая литература, 1998. – 464 с.
- 5.717. Рогоза О. М. Діяльність земств України по забезпеченню персоналом земської медичної системи / О. М. Рогоза // Збірник наукових праць Харківського державного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди. Серія «Історія та географія». – Харків: Майдан, 2000. – Вип. 5. – С. 11 – 19.
- 5.718. Рогоза О. М. Діяльність земств Харківщини в галузі охорони народного здоров'я (1865-1919 рр.) / О. М. Рогоза // Збірник наукових праць Харківського державного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди. Серія «Історія та географія». – Харків: Майдан, 1998. – Вип. 2. – С. 250 – 261.
- 5.719. Романовский В. Е. Государственные учреждения древней и новой России / В. Е. Романовский. – М.: Изд-во Кнебель, 1911. – 453 с.
- 5.720. Рудольф Н. Значение начальной школы в распространении доступного промышленного образования / Н. Рудольф // Журнал Министерства народного просвещения. – 1905. – № 9, 10. – С. 35 – 57.
- 5.721. Русов А. А. Краткая энциклопедия земского дела в его историческом развитии / А. А. Русов. – К.: Изд-во Киевского коммерческого института, 1914. – 119 с.
- 5.722. Русова С. Українські земства в справі заведення народної освіти / С. Русова // Світло. – 1911. – Кн. 3, листопад. – С. 32 – 47.
- 5.723. Савельев А. Старое и новое Положение о земских учреждениях / А. Савельев. – Казань: Б.и., 1891. – Разд. паг.
- 5.724. Савицкий Н. П., Евстратов П. А. Краткий очерк возникновения и деятельности благотворительных учреждений Харьковской губернии / Н. П. Савицкий, П. А. Евстратов. – Харьков: Тип. Зильберберга, 1896. – 160 с.
- 5.725. Сбруева А., Росіна М. Розвиток жіночої освіти на Сумщині в ХІХ – на поч. ХХ століття / А. Сбруева, М. Росіна // Матеріали Сумської обласної наукової конференції. Ч.1. Історія Сум. – Суми, 1994. – С. 75 – 79.
- 5.726. Синькевич Н. А., Курдюк П. М. К вопросу о взаимоотношениях административных учреждений с органами самоуправления в России в

- пореформенный период / Н. А. Синькевич, П. М. Курдюк // МВД России – 200 лет. – Ч.1. – СПб.: Наука, 1998. – С. 108 – 111.
- 5.727. Скалон В. Ю. Земские вопросы. Очерки и обозрения / В. Ю. Скалон. – М.: Печатня С. Яковлева, 1882. – 235 с.
- 5.728. Скалон В. Ю. Земство и народное здравие / В. Ю. Скалон // Русская мысль. – СПб., 1883. – № 5. – С. 86 – 92.
- 5.729. Скалон В. Ю. Мнения земских собраний о современном положении России / В. Ю. Скалон. – Берлин: Тип. Станкевича, 1883. – 245 с.
- 5.730. Скалон В. Ю. По земским вопросам. В переходное время. – СПб.: Тип. Правящего Сената, 1905. – Кн. 1. – 353 с.
- 5.731. Сліпушенко Т. В. Початкові загальноосвітні заклади Харківщини у ХІХ – на початку ХХ сторіччя / Т. В. Сліпушенко // Шості Сумцовські читання: Збірник матеріалів наукової конференції, присвяченої 80-річчю Музею Слобідської України ім. Г. С. Сковороди 14 квітня 2000 р. – Харків, 2001. – С. 41 – 43.
- 5.732. Слобожанин М. Из истории и опыта земских учреждений в России / М. Слобожанин. – СПб.: «Жизнь для всех», 1913. – 551 с.
- 5.733. Страдомский Н. Ф. Города и земство: к вопросу о регулировании взаимных отношений / Н. Ф. Страдомский. – К.: Тип. П. Барского, 1905. – 264 с.
- 5.734. Страшун И. Д. Полвека земской медицины (1864 – 1914) // И. Д. Страшун. Очерки истории русской общественной медицины (К 100-летию юбилею) / Под ред. П.И. Калью. – М.: Наука, 1965. – С. 27 – 38.
- 5.735. Твардовская В. Л. Идеология пореформенного самодержавия / В.Л. Твардовская. – М.: Высшая школа, 1978. – 180 с.
- 5.736. Тихонов Т. И. Земство в России и на окраинах / Т. И. Тихонов. – СПб.: Б.и., 1907. – 324 с.
- 5.737. Трутовский В. Современное земство / В. Трутовский / Под ред. и с предисл. Б. Б. Веселовского. – СПб.: Изд-во Левина, 1915. – 141 с.
- 5.738. Українське питання в Російській імперії (кінець ХІХ – початок ХХ ст.). Колективна монографія в трьох частинах. – Ч.1. – К.: НАНУ, Інститут історії України, 1999. – 204 с.

- 5.739. Фадеев В. И. Земское и городское самоуправление в дореволюционной России / В. И. Фадеев. – М.: РАН, Институт научной информации по общественным наукам, 1996. – 226 с.
- 5.740. Фальборк Г. А. Всеобщее образование в России / Г. А. Фальборк. – М.: Печатня С. Яковлева, 1908. – 212 с.
- 5.741. Фесенко И. О. Свод постановлений Харьковского земства за годы с 1865 по 1883. – Харьков: Южный край, 1883. – Разд. паг.
- 5.742. Фигуровская Н. Российское земство и самоуправление в России / Н. Фигуровская // Вестник РАН. – 1995. – № 2. – С. 36 – 47.
- 5.743. Фомин П. Краткий статистический атлас по начальному народному образованию в Харьковской губернии / П. Фомин. – Харьков: Тип. Зильберберга, 1898. – 112 с.
- 5.744. Фрейберг Н. Врачебно-санитарное законодательство в России / Н. Фрейберг. – СПб.: Б.и., 1908. – 608 с.
- 5.745. Френкель З. Г. Очерки земского врачебно-санитарного дела / З. Г. Френкель. — СПб.: Издание Товарищества О. Н. Поповой, 1913. – 189 с.
- 5.746. Френкель З. Г. Основной неразрешенный вопрос земской медицины / З.Г. Френкель // Юбилейный земский сборник. – СПб., 1914. – 476 с.
- 5.747. Хворостянский М. А. Обзор деятельности медицины в Харьковской губернии в 1904 и в 1910 гг. / М. А. Хворостянский. — Харьков: Тип. Зильберберга, 1912. – 246 с.
- 5.748. Хижняков В. М. Народное образование в Черниговской губернии / В. М. Хижняков // Русская мысль. – СПб., 1897. – № 6. – С. 22 – 43.
- 5.749. Цейтлин С. Я. Земская реформа / С. Я. Цейтлин // История России в XIX веке. Эпоха реформ. – М.: ЗАО Изд-во Центрополиграф, 2001. – 524 с.
- 5.750. Чарнолусский В. К школьной реформе / В. Чарнолусский. – М.: Польза, 1908. – 11 с.
- 5.751. Чарнолусский В. Земство и народное образование. Очерки из прошлого и настоящего земской деятельности в различных отраслях общественного

- образования / В. Чарнолуцкий. – СПб.: Издание Товарищества О.Н. Поповой, 1910. – Ч.1. – 186 с.
- 5.752. Чарнолуцкий В. И. Земство и внешкольное образование // Юбилейный земский сборник. Под редакцией Б. Б. Веселовского и З. Г. Френкеля. – СПб.: Издание Товарищества О.Н. Поповой, 1914. – С. 165 – 177.
- 5.753. Чернобров И. В. Земский врач К. А. Зильберник – организатор здравоохранения в Лебединском уезде (к 150-летию со дня рождения) / И. В. Чернобров // Сумський історико-архівний журнал. – 2005. – № 1. – С. 34 – 39.
- 5.754. Чернобров И. В. Роль земских врачей Сумщины в развитии медицины / И. В. Чернобров // Сумська старовина. – № XXXIII – XXXIV. – 2011. – С. 100 – 122.
- 5.755. Чернуха В. Г. В. И Ленин о земстве / В. Г. Чернуха // В. И. Ленин и проблемы истории: Сб. статей. – Л.: Наука, 1970. – С. 283 – 310.
- 5.756. Чернуха В. Г. Внутренняя политика царизма с середины 50-х до начала 80-х гг. XIX в. / В. Г. Чернуха / Под ред. Р. Ш. Ганелина. – Л.: Наука, 1978. – 248 с.
- 5.757. Чехов Н. В. Народное образование в России с 60-х годов XIX в. / Н. В. Чехов. – М.: Польза, 1912. – 224 с.
- 5.758. Чехов Н. В. Типы русской школы в их историческом развитии / Н. В. Чехов. – М.: Б.и., 1923. – 256 с.
- 5.759. Чижевский П. Всеобщее обучение и земство / П. Чижевский. – СПб.: Изд-во Справочно-педагогического бюро Лиги образования, 1910. – 188 с.
- 5.760. Чичерин Б. И. О народном представительстве / Б. И. Чичерин. – М.: Тип. И. Д. Сытина, 1899. – 810 с.
- 5.761. Чорний Д. М. Видатки міських дум Харківської та Чернігівської губерній на народну освіту (кінець XIX – початок XX ст.) / Д. М. Чорний // Вісник Харківського національного ун-ту ім. В. Н. Каразіна. – № 594. – Історія. – Вип. 35. – Харків: НМЦ «СД», 2003. – С. 224 – 233.
- 5.762. Чорнобров І. В. Люди милосердя. Сторінки історії медицини Сумщини / І. В. Чорнобров. – Суми: Корпункт, 2001. – 305 с.

- 5.763. Чернобров І. В. Земська медицина, діяльність земських медичних працівників // І. В. Чернобров. Люди милосердя. Сторінки історії медицини Сумщини. – Суми: Вид-во Корпункт, 2001. – 305 с.
- 5.764. Шаццлло К. Ф. Русский либерализм накануне революции 1905 – 1907 гг.: Организация. Программы. Практика / К. Ф. Шаццлло. – М.: Высшая школа, 1985. – 88 с.
- 5.765. Шингарев А. Мелкая земская единица и волостное земство / А. Шингарев. – СПб.: Печатня Я. Левенштейн, 1907. – 124 с.
- 5.766. Шипов Д. Н. К вопросу о взаимных отношениях губернского и уездных земств / Д. Н. Шипов. – М.: Б.и., 1899. – 61 с.
- 5.767. Школа, земство и учитель. – М.: Б.и., 1911. – 173 с.
- 5.768. Шумилов М. М. Местное управление и центральная власть в России в 50-х – начале 80-х годов XIX в. / М. М. Шумилов – М.: Наука, 1991. – 328 с.
- 5.769. Юбилейный земский сборник. / Под ред. Б. Веселовского, З. Френкеля. – СПб.: Изд. О.Поповой, 1914. – 467 с.
- 5.770. Яблоков Н. В. Первый съезд Московского и Петербургского обществ врачей / Н. В. Яблоков // Русская мысль. – СПб., 1886. – № 4. – С. 15 – 17.
- 5.771. Яворський В. Про земство. Коли і як його заведено, як впорядковано і яка поміч од його / В. Яворський. – К.: Знання, 1914. – 64 с.
- 5.772. Anderson W. The writs of Government in the United States / W. Anderson. – Chicago, 1945. – 226 p.
- 5.773. Cardone C. De L'emperus Alexandre II vihg-six aus de reigue (1855 – 1881) / C. Cardone. – Paris, 1883. – 186 p.
- 5.774. Fischer G. Russian Liberalism. From Gentry to Intelligentsia / G. Fischer. – Massachusetts, 1958. – 165 p.
- 5.775. Gerhardi W. The Romanovs. Evocation of the past as a mirror for the present / W. Gerhardi. – N. Y., 1939. – 168 p.
- 5.776. Graham S. Tsar of freedom. The life and regin of Alexander II / S. Graham. – New Haven, 1935. – 224 p.
- 5.777. Hamm M. The City in Russian History / M. Hamm. – Lexington. 1976. – 268 p.

- 5.778. Harcave S. Russia. History / S. Harcave. – Philadelphia, 1956. – 346 p.
- 5.779. Karpovich M. Imperial Russia 1801-1917 / M. Karpovich. – New York, 1932. – 222 p.
- 5.780. Leroy-Beaulier A. L'empire des tsars et les russes / A. Leroy-Beaulier. – Paris, 1893. – 221 p.
- 5.781. Mill J. S. On Liberty / J. S. Mill // Utilitarianism / M. Warnock, ed. – London: Collins, 1962. – P. 244, 245.
- 5.782. Norton A. International Handbook of Local and Regional Government / A. Norton. – Aldershot, England: Edward Elgar, 1994. – 288 p.
- 5.783. Raeff M. Some Reflection on Russian Liberalism / M. Raeff // Russian Review. – 1959. – № 3. – P. 34 – 47.
- 5.784. Ramer S. C. The zemstvo and the education of the people / S. C. Ramer // The zemstvo in Russia: An experiment in local self-government / Ed. by T. Emmons, W. S. Vucinich. – Cambridge: Cambridge University Press, 1982. – P. 243 – 278.
- 5.785. Shnitzeir M. I. La institutious de la Russie depuis les reformes de impereus Alexandre II / M. Shnitzeir. – Paris, 1866. – 291 p.
- 5.786. Stein L. Die vollziehende Gewalt / L. Stein. // 2 Th. Die Selbstverwaltung und ihr Rechtssystem. – 1869.
- 5.787. The zemstvo in Russia An experiment in local self-government / Ed by T. Emmons and Wayne S Vicinich – Cambridge, London, New York, New Rochelle, Melbourne, Sydney Cambridge University press, 1982. – 364 p.
- 5.788. Walsh W. B. Russia and the Soviet Union / W. Walsh. – Ann Arbor, 1958. – 324 p.

6. ДИСЕРТАЦІЇ ТА АВТОРЕФЕРАТИ ДИСЕРТАЦІЙ

- 6.789. Бакуменко О. О. Земства Російської імперії: історіографія проблеми (II половина XIX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / О. О. Бакуменко. – Дніпропетровськ, 2000. – 20 с.
- 6.790. Білоконь М. В. Органи державного управління та місцеве самоврядування в Російській імперії у другій половині XIX ст. (на матеріалах Лівобережної України): історико-правове дослідження: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид.

наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень» / М. В. Білоконь. – Харків, 2002. – 19 с.

6.791. Бойко Н. А. Местное самоуправление в России во второй половине XIX – начале XX века (историко-правовое исследование): автореф. дис. на соискание науч. степени канд. ист. наук: спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства; история учений о праве и государстве» / Н. А. Бойко. – М., 2006. – 18 с.

6.792. Будаева О. Д. Смоленское земство в к. XIX – нач. XX вв. (1890 – 1904 гг.): автореф. дис. на соискание науч. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.02 «История СССР» / О. Д. Будаева. – Калинин, 1981 – 24 с.

6.793. Гавриш Р. Л. Шкільна діяльність земського самоврядування на Лівобережній Україні в 1895 – 1919 рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Р. Л. Гавриш. – Полтава, 1998. – 19 с.

6.794. Горохов С. В. Соціально-економічна діяльність земств Харківської та Чернігівської губерній наприкінці XIX – на початку XX століття: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / С. В. Горохов. – К., 2008. – 19 с.

6.795. Грандо А. А. Развитие гигиены и санитарной деятельности в Украинской ССР: автореф. дис. на соискание науч. степени докт. мед. наук: спец. 14.02.03 «Социальная медицина» / А. А. Грандо. – К., 1967. – 23 с.

6.796. Грицак В. М. Губернатор в державному механізмі Російської імперії в другій половині XIX ст. (на матеріалах Харківської губернії): Історико-правове дослідження: дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень» / В. М. Грицак. – Харків, 1999. – 155 с.

6.797. Гуз А. Культурно-освітня діяльність земських установ в Україні (1866 – 1914): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / А. Гуз. – К., 1997. – 24 с.

6.798. Драч О. О. Розвиток початкової освіти в Україні (1861 – 1917 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / О. О. Драч. – Харків, 2002. – 18 с.

- 6.799. Захарова І. В. Роль земств у розвитку народної освіти в Україні (1864 – 1917 рр.): дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / І. В. Захарова. – К., 2002. – 184 с.
- 6.800. Зубко А. Н. Материалы земской статистики как исторический источник по изучению истории Украины периода капитализма: автореф. дис. на соискание науч. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.02 «История СССР» / А. Н. Зубко. – К., 1988. – 24 с.
- 6.801. Іванов І. В. Повітове земство в українських губерніях (друга половина ХІХ – початок ХХ століття): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень»/ І. В. Іванов. – Харків, 2004. – 20 с.
- 6.802. Карпов Л. Н. Возникновение земской санитарной организации в России и работа первых санитарных врачей: автореф. дис. на соискание науч. степени канд. мед. наук: спец. 14.02.03 «Социальная медицина» / Л. Н. Карпов. – Л., 1954. – 20 с.
- 6.803. Карпов Л. Н. Социально-гигиеническая и организационная деятельность земских санитарных врачей в России (1872 – 1917 гг.): автореф. дис. на соискание науч. степени докт. мед. наук: спец. 14.02.03 «Социальная медицина» / Л. Н. Карпов. – К., 1974. – 26 с.
- 6.804. Клейн (Хайкина) Н. Л. Земские учреждения Самарской губернии в 1864 – 1881 гг.: автореф. дис. на соискание науч. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.02 «История СССР» / Н. Л. Клейн (Хайкина). – Куйбышев, 1961. – 18 с.
- 6.805. Корнієнко В. М. Благодійність в освітянській галузі Харківської губернії (друга половина ХІХ – початок ХХ століть): дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / В. М. Корнієнко. – Харків, 2005. – 169 с.
- 6.806. Корнилов Е. Г. Земская демократическая интеллигенция и ее участие в революционном движении 70-х гг.: автореф. дис. на соискание науч. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.02 «История СССР» / Е. Г. Корнилов. – М., 1973. – 19 с.
- 6.807. Кравченко Т. М. Розвиток початкової освіти на Харківщині в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Т. М. Кравченко. – Харків, 1999. – 18 с.

- 6.808. Кузнецова Е. Н. К истории конрреформ 80 – 90-х годов в России (Государственно-правовая характеристика): автореф. дис. на соискание науч. степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теория и история государства и права»/ Е. Н. Кузнецова. – Л., 1977. – 18 с.
- 6.809. Курченко В. В. Діяльність земств України у розвитку освіти (1864 – 1914 роки): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / В. В. Курченко. – Харків, 1998. – 21 с.
- 6.810. Львова Т. Московское земство 1865 – 1890 гг.: автореф. дис. на соискание науч. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.02 «История СССР» / Т. Львова. – М., 1968. – 22 с.
- 6.811. Мармазова О. І. Просвітницька діяльність земств в Україні (кінець ХІХ – початок ХХ ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / О. І. Мармазова. – Донецьк, 1998. – 24 с.
- 6.812. Мартинова І. С. Розвиток середньої освіти на Харківщині у другій половині ХІХ – на початку ХХ століття: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / І. С. Мартинова. – Харків, 2005. – 18 с.
- 6.813. Маскина А. Таврическое земство в 1866 – 1890 гг. (Социальный состав, бюджет и практическая деятельность): автореф. дис. на соискание науч. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.02 «История СССР» / А. Маскина. – М., 1982. – 17 с.
- 6.814. Миколаєнко І. М. Історіографія діяльності земських установ України (1864 – 2001 рр.): дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / І. М. Миколаєнко. – К., 2002. – 199 с.
- 6.815. Петров Ф. Земское либеральное движение в период второй революционной ситуации (конец 70-х – начало 80-х гг): автореф. дис. на соискание науч. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.02 «История СССР» / Ф. Петров. – М., 1976. – 20 с.
- 6.816. Прокофьева Т. Московское земство на рубеже ХІХ – ХХ вв.: автореф. дис. на соискание науч. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.02 «История СССР» / Т. Прокофьева. – М., 1981. – 22 с.

- 6.817. Рогоза О. М. Діяльність земств України по створенню і розвитку системи охорони народного здоров'я (1864 – 1917 рр.): дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / О. М. Рогоза. – Харків, 2002. – 254 с.
- 6.818. Рубан Н. М. Розвиток земської медицини в Україні (1865 – 1914 рр.): дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Н. М. Рубан. – Донецьк, 2004. – 247 с.
- 6.819. Сессак И. В. Земские учреждения на Правобережной Украине: автореф. дис. на соискание науч. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.02 «История СССР» / И. В. Сессак. – Львов, 1987. – 17 с.
- 6.820. Стефанова И. И. Вятское земство в пореформенный период: автореф. дис. на соискание науч. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.02 «История СССР» / И. И. Стефанова. – Л., 1974. – 16 с.
- 6.821. Фрадкіна Н. В. Просвітницька діяльність інтелігенції на Слобожанщині в кінці ХІХ – на початку ХХ століття як феномен культури: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук: спец. 09.00.12 «Українознавство» / Н. В. Фрадкіна. – Харків, 2007. – 16 с.
- 6.822. Шандра В. С. Інститут генерал-губернаторства в Україні ХІХ – початку ХХ ст.: структура, функції, архіви канцелярій: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня док. іст. наук: спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / В. С. Шандра. – К., 2002. – 39 с.
- 6.823. Шаравара Т. О. Соціально-економічна діяльність земств в Україні (1864 – 1917 рр.) : історіографія : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / Т. О. Шаравара. – К., 2004. – 20 с.
- 6.824. Шлемин П. Земское либеральное движение на рубеже ХІХ – ХХ вв.: автореф. дис. на соискание науч. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.02 «История СССР» / П. Шлемин. – М., 1973. – 16 с.

ДОДАТКИ

Додаток А 1.1

Системи надання медичної допомоги в Харківській губернії

Губернія	Повіти Харківської губернії								
	1880 рік			1890 рік			1900 рік		
	Роз'їз-на	Ста-ціо-нарна	Змі-шана	Роз'їз-на	Ста-ціо-нарна	Змі-шана	Роз'їз-на	Стаціо-нарна	Змі-шана
Харківська	4	-	7	2	-	9	-	3	8

Складено за: Веселовский Б. История земства за 40 лет его существования. – СПб.: Издание Товарищества О.Н. Поповой, 1909. – Т. 1. – С. 354.

Додаток А 1.2

**Инструкция Харьковской губернской земской управе,
составленной на основании постановления губернского земского собрания
23 октября 1874 г.**

... делопроизводство Губернской земской управы разделяется на пять отделов:

1) земский; 2) попечительный; 3) технический; 4) страховой; 5) бухгалтерский.

... К Попечительному отделу относятся: а) заведывание Харьковскими богоугодными заведениями, ... земской больницей, домом умалишенных и богадельней; б) заведование фельдшерской школой и повивальным училищем и родильным при нем отделением; в) составление смет и отчетов по богоугодным заведениям и повивальному училищу; г) принятие мер к распространению оспопрививания в губернии; д) предупреждение и пресечение ... эпидемических болезней; е) вся ... санитарная часть по губернии; ж) истребование недоимок, подлежащих внесению в капиталы общественного призрения; з) переписка по всем означенным предметам с уездными управами, военным и другими ведомствами...

... Обязанности члена управы, заведующего Попечительным отделом: ...

б) наблюдение за надлежащим продовольствием больных; ...

д) освидетельствование больничных вещей, ... подлежащих списанию, а равно и заготовка таких же принадлежностей по сметам, утвержденным Губернским земским собранием; ... ж) наблюдение за точным выполнением старшим врачом и ординаторами всех обязанностей, изложенных в VIII разделе врачебного устава...

...Член управы, заведующий Попечительным отделом, при посещении богоугодных заведений во всякое время может: ... О замеченных упущениях или злоупотреблениях в медицинском отношении ... сообщает ... управе, которая, при обсуждении таких вопросов, приглашает, если сочтет нужным, лиц Врачебного ведомства, согласно параграфу 877 "Временных правил для земских учреждений".

Складено за: Держархів Харківської області, ф. 304, оп. 1, т. 1, спр. 4, арк. 247, 248, 254, 255.

Додаток А 1.3

Инструкция губернского врачебного совета Харьковского земства

1. Губернский врачебный совет состоит при губернской управе и имеет своей задачей обобщение уездных санитарных организаций, содействие им и правильное развитие земского санитарно-врачебного дела в губернии.
2. В заседания губернского врачебного совета ... , ... приглашаются представители разных ведомств и учреждений ... председатели уездных земских управ, земские врачи и ... лица, могущие способствовать разъяснению тех или других предстоящих санитарно-медицинских вопросов и содействовать практическому осуществлению санитарных мер.
3. Председательство в губернном врачебном совете присваивается председателю губернской управы; обязанности секретаря исполняет заведующий земским санитарным бюро или другой врач, по усмотрению совета.
4. Очередные и экстренные заседания губернского врачебного совета назначаются председателем губернской управы по требованию текущих дел. Экстренные

заседания могут быть собираемы ... по заявлениям четырех членов совета.

5. Губернский врачебный совет обсуждает все вопросы по санитарно-медицинскому состоянию и устройству губернии ... ; ... вопросы, требующие предварительной всесторонней разработки в научно-практическом отношении, передаются ... губернскому съезду врачей.

6. В исполнение задач общественной гигиены, губернский врачебный совет озабочивается правильной постановкой ... операций по санитарной статистике ...

7. Губернский врачебный совет распределяет занятия ... санитарного персонала.

8. В случае представляющейся опасности появления ... эпидемии или эпизоотии в губернии, губернский врачебный совет выясняет ... предупредительные меры, какие должны быть приняты по характеру ожидаемой болезни, а равно и меры борьбы с нею ...

9. ... выясняет местности в губернии, лишенные врачебной помощи, а равно недостатки земской медицины по уездам.

10. О всех необходимых преобразованиях и усовершенствованиях в организации земской медицины по уездам губернский врачебный совет представляет на усмотрение губернского или уездного земских собраний ...

11. ... обсуждает все вопросы, предложенные ему уездными врачебными советами, которым и сообщает свои заключения по ним.

12. ... выслушивает доклад санитарных врачей по исполнению данных им поручений и рассматривает составленные им санитарные описания и акты ...

13. ... назначает время созыва губернских съездов врачей и обсуждает предметы их занятий.

14. ... обсуждает резолюции съезда по разным вопросам для фактического их движения.

15. ... обсуждает все вопросы, возникающие по изданию трудов съездов врачей и ... санитарно-статистических работ по Харьковской губернии.

16. Все обсуждаемые вопросы совет разрешает большинством голосов, при равенстве которых голос председателя дает перевес.

17. Губернский врачебный совет ежегодно представляет свои заключения в

губернскую управу для доклада губернскому земскому собранию о деятельности санитарно-врачебной организации в губернии и об улучшениях и переменах в ней, а также о бывших эпидемических болезнях за последний год.

Складено за: Доклады Харьковской губернской земской управы очередному Губернскому земскому собранию, по отделам бухгалтерскому и попечительному. — Харьков, 1896. — С. 83 – 85.

Додаток А 1.4

Кількість земських медичних дільниць у Харківській губернії

Губернія	1870 рік	1880 рік	1890 рік	1900 рік	1910 рік
Харківська	16	33	54	82	120

Складено за: Игумнов С.Н. Очерк развития земской медицины в губерниях, вошедших в состав Украинской ССР, в Бессарабии и в Крыму. — К.: Б.и., 1940. — С. 41.

Додаток А 1.5

Кількість фельдшерських пунктів у Харківській губернії

Губернія	1880 рік	1890 рік	1898 рік
Харківська	135	216	155

Складено за: Веселовский Б. История земств за 40 лет его существования. — СПб.: Издание Товарищества О.Н. Поповой, 1909. — Т.1. — С. 341, 342.

**Надання допомоги лікарськими дільницями
Лебединського повіту Харківської губернії (1914 р.)**

Назва дільниці	Кількість сіл	Кількість мешканців	Лікували хворих		Відвідали хворих		Разом	
			лікарі	фельд-шери	лікарі	фельд-шери	лікували	відвідали
Амбулаторія Лебединської лікарні	-	-	2057	-	4100	-	2057	4100
Бобринська	24	15663	5514	6306	6788	8582	11820	15370
Василівська	9	6194	6324	903	14193	1591	7227	15784
Тернівська	16	22528	5878	10736	9353	14411	16614	23764
Рябушкінська	48	19167	4403	11079	6152	14612	15482	20764
Ольшанська	53	21149	4672	6070	6654	10990	10742	17644
Ворожбянська	34	22816	5131	11045	10639	14676	16176	25315
Чупахівська	20	15766	8186	6162	14129	8468	14348	22816
Штепівська	70	25126	11228	11691	21150	15312	22919	36462
Міська	1	20903	6324	2781	13462	6604	9105	20066
Толстянська	23	17675	5570	10115	9613	12623	15685	22236
Приміська	22	14265	5286	11168	11492	16114	16454	27606
Межирічська	21	13845	6710	2891	11906	4349	9601	16255
Олешанська	15	12447	8061	5134	14999	7867	13195	22866
Недригайлівська	15	9845	784	4100	888	6540	4884	7428
Усього	371	237389	86129	100181	155518	142739	186309	298476

Складено за: Отчет о составе и деятельности земской медицины в Лебединском уезде в 1914 г. – Лебедин: Б.и., б.г. – С. 5 – 7, 46.

**Правила участия губернского земства в борьбе с эпидемиями,
утвержденные Харьковским губернским земским собранием 23 января 1900 г.**

1. Постоянно следя за санитарным состоянием губернии и знакомясь с деятельностью земских учреждений по охранению народного здоровья, Харьковское губернское земство принимает активное участие в организации противоэпидемических мер при значительном распространении эпидемической болезни ...
2. В случае возбуждения уездной земской управой вопроса об участии губернского земства в мерах против той или иной эпидемии со стороны уездной управы, необходимо, чтобы ... заявления были основаны на заключении уездных врачебных советов или совещаний врачей.
3. Губернская управа при содействии санитарного бюро и губернского врачебного совета составляет общий план мероприятий по борьбе с эпидемией и рекомендует его земским уездным органам.
4. В распоряжении губернской управы должен быть постоянный эпидемический персонал в составе 3-х врачей и 6-ти фельдшеров.
5. Смотри по большему или меньшему распространению эпидемии, губернская управа для борьбы с нею командирует эпидемический отряд или отдельных лиц ...
6. Снаряжение отрядов производится за счет уездов; специфические средства защиты, а также дезинфицирующие средства и аппаратура предоставляется губернской управой.
7. Разъезды эпидемического персонала в пределах уезда относятся на счет уездных земств. Устройство временных больничек губернская управа принимает на свой счет в размере $\frac{1}{2}$ их стоимости. Расходы на улучшенное питание и компенсацию за уничтожаемые вещи губернская управа несет в половинном размере с уездами.
8. Сведения о ходе заболевания ... врачи доставляют одновременно в губернскую и уездные управы. По окончании эпидемии эпидемические врачи составляют отчет и отсылают его в губернскую и уездные управы.

9. Отозвание отряда производится губернской управой с учетом мнения уездных управ.

10. На противоэпидемические мероприятия губернская управа выдает авансы из капитала на борьбу с эпидемиями.

Складено за: Держархів Харківської області, ф. 304, оп. 1, т. 1, спр. 2153, арк. 89.

Додаток А 1.8

Проведення губернських лікарських з'їздів у Харківській губернії

Губернія	Роки								
	1876	1877	1878	1879	1883	1896	1898	1904	1913
Харківська									

Складено за: Игумнов С.Н. Очерк развития земской медицины в губерниях, вошедших в состав Украинской ССР, в Бессарабии и в Крыму / С.Н. Игумнов. – К.: Б.и., 1940. – С. 107.

Додаток А 2.1

Розподіл хворих по земських лікарнях Лебединського повіту Харківської губернії (1914 р.)

Хворі	Назва лікарні						Усього
	Лебединська	Штепівська	Василівська	Тернівська	Ворожбянська		
Загальна кількість місць	59	24	12	28	12	135	
Для хворих сифілісом	8	-	-	-	-	8	
Гостроінфекційних	9	8	-	8	-	25	
Породіллі	3	-	2	2	-	7	
У 1914 р. лікували хворих	2009	519	318	589	433	3868	
Із них померло	63	21	6	21	7	118	
Хворі провели в лікарні (днів)	25325	9037	4879	8857	5557	53655	

Складено за: Отчет о составе и деятельности земской медицины в Лебединском уезде в 1914 г. Лебедин: Б.и., б.г. – С. 49.

Додаток А 2.2

Чисельність земських лікарів у Харківській губернії

Губернія	1870 рік	1880 рік	1890 рік	1900 рік	1905 рік
Харківська	22	40	60	91	120

Складено за: Веселовский Б. История земства за 40 лет его существования. – СПб.: Издание Товарищества О.Н. Поповой, 1909. – Т.1. – С. 359.

Додаток А 2.3

Діяльність ясел у Лебединському повіті Харківської губернії (1913 р.)

Назва ясел	Скільки днів працювали	Кількість дітей	Кількість родин	Кошти на продовольство в яслах	Загальні витрати на ясла	Вартість	
						Продовольство однієї дитини на добу (коп.)	Повне утримання дитини на добу (коп.)
Должичанські	15	82	41	47р.38к.	87р.91к.	8,3	15,5
Розсоховатські	17	90	57	52р.30к.	88р.45к.	7,5	12,6
Межирічські	13	465	216	121р.36к.	182р.60к.	6,9	10,5
Лосівські	18	165	101	136р.55к.	182р.28к.	7,6	10,2
Ворожбянські (Чернуські)	15	96	49	43р.42к.	78р.19к.	5,3	9,5
Ворожбянські (Городищенські)	16	89	68	47р.93к.	83р.46к.	5,7	10
Бишкінські	13	156	79	78р.86к.	129р.11к.	6,1	10
Вільшанські (сл. Ольшана)	12	73	42	19р.43к.	60р.25к.	7,3	22,8
Недригайлівські	16	дані не точні	125	38р.20к.	79р.77к.	4,8	10,1
Рябушкінські (1)	14	113	60	43р.49к.	94р.80к.	5,5	11,9
Рябушкінські (2 на Балабовці)	16	175	82	91р.	136р.19к.	6,3	9,4
Федорівські	17	44	19	57р.	95р.	9,6	16
Буймерські	14	256	102	98р.44к.	140р.15к.	6	8,6
Кирилівські	17	82	43	74р.12к.	117р.92к.	6,5	10,4
Вільшанські (с. Вільшана)	16	110	43	80р.37к.	123р.77к.	5,3	8,2
Боровеньківські	13	113	41	34р.23к.	68р.33к.	5,5	11,0
Бобровські	18	170	79	91р.45к.	5р.96к.	6,2	9,7

*Дані по Каменівських яслах неповні.

Складено за: Отчет о составе и деятельности земской медицины в Лебединском уезде в 1914 г. – Лебедин: Б.и., б.г. – С. 190, 191.

Додаток Б 1.1

**Середні навчальні заклади, які фінансували
земства Харківської губернії (1900 р.)**

Жіночі гімназії	Чоловічі гімназії	Реальні училища
Білопільська	Богодухівська	Ізюмське
Богодухівська	Сумська	Харківське
Валківська	Харківська перша	
Вовчанська	Харківська друга	
Зміївська		
Ізюмська		
Куп'янська		
Лебединська		
Маріїнська м. Харків		
Охтирська		
Старобільська		
Сумська перша		
Сумська друга		
Харківська друга		

Складено за: ЦДІА, ф. 2162, оп.2, спр.104, арк. 3 – 8; Держархів Харківської області, ф. 266, оп. 1, спр. 931, арк. 1.

Додаток Б 1.2

**Відсоток від загальної суми витрат
земств Харківської губернії
на утримання середніх навчальних закладів (1900 р.)**

Жіночі гімназії	Чоловічі гімназії та реальні училища
Богодухів: земство – 34%	Сумська гімназія: земство – 30%
Білопілля: земство – 20%	Харківське реальне училище: земство – 2,2%
Валки: земство – 22%	Ізюмське реальне училище: земство – 12%
Зміїв: земство – 25%	
Ізюм: земство – 13%	
Маріїнська (м. Харків): земство – 9,7%	
Сумська перша: земство – 13%	
Сумська друга: земство – 9%	

Складено за: Держархів Харківської області, ф. 266, оп.1, спр.931, арк.1; Доклади Богодуховської земської управи 50-му очередному Богодуховському уездному земському собранию по народному образованию за 1914 год.– Богодухов: Тип. Ткаченко и Алексеева, 1914. – 192 с.; Доклади Валковської земської уездной управи по народному образованию за 1916 год. – Валки: Тип. Ф.В. Савенко, 1916. – 43 с.; Доклади Волчанської уездной земської управи по народному образованию. Волчанск: Тип. «Печатное дело», 1910. – 113с.; Доклади Змиєвської уездной земської управи по народному образованию за 1911 год. – Змиєв: Б.и., 1912. – 79 с.; Доклади Сумської уездной земської управи по народному образованию за 1912 год. – Сумы: Тип. П.К. Пашкова, 1913. – 116 с.

ФОТО ПОЧАТКОВИХ ШКІЛ СУМСЬКОГО ПОВІТУ

Олександрівське земське училище в м. Суми (фото з приватної колекції П.І. Гливенка)

Продовження додатку Б 1.3

Басівське земське училище Сумського повіту (відкрите в 1874 р.) (фото з приватної колекції П.І. Гливенка)

Продовження додатку Б 1.3

Верхнє-Сироватське земське училище Сумського повіту (фото з приватної колекції П.І. Гливенка)

Продовження додатку Б 1.3

Приміщення Сумського повітового земства (фото з приватної колекції П.І. Гливенка)

Продовження додатку Б 1.3

Журавське земське училище Сумського повіту (фото з приватної колекції П.І. Гливенка)

Продовження додатку Б 1.3

Куколівське земське училище Сумського повіту (фото з приватної колекції П.І. Гливенка)

Продовження додатку Б 1.3

Писарівське земське училище Сумського повіту (фото з приватної колекції П.І. Гливенка)

Продовження додатку Б 1.3

Сумське засумське земське училище (фото з приватної колекції П.І. Гливенка)

Продовження додатку Б 1.3

Сумське земське училище (фото з приватної колекції П.І. Гливенка)

Продовження додатку Б 1.3

Терешківське земське училище Сумського повіту (фото з приватної колекції П.І. Гливенка)

Продовження додатку Б 1.3

Улянівське земське училище Сумського повіту (фото з приватної колекції П.І. Гливенка)

Продовження додатку Б 1.3

Шпилівське земське училище (відкрите в 1864 р.) (фото з приватної колекції П.І. Гливенка)